TÜRKİYE ARAŞTIRMALARI

ANADOLU'DA BRONZ ÇAĞI KENTLERİ

SEVGİ AKTÜRE

3. BASKI

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

ANADOLU'DA
BRONZ ÇAĞI KENTLERİ

Türkiye
Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı
Yayınıdır

Valikonağı Cad. Samsun Apt.
No. 57 Kat. 2 34365 Nişantaşı-İstanbul
Tel: 0 212 233 21 61
Faks: 0 212 234 32 90
www.tarihvakfi.org.tr
yayin@tarihvakfi.org.tr

Kapak Resmi
Hitit Kıralı Urhi-Tesup'un mührü
İÖ 1282-1275

Yayına Hazırlayan
Ayşen Anadol

Kitap Tasarımı
Haluk Tunçay

Sayfa Düzeni
Tarih Vakfı

Baskı
Step Ajans
(0212) 482 13 41

© Tarih Vakfı Yurt Yayınları

Birinci Basım: İstanbul, Temmuz 1994
İkinci Basım: İstanbul, Ocak 1997
Üçüncü Basım: İstanbul, Haziran 2004

ISBN 975-333-012-X

TARİH İÇİNDE ANADOLU KENTİ

SEVGİ AKTÜRE

ANADOLU'DA BRONZ ÇAĞI KENTLERİ

TÜRKİYE ARAŞTIRMALARI 6
TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

Prof. Dr. Sevgi AKTÜRE, halen ODTÜ Şehir ve Bölge Planlama Bölümü'nde kent tarihi derslerini sürdürmektedir. Anadolu kent ve kentleşme tarihine ilişkin yayınlanmış eserlerinden bazıları şunlardır: 19. Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti Mekânsal Yapı Çözümlemesi (kitap, 1. baskı 1978, 2. baskı 1981, 3. baskı 1987), Osmanlı Devletinde Taşra Kentlerindeki Değişimler (makale, 1985), 16. Yüzyıl Öncesi Ankarası Üzerine Bilinenler (makale, 1984), Anadolu Kentinde Türkleşme-İslamlaşma Süreci, Mekânsal Yapı Değişimi ve İslam Mimari Mirası (makale, 1987), Mimarbaşı Sinan and the Building Policies of the Ottoman State (makale, 1987), The Islamic Anatolian City (makale, 1989), 19. Yüzyılda Menteşe Sancağında Toprak–İnsan İlişkilerinin Değişim Süreci (makale, 1990), Osmanlı Döneminde Ankara'nın Ticaret Merkezi Hanlar Bölgesi (makale, 1992), 19. Yüzyılda Muğla (makale, 1993).

İKİNCİ BASIMA ÖNSÖZ

Ülkemizde "kent tarihi" yazınının son beş yıllık örnekleri incelendiğinde, kent tarihçiliğinin, giderek daha fazla kültürlerarası karşılaştırmalar yapan, disiplinlerarası bir çalışma alanı niteliği kazandığı görülüyor. Ekonomi, tarih, sosyoloji, arkeoloji, coğrafya, mimarlık, kent planlama, siyaset bilimi, dilbilim ve demografya disiplinlerinde uzman araştırmacılar "kent tarihi" alanında yeni çalışmalar yapıyorlar. Bu çeşitlilik nedeniyle kent tarihi çalışma alanının ürünleri, belirli bir modelin, kuramın veya tek tip bilginin çevresinde odaklanmak yerine, çözümleyici, yorumlayıcı ve eleştirel bir nitelik kazanıyor, çoğu kez kendi yöntemini geliştiriyor veya kendine özgü ifade sistemleri kullanıyor. Kent tarihine ilgi duyan biz kent plancıları da kendi ilgi alanımız olan konuları, sosyal, ekonomik ve mekânsal süreçlerin karşılıklı ilişkilerini, bir bütünsellik içinde ele alarak "kentsel değişim" olgusunu, nitel ve nicel boyutlarıyla irdeliyoruz. *Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri* çalışması buna bir örnektir. Çalışmada sözel anlatımın yanı sıra görsel anlatım teknikleri (harita, plan, eskiz, kroki, vb.) de sıkça kullanıldı. Kaynak olarak ise genelde arkeologların yaptıkları kazılar sırasında elde ettikleri bulgulardan ve bu bulgular üzerine yaptıkları değerlendirmelerden yararlandım. Kendi yorum ve çözümlemelerimi ise kullandığım kaynaklarla sınırlı tuttum. Bu nedenle de Anadolu arkeolojisinde ortaya çıkan her ilerleme, çalışmaya yeni boyutlar kazandırmakta ve metindeki bazı boşlukları doldurmaktadır. Örneğin kitabın birinci basımının yapılmasından bir yıl sonra Troia'da yapılan kazılar sırasında Aşağı Kent'de Troia VI-VII'nin surları ortaya çıkarıldı. Çalışmada bir gazete haberine dayanarak geliştirilen varsayım (Bakınız: şekil 32 ve 223 no.lu dipnot) bugün artık kesin bir olguya dönüştü. Kazı çalışmalarını yöneten Dr. Korfmann, 1995 yılında ortaya çıkan yeni bulguların, Troia VI-VII'nin Anadolu'da İÖ 2. binyılda Kaniş Karum, Alişar, Hattuşa gibi en önemli kentlerden biri olduğunu kanıtladığı, Troia kent planının Anadolu ve Kuzey Suriye'de Orta ve Geç Bronz Çağı kentleri ile aynı özellikleri

taşıdığı görüşündedir (bkz. M. Korfmann, "Çanakkale Boğazı'nda Troia Kalesi ve Aşağı Kenti," *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme*, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1996, s. 92). Aynı kazılar sırasında Troia VI-VII'ye tarihlenen ve iki yüzünde Luwi dilinde hiyeroglif bulunan çift taraflı şişkin bir de mühür ortaya çıkarılmıştı. Dr. Korfmann bu mührün, Geç Bronz Çağı sonlarında, İÖ 1100 yıllarından önce, Troia'da yazının kullanıldığının bir kanıtı olduğunu açıkladı (bkz: y.a.g.e, s. 91). Anadolu arkeolojisinde ortaya çıkan bu ilerleme son bölümde ele alınan örnek çalışmalardan biri olan Troia'nın, birinci bölümde yapılan kuramsal tartışmalar açısından doğru seçilmiş bir örnek olma konumunu güçlendirdi. Okurlarımızın bu gelişmelerden benim kadar heyecan duyacakları varsayımıyla burada değinmekte yarar gördüm.

Açıklanması gereken bir diğer nokta da kitabın son bölümünde yer alan "Anadolu'da Bronz Çağı Zamandizini" ile ilgili olarak bu ikinci basımda yapılan yeni düzenlemedir. Kitabın ilk yazım aşamasında bu alt bölüm, metin içinde dört sayfalık kısa bir yer tutmakla birlikte, üzerinde en uzun süre çalışılan konulardan biri olmuş, çok sayıda araştırmacının farklı yöntemler kullanarak yaptıkları değerlendirmeler taranmış, bazıları dipnotlarda özetlenmiş, metin içinde de kentleşme süreçlerini en genel çizgileriyle ele alan bir tanesi kullanılmıştı. İncelenen kaynakların sınırları içinde, her araştırmacının kendi yöntemiyle ulaştığı sonucun diğer araştırmacıların sonuçlarından farklı olması, kullanılan arkeolojik verilerin (çanak çömlek ve metal araç gereç parçaları) sonucu sayılmış, bu durumun kullanılan üretim teknolojisinin gösterdiği yerel farklılaşmalarla açıklanabileceği vurgulanmıştı. Özellikle Erken Bronz Çağı'nın başlangıç ve bitiş tarihleri konusunda araştırmacılar arasında önemli görüş farkları vardı. Bu husus eldeki değerlendirmeler içinde, çalışmanın genel hedefi doğrultusunda, hangisini kullanmanın daha uygun olacağına karar vermeyi oldukça güçleştirmişti. Kitabın yayımlanmasından bir yıl kadar sonra, bu konuyu kendisine uzmanlık alanı olarak seçen Prof. Dr. Ufuk Esin ile, bu konu aracılığıyla, tanıştım. Görüşmelerimiz sırasında bana yaptığı uyarı ve önerileri dikkate alarak, bu alt bölümü, ikinci basım için yeniden düzenlemeye karar verdim. Bu kez metinde yer alan zamandizini, geniş kapsamlı bir örneklemeye dayandığı ve çalışmanın genel kurgusuna koşut olarak, maden işleme tekniklerindeki gelişmeleri temel aldığı için seçilmiştir. Sayın Prof. Dr. Ufuk Esin'e, bakış açımı genişleten titiz ve kapsamlı çalışmaları, yapıcı önerileri ve bana zaman ayırdığı için teşekkür borçluyum.

Günümüzün kent tarihçisine göre, bugün kent yaşamında karşılaşılan olguların ve sorunların daha iyi anlaşılması, açıklanabilmesi ve geleceğe dönük kestirimler yapılabilmesi için geçmişten günümüze kadar yaşanan

değişim süreçlerini, bunların yönünü ve nedenlerini bilmek gerekir. Aslında bu bilgi, yalnızca akademik amaçlarla değil, herkes için gereklidir. Sokaktaki adamın yaşadığı "yer" ile ilişki kurması ve kendi tarihsel konumunu kavraması buna bağlıdır. Kent tarihine ilgi duyan bir araştırmacı olarak bu konunun, bireyin içinde yaşadığı toplum ve çevre ile sağlıklı ilişkiler kurabilmesinin vazgeçilmez bir önkoşulu olduğunun bilincindeyim. Bu görüş doğrultusunda *Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri* kitabının yazım aşamasında çalışmanın yalnızca kendi öğrencilerimin ve yakın çevremin ilgisini çekecek bir kitap olmasıyla yetinmeyip daha geniş bir okuyucu kitlesine ulaşabilmeyi hedeflemiş, yazım diline, sunuş biçimine ve konu seçimine hayli özen göstermiştim. Kitabın yayımlanmasından sonra, geçen iki yıl içinde okuyuculardan gelen tepkiler, kitabın, amaçladığım gibi, farklı kesimlere ve en önemlisi sokaktaki adama ulaşabildiğini gösterdi. Bu süreçte kuşkusuz Tarih Vakfı tarafından gerçekleştirilen özenli basımın, geniş kapsamlı tanıtım ve dağıtımın çok önemli bir rolü oldu. Vakıf çalışanlarına bu vesile ile tekrar teşekkürlerimi sunuyorum.

Sevgi Aktüre
Ankara, Kasım 1996

BAŞLARKEN

Başta Prof. Dr. Tahsin Özgüç, Ord. Prof. Dr. Ekrem Akurgal, Dr. David French, Dr. James Mellaart, Dr. Herald Hauptmann, Dr. Manfred Korfmann olmak üzere, Anadolu arkeolojisi üzerinde çalışan tüm arkeologların yaptıkları titiz ve kapsamlı yayınlar olmasaydı, bu çalışma asla gerçekleşemezdi. Çalışma boyunca, eski yer, nehir gibi coğrafi adlar konusunda bana yol gösteren, Prof. Dr. Bilge Umar'ın Türkiye'deki Tarihsel Adlar isimli titiz ve kapsamlı incelemesi oldu. Onlarla birlikte, bütün çalışmalarımda olduğu gibi, bu çalışmamda da, maddi ve manevi desteğini esirgemeyen eşim Teoman'a ve kitabı baskıya hazırlayan kızım Zeyno'ya sonsuz teşekkür borçluyum.

Sevgi Aktüre
Ankara, Nisan 1994

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ *1*

A. Çalışmanın Varsayımları *3*
B. Temel Kavramlar *6*
C. Kuramsal Çerçeve *8*
1. Gordon Child'ın iki devrim kuramı: 'Tarım Devrimi' ve 'Kent Devrimi' *8*
2. Jane Jacobs'ın 'Yeni Obsidyen' Kuramı *21*
3. Gideon Sjoberg'in 'Endüstri Öncesi Kent' Kuramı *46*
D. Yöntem Seçimi *57*

ANADOLU'DA KENT VE KENTLEŞME TARİHİNİ ETKİLEYEN ÖZGÜN ÇEVRE KOŞULLARI VE NÜFUS DAĞILIMI *60*

A. İklim ve Bitki Örtüsündeki Doğal Değişim Sürecinin Kentleşme Sürecine Etkileri *60*
B. Jeomorfolojik Yapıdaki Değişim Sürecinin Kentlerin Morfolojik Yapılarına Etkileri *67*
C. Tarih İçinde Anadolu'nun Nüfusuna ve Yerleşmelerin Mekânsal Dağılımına İlişkin Bazı Varsayımlar *76*

ANADOLU'DA BRONZ ÇAĞI YERLEŞMELERİ (İÖ 3000-1200) *91*

A. Metal İşleme Teknolojisinin Gelişim Süreci *92*
B. Anadolu'da Bronz Çağı Zamandizini *97*
C. Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri: Örnek Çalışmalar *101*
1. Anadolu'da Erken Bronz Çağı'nda ortaya çıkan kent-öncesi yerleşmelere bir örnek: Norşuntepe *101*
2. Anadolu'da bir tarihöncesi kenti: Troia II *107*
3. Anadolu'da Assur ticaret kolonileri (İÖ 2000-1800) ve bir tüccar kenti: Kaniş-Karum (Kültepe) *118*
4. Hitit Döneminde Anadolu kentleri (İÖ 1800-1200) ve bir imparatorluk başkenti: Hattuşa (Boğazköy) *134*
D. Anadolu'da Demir Çağı'nın Başlangıcı *168*

SONUÇ *178*

KAYNAKÇA *187*

GİRİŞ

Son on yıldır ülkemizde "Tarih nedir? Neden yazılmalıdır? Nasıl yazılmalıdır?" gibi sorular çevresinde yeni bir söylem oluştu. Bu alanda batıda 1960'lar ve 1970'lerde yayımlanan temel yapıtlardan bazıları dilimize çevrildi.[1] Ülkemizdeki tarihçiler de genelde aynı sorular çevresinde, özelde de "Osmanlı tarihi nasıl yazılmalıdır?" konusunda çok önemli araştırmalar ve yapıtlar ortaya koydular.[2] Bütün bu çalışmaların odak noktasını oluşturan görüş ise tarihin, geçmişteki olayların bir zamandizin içinde kaydedilmesi değil, daha bilimselleşerek, kendi bütünlüğü içinde, toplumsal gerçekliğin, geleceğin ve geçmişin açıklaması olmasıdır. Böyle bir bakış açısı, bize, uzun zaman dilimlerini kapsayan tarihsel çözümlemelerde bazı toplum bilimlerinde kullanılan kavram ve yöntemleri kullanma olanağı da sağlamaktadır.

Kent ve kentleşme tarihine ilişkin konular ve sorular ise bu söylemin, üzerinde pek de fazla durulmayan, özel bir bölümünü oluşturmaktadır. Oysa, tarih boyunca kentler, endüstri toplumunda olduğu gibi endüstri öncesi toplumlarda da, her zaman toplumun en devingen ögesi olmuş, toplum yaşantısında belirgin etkiler ve izler bırakmıştır. Tarihin her döneminde "Anadolu Kenti" için de bu varsayımın geçerli olduğundan yola çıkarak, 1970'lerin ortalarında Anadolu'da kent ve kentleşme tarihi üzerinde yapılmış çeşitli araştırmaların sonuçlarını bir araya getirip, bunlar-

---

1 Bu konuda örnek olarak şu yayınları gösterebiliriz: Braudel 1992, Boratav (der.), 1985 (kitapta derlenen 13 makale, 1960'lı ve 1970'li yıllarda, çeşitli yerlerde basılmış); Carr, 1980; Carr ve Fontana, 1992; Durant ve Durant, 1992.

2 Bu konuda örnek olarak şu makaleleri gösterebiliriz: Ergenç, 1988; İnan, 1983; Berktay, 1990; Divitçioğlu, 1991.

dan yeni bireşimler (sentezler) üretmeye ve konu ile ilgilenen araştırmacılar, özellikle de kent plancısı olacak öğrenciler için bir kaynak kitap oluşturmaya karar verdik. "Tarih İçinde Anadolu Kenti" başlığı altında yayımlanması planlanan bu çalışmada, ilk kuruluş evresinden 19. yüzyıl sonuna kadar, Anadolu kentlerinde, zaman içinde ortaya çıkan mekânsal yapının değişim sürecinin, bu yapıyı belirleyen sosyo-ekonomik süreçlerle nedensellik ilişkileri kurularak ele alınması amaçlanmıştır. Çalışmanın hedefi ise, "tarih biliminin genel amacı doğrultusunda, geçmişi anlaşılır kılarak bugünkü durumun daha iyi anlaşılmasına yardımcı olmaktır."[3]

Başlangıçtan beri bir zamandizin içinde birbirini izleyecek üç kitap halinde derlenmesi planlanan bu çalışmanın üçüncü, yani son kitabı, 1978 yılında tamamlandı ve *19. Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti Mekânsal Yapı Çözümlemesi* adıyla yayımlandı.[4] Ancak, ilk iki kitabın hazırlanması için gerekli koşulların yaratılması, on beş yılı aşan çok uzun bir zaman aldı. Bu gecikmeye neden olan etmenlerin başında, taranması gereken kaynakların sayıca çok fazla ve çok dağınık olması gelmektedir. Bu engeli aşabilmek için, çalışma alanının sınırlarını daraltmak ve az sayıda örnek üzerinde yoğunlaşmak yolu denendi ve bazı kent monografileri üzerinde çalışıldı. Buna örnek olarak, 1984 yılında yayımlanan, "16. Yüzyıl Öncesi Ankarası Üzerine Bilinenler" başlıklı makale gösterilebilir.[5] Bunun dışında, hazırlanan diğer makale ve bildiriler de birinci ve ikinci kitapların ön hazırlıkları olarak düşünülmüştür.[6] Bu ön çalışmalar, yöntem seçimi, örnek seçimi, varsayımların saptanması gibi konularda büyük yarar sağlamıştır.

Anadolu'da kent ve kentleşme tarihinin birinci evresini oluşturan ve pazar ekonomisi öncesi dönemi kapsaması planlanan birinci kitabın yazım işi ilerledikçe, Anadolu kent tarihi araştırmalarında, İÖ 1100-800 yılları arasında, yazılı kaynaklar bulunmadığı için "karanlık dönem" olarak adlandırılan dönem nedeniyle İÖ 3000-1200 yıllarına tarihlenen Bronz Çağı'nın kendi içinde bir bütünlüğü olduğu görüldü. Bu nedenle de, bi-

---

3 Carr ve Fontana, a.g.e., s.31.

4 Aktüre, 1978.

5 Aktüre, 1984, s. 1-47.

6 Ön çalışma niteliğindeki bu yayınlardan bazıları şunlardır: Anadolu Kentinde Türkleşme-islamlaşma Süreci, Mekansal Yapı Değişimi ve İslam Mimari Mirası, İslam Mimari Mirasını Koruma Konferansı: Bildiriler, Derleyen: S. Yıldırım, İstanbul:1987, s.19-38; The Islamic Anatolian City, Environmental Design, sayı 1-2/1989, s.68-79; Osmanlı döneminde Ankara'nın ticaret merkezi 'Hanlar Bölgesi', Ankara Konuşmaları, Derleyen: N. Şahin, Ankara: TMMOB Mimarlar Odası Ankara Şubesi, 1992, s.33-52.

rinci kitap, üç kitap için de geçerli olan geniş bir "Giriş" bölümü ve *Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri* başlığı ile yayıma hazırlandı. İkinci kitap ise, "Anadolu'da İlkçağ ve Ortaçağ Kentleri" başlığını taşıyacaktır. 1978 Yılında yayımlanan üçüncü kitap ile birlikte bu üçleme tamamlandığında, Anadolu'da ilk kentlerin ortaya çıkışından 19. yuzyıl sonuna kadar geçen yaklaşık 4500 yıl içinde Anadolu'da kent ve kentleşme olgularının, seçilen örnekler yardımıyla, bazı özgün nitelikleri vurgulanmış olacaktır.

A. ÇALIŞMANIN VARSAYIMLARI

Daha önce de değindiğimiz gibi, bu çalışmada, Anadolu kent tarihini anlamlı bölümlere ayırmak, özellikle kullanılan tipolojinin ve buna bağlı olarak kaynakların nitel ve nicel farklılıkları nedeniyle zorunlu olmuştur. Vurgulamak gerekir ki, "tarihi dönemlere bölmek bir olgu değil, gerekli bir varsayım ya da düşünce aracıdır; aydınlatıcı olduğu ölçüde geçerlidir, sağlamlığı da yoruma bağlıdır. Tarihin coğrafi bölgelere bölünmesi de bir olgu değil, bir varsayımdır."[7] Ancak, çalışmanın kapsamının çok geniş olması, erişilebilen kaynakların getirdiği sınırlamalar gibi nedenlerle, ele alınan bu uzun dönem içinde Anadolu yarımadası üzerinde ortaya çıkan yerleşmeler ve bunların oluşturduğu düzen, her dönem için zaman ve mekân boyutlarında aynı bütünsellik içinde ele alınamamış, zaman zaman bazı sınırlı mekân parçaları veya seçilen tekil örnekler üzerinde yoğunlaşan çözümlemelerle yetinilmiş, genellemeler yapmaktan özellikle kaçınılmıştır. Bu yaklaşım, Anadolu gibi topografik, iklimsel, ekonomik, siyasal, kültürel vb. açılardan önemli farklılıklar gösteren alt bölgelerden ve mekân parçalarından oluşan bir coğrafi alan için zorunlu olmuştur.

Çalışmada ele alınan zaman ve mekân parçalarını bir araya getirerek bir bütün oluşturmayı sağlayan nitelik ise, her seferinde aynı değişkenlerin incelenmesi ve bulguların karşılaştırmalı bir biçimde ortaya koyulmasıdır. Bu yöntemin sağladığı yararların başında, Anadolu kentinin mekânsal yapısında ve kent-çevre ilişkilerinde zaman boyutunda ortaya çıkan dönüşümlerin yanı sıra, ele alınan bağımsız değişkenler ölçeğinde de değişim süreçlerinin sürekliliğini ve bu süreçler arasındaki neden-sonuç ilişkilerini saptayabilmek gelmektedir. Bunu yaparken şunu amaçlıyoruz: "Tarihsel süreç süreklidir; bugünün geleceğe nasıl yansıyabileceğini bilmezsek, geçmişin bugüne nasıl dönüştüğünü hiç anlayamayız."[8] Bu çalışmada izle-

---

7 Carr, a.g.e., s.81.

8 Carr ve Fontana, a.g.e., s.18.

nen yöntem, bugünü geleceğe yansıtmak, kestirimler yapmak için kullanılan yöntemin, geçmişin bugüne dönüşümünü anlamak için kullanılmasıdır.

Her bilimsel çalışmada olduğu gibi, burada da, yöntem seçimi konusunda karşımızda iki seçenek bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, Anadolu'da kent ve kentleşme olgusunun tarihsel evrimini önceden bilinen bir tipoloji içine yerleştirmektir. İkinci seçenek ise, bu olgunun tipolojinin diğer örneklerinden farklılık gösteren, kendine özgü niteliklerini ortaya koymaktır. Bu çalışmada ikinci yol izlenmiştir. Bu yöntemin seçilmesinde, daha önce yapılan ön araştırmaların sonuçları önemli rol oynamıştır. Bu ön çalışmalar göstermiştir ki, Anadolu'da ilk kentlerin ortaya çıkışını, tarih içinde kentler sisteminin ve kentlerin mekânsal yapılarının oluşumunu ve değişimini belirleyen etmenlerin başında, Anadolu'nun doğu Akdeniz havzasında sahip olduğu çok özel konum gelir. Bu konumu nedeniyle Anadolu, binyıllar boyu, farklı nedenlerle, batıdan doğuya, doğudan batıya göç eden insan toplulukları için bir yol kavşağı işlevi gördü. Örneğin, birincisi İÖ 2. binyılın başlarında, ikincisi İÖ 2. binyılın sonlarında iki kez, batıdan gelen ilkel kavimler Anadolu'ya dağıldılar. Birinci göç dalgası ile gelenlerden bir kısmı orta Anadolu'da, Kızılırmak'ın çizdiği yay içinde daha önce kurulmuş olan kent-devletlerine yerleştiler. İÖ 18. yüzyılda bu kent-devletleri bir konfederasyon şeklinde bir araya geldiler ve Anadolu'da ilk büyük siyasal örgütlenmeyi gerçekleştirerek, Büyük Hitit İmparatorluğu'nu kurdular.

Büyük Hitit İmparatorluğu, büyük bir göç dalgası halinde ortaya çıkan ikinci Ege göçleri ile Anadolu'ya giren kavimler tarafından, İÖ 12. yüzyılda yıkıldı. Bu kavimler, kendilerinden önce kurulmuş olan kentleri yakıp yıktıktan sonra, Suriye yönünde yollarına devam ettiler. İkinci Ege göçleriyle gelenlerden bir kısmı ise, İÖ 15. yüzyıldan başlayarak, Batı Anadolu kıyılarına ve Ege adalarına yerleştiler; arkeolojik kazılardan elde edilen bulgulara göre de İÖ 10. yüzyıldan sonra kendi kent-devletlerini kurmaya başladılar. Temel varlık nedenleri deniz yoluyla ticaret olan bu kent-devletleri tarafından kurulan koloniler, İÖ 8. yüzyılda Akdeniz, İÖ 7. yüzyılda da Marmara ve Karadeniz kıyılarına yayıldılar. Böylece kurulan yeni kentler sistemiyle Anadolu, pazar ekonomisinin egemen olduğu yeni bir evreye girdi. Bu yeni ekonomik yapı içinde gelişen ticaret ilişkileri, kaynakların bölüşümünde, kentlerin bölgesel dağılımında, işlevlerinde ve morfolojik yapılarında bir önceki döneme göre çok belirgin farklılıklar yarattı.

Bu dönemden yaklaşık ikibin yıl sonra, bu kez doğudan gelen Müslüman Türkmen gruplar, Anadolu'da çok önemli bir kültürel dönüşüm sürecini başlattılar. Bu süreç, özellikle 13. yüzyılda, doğudan Cengiz Han'ın ordularının önünden kaçıp Anadolu'ya gelen Müslüman Türklerin kentlere yerleşerek sosyo-ekonomik yaşantıya egemen olmalarıyla sonuçlandı ve yaklaşık ikibin yıl içinde önce Yunanlaşma, sonra Romalılaşma, daha sonra da Hıristiyanlaşma süreçlerini yaşamış olan Anadolu'da yeni bir dönemin, Türkleşme-İslamlaşma kültürel dönüşüm sürecinin yaşanmasına neden oldu.[9] 19. yüzyılda ise, yine bir dış etken Anadolu'daki sosyo-ekonomik yapıda önemli değişmelere yol açtı ve Anadolu kenti, Avrupa'nın hızla endüstrileşen kentlerinin işlenmiş mal pazarı haline geldi. Avrupa ile Anadolu arasındaki ticaret ilişkilerini sürdüren yabancı tüccarlar ve aracılar, bu dönemde Anadolu kentlerine yerleştiler. Bu yabancı unsurların sayıları az olmakla birlikte, sosyal ve ekonomik yapıdaki etkileri büyük oldu. Kentlerde yerel üretim çöktü, sosyal yapıda farklı gruplar mekânda ayrıştı, morfolojik yapıda yeni ögeler ortaya çıktı.[10] 19. yüzyıl sonunda Anadolu kentinde merkez alanında ve konut dokusunda ortaya çıkan "ikili yapı", bu dönüşüm sürecinin en önemli sonucudur ve bugün içinde yaşadığımız kentlerde izlediğimiz çok hızlı mekânsal yapı değişiminin başlangıç noktası olarak alınabilir.

Buraya kadar açıklananlara dayanarak, bu çalışmanın temel varsayımını şöyle özetleyebiliriz: Anadolu kenti, tarihin farklı dönemlerinde, kendi iç dinamikleri ile değil, daha çok dış etmenlerle, önemli kültürel ve morfolojik dönüşüm süreçleri yaşadı. Her seferinde, dışarıdan gelen kültürel etkiler, Anadolu kentinin yerel kültürüne karıştı ve yeni bireşimler (sentezler) ortaya çıktı.

Tarih, süreklilik ve değişim ilkelerinin karşılıklı etkileşimlerinin bir ürünüdür. Bu çalışmanın amacı, daha önce de belirtildiği gibi, Anadolu kentinin yaşadığı bu değişim ve dönüşüm süreçlerini nedenleri ve sonuçları ile irdelemek, diğer yandan da kent kültürünün sürekliliğini vurgulamak ve özgün niteliklerini ortaya koymaktır.

---

9 Bu olgu, daha önce yayımlanan üç makalede ayrıntılarıyla ele alınmıştır. Bakınız: Aktüre, 1984, s.11-17; "Anadolu Kentinde Türkleşme-İslamlaşma Süreci, Mekansal Yapı Değişimi ve İslam Mimari Mirası", s.22-29; "The Islamic Anatolian City", s.68-73.

10 Bu olgu, daha önce yayımlanan 19. *Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti Mekansal Yapı Çözümlemesi* kitabında ayrıntılarıyla incelenmişti.

B. TEMEL KAVRAMLAR

Buraya kadar yaptığımız açıklamalarla, "Tarih İçinde Anadolu Kenti" çalışmasının yeni tarih görüşü içindeki olası yerini ve çalışmanın temel varsayımlarını belirlemeye çalıştık. Açıklamalardan anlaşılacağı gibi, çalışmada, Anadolu kentinin mekânsal yapısı bağımlı değişken olarak ele alınacaktır. Burada "mekânsal yapı" sözcüğü, kentsel mekâna bağlı eylemler, bu eylemler arasındaki ilişkiler ve bunların kent mekânındaki göreli yer seçimi anlamında kullanılacaktır. Kenti, tarımsal olmayan üretimin yapıldığı, kırsal ve kentsel tüm üretimin ve dağıtımının denetlendiği, belirli bir teknolojinin beraberinde getirdiği büyüklük, yoğunluk, farklılaşma ve bütünleşme düzeyine ulaşmış yerleşme türü[11] olarak tanımladığımızda, kentsel işlevler kentin toplumsal yapıdaki yerine ve/veya rolüne bağımlı olarak belirlenmekte ve kentin belirli bir zaman kesitindeki mekânsal yapısı, toplumsal yapıdaki ilişkilerin bir yansıması olarak ortaya çıkmaktadır.

Bu çalışmada sıkça kullanılan "toplum" sözcüğü, sınırları belirli bir coğrafi mekânda, kendi varlığını sürdüren insanlardan oluşan ortaklaşa bir yaşam düzenini anlatır.[12] "Toplumsal yapı" ise, somut bir biçimde, tarihsel bir sürecin ürünü olarak temelinde belirli bir teknolojiye dayanan kurumlar, bunların bütünleşmesiyle örgütlenmiş eylemler ve bu eylemler sonucunda ortaya çıkan ilişkilerin göreli bir düzeni olarak ele alınacaktır.[13]

Çalışmada ele alınan mekânsal yapıdaki ve/veya toplumsal yapıdaki "değişme', bilimsel ve nesnel bir kavramdır; bu nedenle de iyilik, kötülük gibi herhangi bir değer yargısı taşımaz. Örneğin, toplumsal gelişme veya ilerleme gibi terimler ya değer yargısı taşır, ya da belirli bir ölçüye göre ve belirli bir hedefe doğru olan değişmeyi belirtirler. Bu nedenle, değişme ile gelişme ve ilerlemenin birbirinden çok farklı terimler olduğuna burada önemle değinmek gerekir. Bu çalışmada kullanılan "değişme" kavramı, bütün değer yargılarından arınmış, her türlü özel durumu kapsayan, bu nedenle de evrensel ve nesnel olan, bilimsel bir terim olarak seçilmiştir.[14]

Çalışmada, toplumsal yapıdaki değişme ile kentlerin mekânsal yapılarındaki değişme arasında doğrudan bir ilişki olduğu varsayılmaktadır.

---

11 Türkiye'de Kentleşme Komisyonu, *Türkiye'de Kentleşme*, Ankara: TMMOB Mimarlar Odası Ankara Şubesi Yayını, 1971, s.8.

12 Yasa, 1973, s.1.

13 Kongar, 1972, s.26-27.

14 y.a.g.e., s.48.

Yaptığımız tanım gereği, toplumsal yapının temel ögeleri ekolojik ve demografik nitelikler, teknoloji ve örgütlenme düzeyi olarak belirlenebilir.

Toplumsal değişme, toplumun bütün kesimlerinde birden gerçekleşen bir süreçtir. Ancak, bu değişme, toplumun farklı kesimlerinde "eşzamanlı" olmayabilir. Diğer yanda, değişmenin gerek hızı, gerek kapsamı, toplumsal olgulara ve kesimlere göre değişik olabilir. Örneğin, demografik yapıdaki değişme ile örgütlenmiş ekonomik eylemlerdeki değişme, görünüş ve değişme yoğunluğu açısından, birbirine benzemeyebilir.[15]

Burada üzerinde önemle durulması gereken iki kavram daha var. Bunlar "kentleşme" (*urbanization*) ve "kentlileşme" (*urbanism*) olgularıdır. Kentleşme, bir kentbilim terimi olarak, "endüstrileşmeye ve ekonomik gelişmeye koşut olarak kent sayısının artması ve kentlerin büyümesi sonucunu doğuran, toplumda artan oranda örgütleşmeye, uzmanlaşmaya ve insanlararası ilişkilerde kentlere özgü değişikliklere yol açan nüfus birikimi süreci"[16] olarak tanımlanmaktadır. Kentlileşme ise, "çoğu kez kentleşmeyle karıştırılmakla birlikte ondan ayrı olan ve kentleşme sonucunda, toplumsal değişmenin insanların davranışlarında ve ilişkilerinde, değer yargılarında, tinsel ve özdeksel yaşam biçimlerinde değişiklikler yaratması süreci"dir.[17] Sosyolojide, göreli olarak kısa dönemi kapsayan çözümlemelerde -özellikle endüstri toplumu için- 1950'lerin başlarında sıkça kullanıldığı gibi, "kentlileşme"nin bir yaşam biçimi olarak ele alınarak, kentsel nüfus yığılması, yerleşme yoğunluğu, kentsel nüfusun farklılaşması ve hareketliliği gibi olguların ortak düşünce ve davranış biçimi gibi değişkenlerle açıklandığı görülmektedir.[18] Uzun dönemi kapsayan çözümlemeler için ise bu konularda özgün ampirik veri üretmek neredeyse olanak dışıdır. Bu nedenle, bu çalışmada, daha çok, ikinci elden toplanan bilgilere ve mekânsal yapıya ilişkin özgün verilere ağırlık verilmiştir. Anadolu kenti, bu açıdan, üzerinde oldukça fazla yapıt verilmiş bir alandır. Özellikle 1950'lerden sonra yapılan yoğun arkeolojik araştırmalardan elde edilen bulgular, bu çalışmanın en temel veri kaynağını oluşturmuştur. Buna ek olarak, Ortadoğu'nun uygarlık tarihi araştırmalarında çok önemli bir odak noktası oluşturması, bu bölgedeki kentler ve kentleşme tarihi ile ilgili çok sayıda önemli kaynağın bulgularını bu çalışmada kullanma ve Anadolu kent ve kentleşme tarihi açısından irdeleme olanağı vermiştir.

---

15 Yasa, a.g.e., s.28.

16 Keleş, 1980, s.70.

17 y.a.g.e., s.71.

18 Örnek olarak bakınız: Wirth, 1967 (ilkbasım 1951), s.46-63.

Çalışmada, bütün bu kaynakların, kullanımlarına çok önemli bir sınırlama getiren ortak özellikleri ise, uzun dönemi kapsayan çözümlemeler için gerekli değişim ve süreklilik gibi temel olguları kapsamamalarıdır.

Bu genel eleştiriler doğrultusunda, çalışmada kullanılabilecek bir kuramsal çerçeve oluşturabilmek amacıyla, bundan sonraki alt bölümde kent ve kentleşme olgularını tarih içinde ele alan, uzun dönemli çözümlemeler için kullanılabilecek üç yaklaşımı irdelemekte yarar gördük. Bunlar, Child'ın İki Devrim kuramı, Jacobs'ın Yeni Obsidyen kuramı ve Sjoberg'in Endüstri Öncesi Kent kuramıdır.

C. KURAMSAL ÇERÇEVE: KENT VE KENTLEŞMENİN TARİHSEL ÇÖZÜMLEMELERİ İÇİN GELİŞTİRİLMİŞ KURAMLARIN/ MODELLERİN İRDELENMESİ

Bu bölümde ele alınacak üç yaklaşımın ortak özelliği, her üçünün de aynı değişkenleri kullanmış olmalarıdır.[19] Bu değişkenler "teknoloji", "toplum" ve "kentleşme"dir. Aralarındaki temel fark ise, her birinde bu üç değişken arasındaki ilişkinin farklı biçimde tanımlanmış olmasıdır. Başka bir deyişle, bu üç yaklaşımda kent ve kentleşme olgularının anlatılması için farklı varsayımlar ortaya atılmıştır. Biz, burada, bu üç yaklaşımı zamandizinsel sıra içinde ele alacağız ve aralarındaki etkileşimi de göz ardı etmemeye çalışacağız.

1. Gordon Child'ın İki Devrim Kuramı: Tarım Devrimi ve Kent Devrimi

Tarihçi-arkeolog Gordon Child, ilk kez 1936 yılında yayımlanan *Kendini Yaratan İnsan* (*Man Makes Himself*) isimli kitabında, birbirini izleyen iki devrimden söz etmektedir. Bunlardan birincisi "neolitik devrim", ikincisi "kentsel devrim"dir.[20] Burada, "devrim" sözcüğü, ekonomik ya-

---

19 "Modeller varsayımlardan, bir denklem veya fonksiyon şeklinde oluşturulmuş açıklayıcı sistemlerden başka birşey değildir: bunun şuna eşitliği, veya bunun şunu belirlediği; bu olgunun ancak şu diğer olguyla birlikte ortaya çıktığı belirtilir ve ikisi arasındaki sürekli ve sıkı ilişkiler ortaya konur. Böylece kurulan model, zaman ve mekan içinde hareket etmemizi ve aynı türden başka toplumsal çevreleri değerlendirmemizi sağlayacaktır. Bu anlamda model tekrar tekrar işe yarar." Braudel, 1985, A. Boratav içinde, s.84.

20 Child'ın *Man Makes Himself* isimli kitabı Türkçe olarak ilk kez 1978 yılında yayımlandı. Bu bölümdeki alıntılar, kitabın 1983 yılında yapılan ikinci baskısından yapılmıştır. Bakınız: CHILD, 1983 (2. basım). V. Bölüm: Neolitik Devrim, VII. Bölüm: Kentsel Devrim.

pıda ve sosyal örgütlenmede ortaya çıkarak büyük bir nüfus artışına neden olan gelişmeleri açıklamak için kullanılmıştır. Child, geçen yüzyılda sosyologların ve antropologların endüstri öncesi toplumlar için benimsediği üç kademeli evrim sürecini ele almış ve "ilkel" toplumun "barbar" topluma, "barbar" toplumun "uygar" topluma dönüşüm süreçlerini dünyanın farklı yörelerinden, farklı zaman kesitlerinden örnekler vererek incelemiştir. Child'a göre, "yeni buluşlar ve devam eden yenilikler, gerçekte, sosyal geleneklerde oluşturulan yeniliklerin elle tutulur birikimi ve anlatımıdır. Her biri, yenilikleri getiren kişilere gelenekler yoluyla iletilen deneyler aracılığı ile oluşmuştur; her bir yenilik, eylem ve davranışlar açısından yeni eylem kurallarının geleneklere eklenmesi demektir."[21]

Arkeologlar, geçmişteki kültürleri, keski araçları için genellikle ve yeğlenerek kullanılan malzemeye göre, Taş Çağı (Eski Taş Çağı ve Yeni Taş Çağı), Bronz Çağı ve Demir Çağı olarak ayırmışlardır. Bu yaklaşımda, farklı dönemlerde toplumların bilgi düzeyi ölçüt olarak alınmıştır. Örneğin, bronz balta yapımında, cevherlerin yerini ve türünü saptamak için jeoloji, arıtmak için kimya bilgisi, bunlara ek olarak da, oldukça karmaşık teknik süreçleri bilmek gerekmiştir. Oysa, Taş Çağı insanı, yalnızca taş aletleri yapmayı bilmekteydi ve büyük bir olasılıkla, Bronz Çağı insanının bilgi ve deneyiminden yoksundu.[22] Bu olgu, toplumların yaşam biçimlerinde ve ekonomik ilişkilerinde de belirleyicidir. Eski Taş Çağı'nda (Paleolitik Çağ'da), insanlar yaşamlarını avlanma ve besin toplama yoluyla sürdürüyorlardı. Nüfus ve doğal çevredeki nüfus yoğunluğu, doğanın onlara sağladığı besinle sınırlıydı ve gerekli besini sağlamak için sık sık yer değiştirmeleri gerekiyordu.

Yeni Taş Çağı'nda (Neolitik Çağ'da) ise, toplumlar, tarım yapmayı ve hayvanları evcilleştirmeyi öğrendiler; bu yolla besin ürettiler. Neolitik toplum, doğa koşulları uygun olduğunda, artık kendi tüketimi için gerektiğinden çok besin üretebiliyor ve artan nüfusu beslemek için üretimini arttırabiliyordu. Artık ürünlerini depolamak için tarım yaptıkları yerlerin yakınına köyler kurdular ve zamanla, bu yerleşmelerin nüfusları ve yerleşim yerlerinin sayıları arttı; nüfus yoğunluğunda da belirgin bir artış oldu.[23]

Child'a göre, "ekonomilerini ve araç gereçlerini yerel koşullara uydur-

---

21 y.a.g.e., s.39.

22 y.a.g.e., s.43.

23 y.a.g.e., s.44 ve 77.

ma çabası, her neolitik topluma, keşif ve icatlarda bulunma yolunda, kendine özgü, farklı olanaklar sunmuştur. Böylece, her grup, kendi koşullarına uygun, farklı gelenekler geliştirmiştir. Bu nedenle, tek bir "neolitik kültür'den söz edilemez; sayısı sınırsız bir çok neolitik kültürler vardır. Her neolitik kültür, geliştiği özel çevreye az çok uygun bir ideoloji ile, yaklaşık olarak, özgül bir çevreye uyarlanmayı temsil eder. Kültürler arası farklılıklar, önce, salt yerel nitelikli ve o bölgenin jeolojik, iklimsel ya da botanik özellikleriyle koşullanmış olan küçük küçük buluş ya da icatların çokluğundan, sonra da, nedeni açıklanamamış üslup özelliklerinden doğar. Bununla birlikte, neolitik toplumlar arasında varolduğu arkeolojik kazılarda elde edilen bulgulardan açıkça görülen karşılıklı ilişkiler, bazı teknik bilgilerin alışverişini de sağlamıştır."[24]

Yakındoğu'daki neolitik toplumlar, İÖ 4000 yıllarından sonra madenleri tanımaya başladılar ve İÖ 3500 yıllarında, kolay elde edilebilir ve işlenebilir bir metal olarak bronzu buldular. Bronzun kullanımı kesinlikle uzmanlaşma gerektiren bir üretimin ve örgütlenmiş bir ticaretin varlığını belirler. Bronz araçlar üretebilmenin koşulu olarak, tarımdan ayrılarak salt bu işle uğraşan madenci, taşımacı, damıtımcı ve maden ustalarını beslemek için, üretilen besinden bir miktar artık elde etmek gerekmiştir. Bunun dışında, madenlerin başka toplumlardan sağlanması ve bronz aletlerin başka gereçlerle takas edilmesi, neolitik yerleşmeler arasında ticaret ilişkilerinin yoğunlaşmasına neden olmuştu. Böylece, Taş Çağı'nın kendine yeten toplumu, alet ve silahlarının yapımında bakır ve bronzu kullanmaya başlayınca, gereksinimleri için dışa bağımlı hale gelmişti.[25]

İÖ 3000 yıllarına gelindiğinde, arkeologların Mısır, Mezopotamya ve İndus Vadisi için çizdikleri resim, örgütlenme açısından, basit çiftçilerden oluşan küçük toplumlar değil, çeşitli meslek ve sınıfları içeren devletlerdir. Bunların ardında da, rahipler, krallar, yazıcılar ve memurlar ile çok sayıda uzman zanaatkârlar, askerler ve çeşitli işçiler vardır; tümü de artık besin üretimi işinden uzaklaşmışlardır. Kalıcı yapılar olarak da, kulübe ve çiftlik evleri yerine, anıt-mezarlar, tapınaklar ve saraylar dikkati çekmektedir. Kendine yeterli besin üretiminden uzmanlaşmış mal ve servis üretimine ve dış ticarete dayalı bir ekonomiye dönüşüm, büyük bir nüfus artışına da yol açmıştır. Böylece, ikinci devrim, yani "kentsel devrim" gerçekleşmiş,[26] Mezopotamya'da ve Mısır'da Nil Vadisi'nde dünyanın en eski

---

24 Child, 1982, s.48-49.

25 Child, 1951, s.35.

26 Child, 1983, s.146-147.

kentleri ortaya çıkmıştır. Child'a göre, kentsel yaşam, endüstri öncesi toplumun son aşaması olan "uygarlık" ile başlar.

Buraya kadar açıklanan dönüşüm süreçlerini ele alırken, Gordon Child'ın, başta belirlediğimiz üç temel değişken arasında şöyle bir ilişki kurduğunu görüyoruz:

Kentleşme = f (Teknoloji ve Toplum)

Bu modelde, bağımlı değişken olarak ele alınan "kentleşme" süreci, daha önce tanımladığımız anlamıyla, toplumun ve -bu tür çözümlemelerde çoğu zaman ele alındığı gibi bir bağımsız değişken olarak- teknolojinin işlevidir. Kuşkusuz, bu model/varsayım, bizim çalışmamızın mekânını oluşturan Anadolu'nun kendine özgü koşullarında da uygulanabilir bir çerçeve tanımlamaktadır.

Child, 1936 yılında yayımlanan *Kendini Yaratan İnsan* (*Man Makes Himself*) ve 1942 yılında yayımlanan *Tarihte Neler Oldu* (*What Happened in History*) isimli kitaplarında "neolitik devrim" ve "kentsel devrim" olgularını açıkladıktan sonra, 1950 yılında yayımlanan "Kentsel Devrim" (The Urban Revolution) başlıklı makalesinde,[27] şu sorunun yanıtını araştırmaktadır: Kentsel devrim sürecinde ortaya çıkan ilk kentleri gelişmiş neolitik köylerden ayıran nitelikler nelerdir? Child, bu yazısında, Mısır, Mezopotamya ve İndus Vadisi'nde ortaya çıkan ilk kentsel toplumların, kendilerinden önceki neolitik toplumlara/köylere göre, gösterdikleri farklılıkları şu on başlık altında toplamıştır:[28]

1) İlk kentler, kendilerinden önceki yerleşmelerden nüfus olarak daha büyük ve onlardan daha yoğun bir biçimde iskân edilmiş olmalıydılar. Mezopotamya'daki Sümer kentlerinin nüfuslarının 7,000 ile 20,000 arasında değiştiği hesaplanmıştır. Hindistan'da, İndus Vadisi'ndeki Harappa ve Mohenjo-daro kentleri daha da büyük olmalıdır.

2) Kentsel nüfusun büyük çoğunluğu hâlâ tarımla uğraştığı halde, bütün kentlerde, köylerden farklı olarak, tarım dışı işlerde çalışan farklı gruplar bulunmaktadır. Bunlar, uzman zanaatkârlar, ulaşım işçileri, tüccarlar, askerler ve rahiplerdir.

3) Her kentsel toplumda, sınırlı teknik olanaklarla üretim yapan kü-

---

27 Child, 1950, s.3-17.

28 y.a.g.e., s.9-16.

çük üreticiden vergi veya başka bir isim altında çok küçük miktarlarda toplanan artık ürünü elinde toplayan tanrısal bir "kral" bulunmaktadır. Böyle bir odaklaşma olmasa, çok düşük üretkenliği olan kırsal ekonomiden etkin bir anamal birikimi sağlamak mümkün olamazdı.

4) Anıtsal kamu yapılarının varlığı, yalnızca kentleri köylerden ayırmakla kalmaz, aynı zamanda da, topluma ait artık ürünün kentlerde toplanmasını simgeler. Mezopotamya'daki Sümer kentinde, merkezi bir konumda, çevresindeki konutlardan ayrılması için insan eliyle yapılmış bir tepe üzerine inşa edilen tapınak, çok katlı kule veya ziggurat bulunmaktadır. Tapınak, çevresinde yer alan depolar, zanaatkârların çalıştıkları atölyeler, rahiplerin kaldıkları odalar ile birlikte, büyük bir tahıl ambarı görünümündedir. Ancak, tapınağın işlevi, Mısır'da, Mezopotamya'da, İndus kentlerinde, sosyal ve ekonomik ilişkilere koşut, farklılıklar gösterir.

5) Sarayın veya tapınağın depolarında biriken ekonomik artık ürünün toplanmasını ve dağıtımını denetleyen rahipler, sivil ve asker yöneticiler ve memurlar, üretimine katılmadıkları halde ondan en büyük payı alarak, bir yönetici sınıf oluşturmuşlardır.

6) Yazının kullanılması bir uygarlık göstergesidir. Belirli olayları kaydetmek, resmi kayıtları tutmak, tapınağın gelirlerini toplamak gibi gereksinimler, bir işaretler sisteminin gelişmesini sağlamıştır. Bu işaretler, Mısır'da papirüs üzerine, Mezopotamya'da kil tabletler üzerine kaydedilmiştir.

7) Geometri ve astronomi bilgisinin gelişmesi, tahıl ekiminin ne zaman yapılacağı, ürünün ne zaman toplanacağı konusunda takvimler hazırlanması ve matematiksel bilgilerin varlığı da, yazı gibi, uygarlığın temel göstergelerindendir.

8) İlkel insan -mağara resimlerinde olduğu gibi- doğada gördüğü nesneleri somut ve yalın ifade etme yeteneğine sahipti. Neolitik çiftçiler ise bunu hiç yapmadılar; doğal nesneleri soyut geometrik ifadelerle simgelemeyi yeğlediler. Buna karşın, Mısır'ın, Sümer'in, İndus'un kentsel merkezlerinde resim ve heykel yapan zanaatkârlar, birbirlerinden önemli farklılıklar göstermekle birlikte, ortak özellik olarak, yapıtlarında belirli bir kavramsallaştırmaya ve gelişkinlik düzeyine ulaştılar.

9) Üretimin sürdürülebilmesi için gerekli olan, yaşamsal önemi bulu-

nan ve yerel olarak sağlanamayan nesnelerin ve hammaddelerin uzak mesafelerden taşınması, kentleri dış ticarete bağımlı kılmıştır. Ticaret ilişkileri, Mezopotamya'dan Mısır'a ve İndus'a kadar uzanmaktaydı. Burada sözü edilen dış ticaretin kapsamı, daha çok, artık ürünü toplayan kralın ve sarayın "lüks" gereksinimlerini ve taleplerini karşılamaya yönelikti ve hiçbir neolitik toplumda ulaşılması olası olmayan bir ölçek söz konusuydu. Böylece, ölçek ve kapsam olarak, düzenli bir biçimde sürdürülen bölgelerarası uzun mesafe dış ticaretin varlığı, ilk uygarlıkların ve onların ürünü olan kentlerin ortak özelliğidir.

10) Bu işleyiş içinde, uzman zanaatkâra iki türlü güvence sağlanmış oluyordu. Birincisi, gerekli hammaddenin sağlandığı, bilgi ve becerisini kullanabileceği güvenli bir üretim ortamı, ikincisi ise devlet örgütünün sağladığı güvenli barınma olanağı. Kent, zanaatkârın politik ve ekonomik olarak ait olduğu bir yerdi. Kendisine tapınakta veya sarayda iş verildiğinde, durumu çiftçilerden daha iyi idi. Böylece, en eski kentler, yöneticiler, rahipler, zanaatkârlar ve çiftçiler olarak toplumun refahı için kendilerine düşen, birbirini tamamlar nitelikteki işleri yapan, bu nedenle de organik bir dayanışma içinde olan toplumlardır. Bu nitelik, uygar/kent toplumunun barbar toplumdan en önemli farkıdır.

Gordon Child'ın yaptığı değerlendirmeyi kullanarak, Mezopotamya'da, Mısır'da ve İndus Vadisi'nde ortaya çıkan ilk kentleri gelişmiş neolitik yerleşmelerden/köylerden ayıran temel nitelikleri, önem sırası gözetmeksizin, şöylece özetleyebiliriz:

- ❑ Temel ekonomisi tarıma ve ondan elde edilen artık ürüne dayalı bir ekonomik işleyiş içinde tarım dışı üretimde uzmanlaşmış bir grup zanaatkârın bulunması,
- ❑ Tarımdan elde edilen artık ürünü elinde toplayan bir kralın ve bu artık ürünün toplanmasını ve dağıtılmasını denetleyen bir yönetici sınıfın olması,
- ❑ Kral, rahipler, yönetici sınıf, zanaatkârlar ve çiftçilerden oluşan bir sosyal tabakalaşmanın ortaya çıkması,
- ❑ Neolitik yerleşmelerden, görece daha fazla nüfus ve nüfus yoğunluğu olması,
- ❑ Yazının, takvimin ve matematiğin kullanılmaya başlanması,

- Tarımdan elde edilen artık ürünün/anamal birikiminin mekânda odaklaşmasının göstergesi olan tapınak, saray gibi anıtsal yapıların inşa edilmiş olması,
- Uzun mesafe dış ticaretin yapılması,
- Belirgin bir kavramsallaşma ve gelişkinlik düzeyine ulaşmış resim, heykel yapma gibi sanatların varlığı.

Bu çalışmanın üçüncü bölümünde, Child'ın burada tanımladığı kuramsal çerçeve içinde, yukarıda sıraladığımız ölçütleri de kullanarak, Anadolu'da kentleşme sürecinin başlangıç evresini ve Anadolu'da ilk kentlerin ortaya çıkış sürecini ele alacağız.

Uygarlık tarihi, kentleşme ve kent tarihi ile ilgili kitaplardan, çok sayıda yazarın Child'ın İki Devrim kuramını desteklediği izlenmektedir. Bu yazarlardan biri olan Graham Clark, 1969 yılında yayımlanan *Dünyanın Tarihöncesi* (*World Prehistory*) isimli kitabında, çiftçiliğin Avrupa'ya güneybatı Asya'dan yayıldığını, neolitik devrimin her yerde eşzamanlı olmayıp, çok uzun zaman farklarıyla gerçekleştiğini göstermiştir (Şekil 1).[29] Clark'ın bu "yayılmacı" görüşüne Child'ın pek katılmadığına, her neolitik toplumun kendi koşullarında kendi kültürünü ürettiği görüşünde olduğuna daha önce değinmiştik. Clark, ikinci nokta olarak, maden kullanımı konusunda, bakırın sınırlı kullanımının besin üretim ekonomisine geçiş sürecinin başlarına kadar gittiği halde, bakıra kalay katarak elde edilen bronzdan alet ve gereçlerin yapımının ancak İÖ 3000 yıllarında, o da bazı uygun koşullarda gerçekleştiğini söylemektedir.[30]

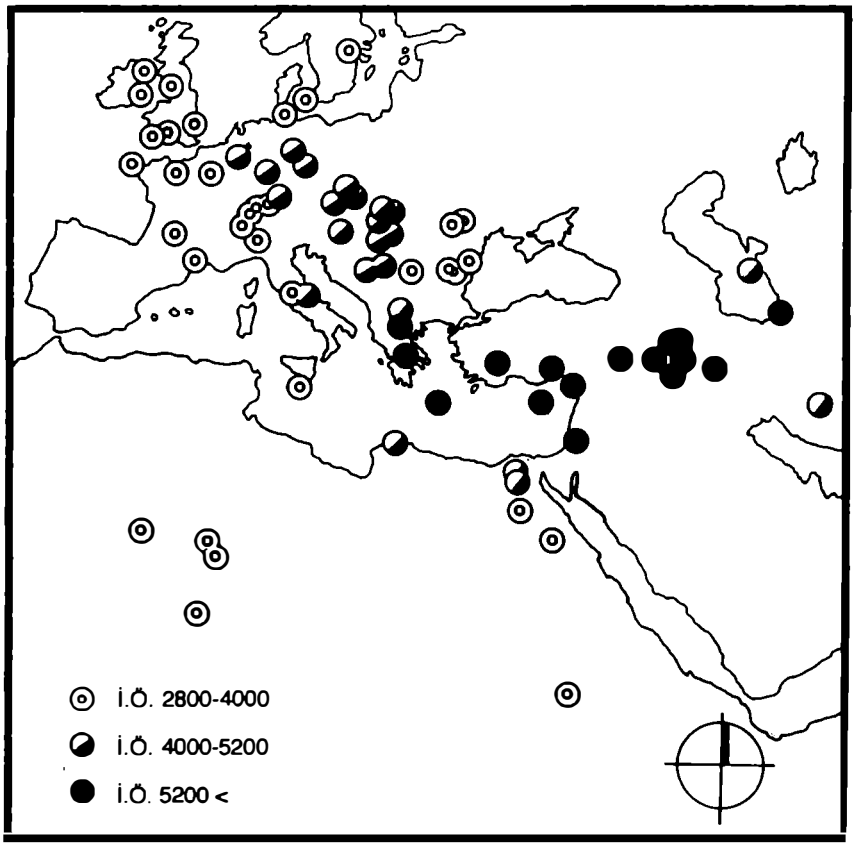
Ekonomi tarihçisi Carlo Cippola ise, İki Devrim kuramını benimseyen yazarlardan biridir. Cippola'nın 1962 yılında yayımlanan *Dünya Nüfusunun Ekonomik Tarihi* (*The Economic History of World Population*) isimli kitabında tanımlanan "birinci devrim", yine tarım devrimidir.[31] Yazar, Yakındoğu'da tarım ve hayvancılığın İÖ 10,000 yıllarından sonra başladığını, "Anadolu yaylasında Hacılar'da, Neolitik çağdan kalma bir yerleşim yerine ait kalıntıların İÖ 7000 yılına tarihlendiğini, bu tarihten 500 yıl sonra da, Neolitik çağın büyük bir kenti olan Çatal Höyük'ün ortaya çık-

---

29 Clark, 1969, s.121.

30 y.a.g.e., s.9-16.

31 Cippola, 1962. Bu kitap 1980 yılında Türkçeye tercüme edildi. Bu çalışmada kullanılan alıntılar bu kitaptan yapılmıştır. Bakınız: Cippola, 1980.

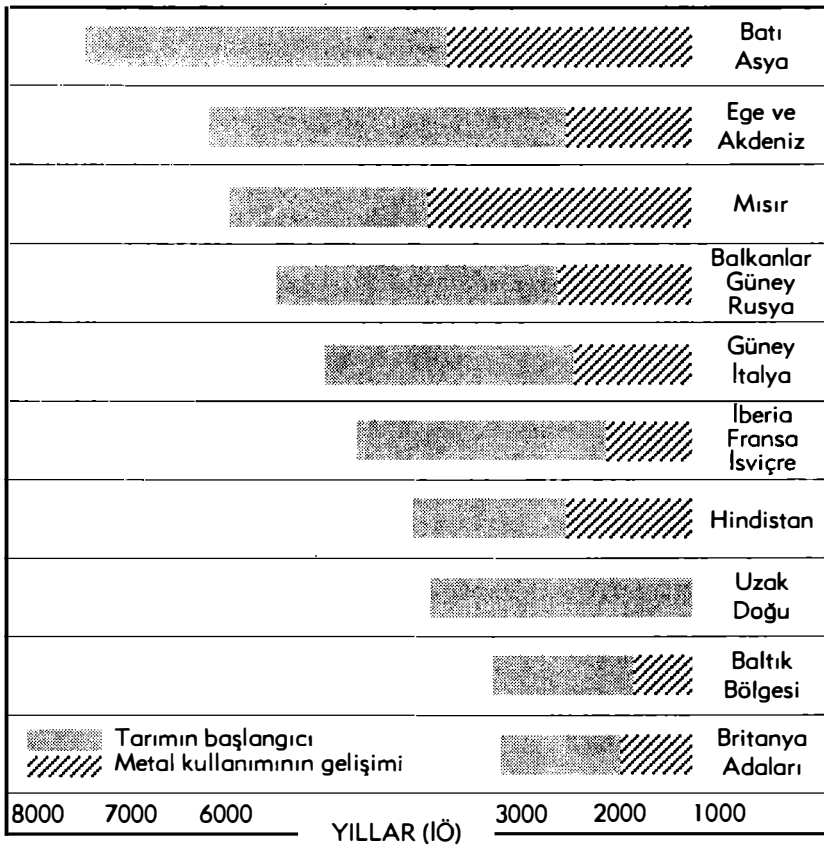

Şekil 1. Tarımın Güneybatı Asya'dan Avrupa'ya yayılması (tarihlendirme, radyokarbon yöntemiyle yapılmıştır)
Kaynak: G. CLARK, World Prehistory: A New Outline, Cambridge: Cambridge University Press, 1969, s. 121, Şekil 4.

tığını" yazmaktadır.[32] Çatal Höyük ile ilgili tartışmayı bundan sonraki bölümde ele alacağımızdan, burada, Cippola'nın dünyanın farklı yörelerinde tarım devriminin başlangıcı ve maden kullanımının zaman içinde gelişimi ile ilgili çözümlemesini Şekil 2'de göstermekle yetineceğiz. Şekilde, bölgeler arasında teknolojik gelişmeler açısından ortaya çıkan önemli zaman farkları açıkça izlenmektedir.

Cippola'nın "ikinci devrim" olarak tanımladığı olgu ise, daha önce değindiğimiz yazarlardan farklı olarak, 18. yüzyılın sonlarında ortaya çı-

32 y.a.g.e., s.9-11.

Şekil 2. Dünyanın farklı yörelerinde tarımın ve maden kullanımının gelişimi
Kaynak: C.M. CIPPOLA, Tarih Boyunca Ekonomi ve Nüfus, Çeviren: M.S. Gezgin, İstanbul: Tur Yayınları 38, 1980, s. 14, Şekil 2'den çizildi.

kan endüstri devrimidir.[33] Yazar, ekonomik örgütlenmenin başlıca üç ana tipi olan avcılık, tarım ve endüstrinin her birine karşılık gelen belirli birer nüfus birikimi ve belirli birer ekonomik faaliyet düzeyi olduğunu varsaymakta[34] ve tarım devrimi ile endüstri devrimi arasında geçen süre boyunca yapılan buluşların ve teknik gelişmelerin temel niteliğini ortaya koymaktadır. Endüstri öncesi toplumlar tarafından doğal çevrede var olan kaynakların (bitkiler, hayvanlar, su, rüzgâr, toprak, madenler) kullanımın-

33 y.a.g.e., s.17.

34 y.a.g.e., s.120.

da ortaya çıkan farklılıkları ise, kültürel yapı ve kurumlar, teknoloji düzeyi, fizik çevrenin nitelikleri gibi nedenlerle açıklamaktadır.[35]

Cippola'nın sözünü ettiği tarım ve endüstri devrimlerinin sonuçları, en açık şekilde, dünya nüfusunun artış hızında kendini göstermektedir. Yapılan nüfus tahminlerine göre, birinci devrimin yaşandığı İÖ 8000-4000 yılları ile ikinci devrimin yaşandığı 1750-1850 yılları arasında, dünyada, bütün dönemlerin en hızlı nüfus artışları yaşanmıştır. Bu olgu, Tablo 1'de de açıkça izlenmektedir.

TABLO 1: İÖ 8000 İLE İS 1960 YILLARI ARASINDA DÜNYANIN TOPLAM NÜFUSU İLE İLGİLİ KESTİRİMLER

	İÖ			İS				
Tarihler	8000	4000	40	1650	1750	1800	1900	1960
Toplam nüfus (milyon)	5.3	86.5	133	545	728	906	1,608	2,995

Kaynak: E.E. LAMPARD, "Historical aspects of urbanization" The Study of Urbanization, Derleyenler: P.M. Hauser ve L.F. Schmore, New York: John Wiley, 1965, s. 522

Tabloda görüldüğü gibi, tarım devriminin yaşandığı İÖ 8000-4000 yılları arasında, dünya nüfusu, 16 kattan fazla, çok hızlı bir artış göstermiştir. Bundan sonraki 4000 yılda ise, artış hızı yalnızca 1.5 kattır. Ancak, bütün endüstri öncesi dönem boyunca, toplam nüfusun çok küçük bir bölümü kentlerde yaşamıştır. Bölge ölçeğinde alınacak olursa, kent nüfusunun toplam nüfus içindeki payı %5'den daha fazla değildir. Bu oran, ancak üretimde buhar gücü gibi inorganik enerji kaynaklarının kullanılmaya başlandığı endüstri devriminden sonra hızla artarak, %50'nin üzerine çıkmıştır.[36]

Tarım devriminin sonucunda ortaya çıkan nüfus artışına, Lewis Mumford da, 1961 yılında yayımlanan *Tarih İçinde Kent* (*The City in History*) isimli kitabında değinmekte ve bazı sayısal örnekler vermektedir. Mumford'a göre, avcılık ve besin toplayıcılığı evresinde, Paleolitik dönem (Yontma Taş) insanının, yaşamını sürdürebilecek besin bulabilmek için, büyük bir hareket serbestliğine sahip olması gerekmiştir. Bu nedenle, bu dönemde nüfus yoğunluğu, kilometrekare başına 4-5 kişiden fazla değildi.[37] Buna karşın, her yerde, neolitik dönemin köyleri, sayıları yarım dü-

35 y.a.g.e., s.44.

36 Lampard, 1965, s.522-523.

37 Mumford, 1966, s.19.

zineden üç düzineye kadar değişen küçük aile kümelerinden oluşmaktaydı. Bu aile kümelerinden her birinin ayrı tanrısı, ayrı kutsal alanı, ölülerini gömdükleri ayrı odası veya açık alanı vardı. Buna karşılık, bütün köy halkı aynı dili konuşuyor, aynı ağacın veya kayanın gölgesinde toplanıyor, hayvanları aynı yolu izleyerek otlamaya götürüyor, aynı yaşam tarzını sürdürüyor ve aynı işi paylaşıyordu. Mumford, ilk kentlerin çekirdeğini oluşturan bu köylerin, İÖ 9000-4000 yılları arasında, aşağı Mezopotamya'nın ve Nil Vadisi'nin bataklıkları içinde ortaya çıktıklarına ve küçük kentlerin, başlangıçta bu küçük köylerden ayırt edilebilecek özellikler taşımadığına değinmektedir. Neolitik dönemde kullanılan teknoloji konusunda ise, asıl gelişmenin, avcılık döneminde olduğu gibi, silah ve aletlerin yapımı alanında değil, taş ve topraktan yapılmış çanak, çömlek, sıvı maddeleri depolamak için kullanılan kaplar ile inşa edilen evler, depolar, ambarlar, sulama kanalları yapımı için gerekli teknikler alanında olduğunu söylemektedir.[38]

Mumford, tahıl ekimi, saban, çömlekçi çarkı, tekne, dokuma tezgahı, bakır işçiliği, soyut matematik, astronomik gözlemler, takvim, yazı ve diğer bazı buluşların, birkaç yüzyıl farkıyla, kabaca İÖ 3000 yıllarında, hemen hemen aynı zamanda ortaya çıktığına değinerek, en eski kentsel yerleşmelerin kalıntılarının da aynı zamana tarihlendiğine işaret etmektedir.[39] Mumford'a göre, teknolojik gelişmelerdeki bu patlama sonunda, dağınık köy ekonomisinin üst düzeyde örgütlenmiş kentsel ekonomiye dönüşmesini sağlayan, kral veya krallık kurumudur. Merkezi konumdaki kişi olarak, kral, köyün kente dönüşmesinde, yeni bir sembolik dünya ve kent imgesi oluşturmada önemli rol oynamıştır. Eski köyün içinde yükselen kale, bu yeni imgenin somut ifadesidir. Her zaman dayanıklı malzemeden, kalın taş duvarlı, anıtsal bir yapı olan kale, içinde saray, tapınak ve ambardan oluşan üç ayrı işlevi barındırmaktadır. Bu kalenin çevresinde biçimlenen kent ise, evrenin insan eliyle yapılmış kopyasıdır. Kenti kuşatan dış duvar, estetik açıdan, kent ile onu çevreleyen kırsal alan arasında kesin bir sınır oluşturur. Sosyal açıdan ise, bu duvar, içeridekiler ve dışarıdakiler arasındaki farkı vurgulayan, kesin bir sınırdır.[40] Böylece, İÖ 2000 yıllarında, kentin bütün ögeleri ortaya çıkmıştır.[41]

Mumford, kitabında, Mezopotamya'nın en eski kentlerinden biri olan

---

38 y.a.g.e., s.25-29.

39 y.a.g.e., s.45-46.

40 y.a.g.e., s.49,63,82.

41 y.a.g.e., s.91.

Ur'da, İÖ 2000 yıllarında, sur ile çevrili yerleşim alanında, nüfusun 34,000 kişi, nüfus yoğunluğunun ise 300-500 kişi/hektar olduğuna ve konut alanlarında hektar başına 50 konut düştüğüne işaret etmektedir. Sağlık koşulları açısından, bu yüksek yoğunluğun, 17. yüzyılda Amsterdam'ın işçi mahallelerinden daha kötü olmadığına, kanalları nedeniyle iki kent arasında benzerlik bulunduğuna dikkati çekmektedir.[42] Mumford'a göre, köyün kente dönüşüm sürecinde ortaya çıkan farklar, yalnızca nüfusun ve nüfus yoğunluğunun artmasıyla sınırlı değildir. Her ne kadar bu faktörler önemli ise de, yeni bir örgütlenme biçiminin ifadesi olan, amaçta ve yönde bir değişim söz konusudur.[43]

Mumford, Child'ın İki Devrim'inden yola çıkarak, tarih içinde kent ve kentleşme olgusunu ele alırken, değişim ve sürekliliği birlikte inceleyen ve çözümlemelerini mekânsal yapıya neden-sonuç ilişkisi içinde yansıtan ender yazarlardan biridir. Mumford'un kurama yaptığı en önemli katkılardan biri de, tarihin çeşitli dönemlerinde, teknoloji ile sosyal örgütlenme biçimleri arasındaki karşılıklı ilişkileri vurgulamış olmasıdır.

Buraya kadar anlatılanları özetlemek için, Paul Meadows'un beş işlevsel ilişkiyi tanımlayan modelini seçtik. Meadows da, kentleşmeyi, teknoloji ve toplumun bir işlevi olarak ele almakta ve şu ilişkileri vurgulamaktadır:[44]

(1) kentleşme = f (ekonomik artık ürün)

(2) ekonomik artık ürün = f (artık ürün elde etmede kullanılan teknoloji düzeyi)

(3) kentleşme = f (artık ürün elde etmede kullanılan teknoloji düzeyi)

O halde:

(4) kentleşmenin hacmi ve hızı = f (artık ürün elde etmede kullanılan teknoloji düzeyindeki gelişme)

(5) kentleşmenin büyük dönemleri ve çağları = f (teknolojik ve sosyal gelişmenin evreleri)

Bu modelin, konumuz açısından, en önemli katkısı, kentleşmenin uzun dönem çözümlemeleri için bir genel çerçeve oluşturmasıdır. Örneğin, köleci toplum ile feodal toplum arasındaki sosyal ve ekonomik ör-

---

42 y.a.g.e., s.78.

43 y.a.g.e., s.72.

44 Meadows, 1969, s.12-13.

gütlenme düzeyindeki farklılıkların, artık ürün elde etmede ve kentleşme süreçlerinde ne tür farklılıklar ortaya çıkardığını, neden-sonuç ilişkisini kurarak, bu modele göre açıklayabiliriz.

Bu bölümü bitirirken, tarih içinde kent ve kentleşme olgusunu Mumford'a koşut bir kapsam içinde ele alan Leonardo Benevolo'nun, teknoloji-toplum-kentleşme üçlüsü arasında vurguladığı bir ilişkiye değinmek istiyoruz. Benevolo şöyle diyor: "Kent köyden yalnızca daha büyük değildi, aynı zamanda ondan çok daha hızlı bir evrim geçirdi ve uygarlık tarihinin bütün temposunu değiştirdi."[45] Bu görüş bizi şöyle bir varsayıma götürmektedir:[46]

Teknoloji ve Toplum= f (Kentleşme)

Burada şu temel soruyu yanıtlamak gerekiyor: Tarih içinde kentleşme, sosyal ve teknolojik değişim süreçlerini nasıl etkilemiştir? Bu sorunun yanıtı olarak, bundan sonraki bölümde, Jane Jacobs'ın Yeni Obsidyen kuramını ele alacağız. Aynı zamanda Child'ın İki Devrim kuramının eleştirisi olan bu yaklaşımın, bizim çalışmamız açısından, başka bir önemi daha var. Jacobs, çözümlemesinde, ampirik veri olarak, Anadolu'dan bir örneği, Çatal Höyük'ü kullanmıştı. Bu açıdan, Jacobs'ın varsayımı üzerinde yapılacak bir değerlendirme, Anadolu kentleşme tarihinin başlangıç dönemleri ile ilgili önemli bir soruyu yanıtlamamıza olanak verecektir. Bu soru şudur: Cippola ve Jacobs'ın dediği gibi, Anadolu'da, yazılı tarih öncesinde, İÖ 7000'lerde ortaya çıkan gelişmiş neolitik yerleşmelerden biri olan Çatal Höyük, Anadolu'nun ve dünyanın ilk kenti sayılabilir mi?

Bu alt bölümde ele aldığımız İki Devrim kuramına göre belirlenen senaryoda, tarih içinde ilk kentlerin ortaya çıkmasına neden olan süreçler şöyle özetlenebilir:

Birinci evrede, yaşamlarını avcılık ve toplayıcılıkla sürdüren insan toplulukları, binyıllar boyunca bilgi ve deneyimlerini biriktirerek, tarım ve hayvancılığı öğrenmiş, kendi besinlerini üretmeye başlamış ve göçebelikten yerleşik düzene geçerek, neolitik dönemin kendine yeterli köylerini kurmuşlardı.

İkinci evrede, neolitik toplum, aşağı Mezopotamya, Nil Vadisi, İndus Vadisi gibi uygun çevre koşullarında, tükettiğinden daha fazlasını üretip, bir artık ürün ortaya çıktığında, bunu kullanarak, tarım dışındaki üretim-

---

45 Benevolo, 1981, s.16.

46 Meadows, a.g.e., s.12.

de uzmanlaşmış bir grup zanaatkârı besleyebilecek duruma geldi.

Üçüncü evrede, maden işleme teknikleri başta olmak üzere, teknolojik gelişmeler devam etti ve İÖ 3000 yıllarına doğru, bir bakır-kalay alaşımı olan bronzun kullanımı yaygınlaştı. Bronzdan yapılmış araç ve gereçlerin üretilmesi, kesinlikle uzmanlık gerektiren bir işti ve yeni bir örgütlenme gerektiriyordu. Üretimin güvenceye alınabilmesi için, hammaddenin, gerektiğinde, uzak mesafelerden getirilmesi ve işlenmiş malların toplumun üretmediği mal ve ürünlerle değiştirilmesi, dış ticaretin artmasına neden oldu. Böylece, neolitik ekonominin ayırt edici özelliği olan "ekonomik bakımdan kendine yeterli olma" durumu ortadan kalktı. Diğer yandan, bronz araç ve gereçlerin yapımı, oldukça iyi bir işbölümü gerektiriyordu. Toplum, yeni gereksinme haline gelen bakır ve kalayı maden yataklarından çıkarmak, taşımak, indirgemek işlerinde çalıştırılan uzman zanaatkârı ve işçileri beslemek için, tarımsal artık ürünü arttırmak zorunda kaldı.

Dördüncü evrede, tarım teknolojisinde önemli gelişmeler oldu; Mezopotamya'da ve Mısır'da İÖ 3000 yıllarından başlayarak sabanın kullanımı, sulama kanallarının yapımı, taşımacılıkta tekerleğin ve yelkenli teknelerin kullanımı, tarımdan elde edilen artık ürünü arttırdı ve onun taşınmasını kolaylaştırdı. Taşımacılıktaki gelişmeler, uzun mesafe ticaretin daha da gelişmesini sağladı.

Beşinci evrede, dış ticaretin artması, toplumlar arasındaki ilişkilerin sıklaşmasına ve bilgi alışverişinin hızlanmasına neden olurken, bu bilgi birikimi, teknolojik gelişmelerde bir patlamaya yol açtı. Buna koşut olarak, üretimdeki artış, nüfus ve nüfus yoğunluğunun artmasına, yerleşmelerin büyümesine neden oldu. Artık ürünü elinde toplayan kral ve yönetici sınıf ortaya çıktı. Onların elinde biriken toplumsal anamal, saray, tapınak gibi anıtsal yapıların inşa edilmesinde kullanıldı. Bu yapıların yapımı ve işletilmesi ise işbölümünün, uzmanlaşmanın artmasına ve yazının bulunmasına, kullanılmasına yol açtı.

Ele alma kolaylığı nedeniyle beş evreye böldüğümüz bu süreç içinde, uygun çevre koşullarında, çiftçilik ile uğraşan kendine yeterli neolitik köyler bir devrim geçirerek, Bronz Çağı'nın daha karmaşık yapıdaki kentlerine dönüştüler.

2. Jane Jacobs'ın Yeni Obsidyen Kuramı

Amerikalı yazar Jane Jacobs, 1969 yılında yayımlanan *Kentlerin Ekonomisi* (*The Economy of Cities*) isimli kitabında, farklı bir varsayım öne

sürmüştü. Jacobs'a göre, bundan önceki alt bölümde açıkladığımız süreç/senaryo, tarımsal yerleşmeler olmadan kentlerin gelişemeyeceğini ifade etmekte ve tarımın gelişmesi ile kırsal kaynakları birincil ögeler, kenti ise onlara bağımlı ikincil önemde bir olgu olarak betimlemekteydi.[47] Halbuki, tarih içinde çeşitli örneklerini gördüğümüz gibi, kırsal alanda üretim artışına ve ekonomik gelişmeye neden olan buluşlar hep kentlerde ortaya çıkmış, sonra da kırsal kesimde uygulanmıştı. Örneğin, eski Mısır'da, duvar resimlerinde görüldüğü gibi, kentlerde tarım ve hayvancılığın gelişmesi için çeşitli denemeler yapılmıştı.[48] Ortaçağ kentleri ise, 12. yüzyıl ve sonrasında, kendi ürettikleri metal araç ve gereçlerin pazarı durumunda idiler. Sonradan kırsal alanda kullanılan bu aletler, Avrupa'da tarımın gelişmesinde önemli rol oynamıştı.[49] 11. ve 15. yüzyıllar arasında, dokuma endüstrisinin gelişmesi yine kentlerde olmuş, adeta kentlerde yeniden yaratılmıştı. Sonradan, geç Ortaçağ'da ve Rönesans döneminde, kent dokumacılığı kırsal Avrupa'ya yayılmış, yün eğirme ve dokuma işleri köy evlerinde sürdürülen faaliyetler haline gelmişti. Tarım alanındaki gelişmeler ise, ilk olarak, kentlerin yakın çevrelerindeki tarımsal alanlarda ve ticaret yolları boyunca gerçekleşmiş, sonra kentlerin ve ticaret yollarının uzağındaki tarımsal alanlarda uygulanmıştı.[50]

Jacobs'a göre, "geçmişte ve bugün çoğu kez yapıldığı gibi, kent ticaretini ve endüstrisini kırsal tarımdan ayırmak yapay ve hayalidir; ikisi ayrı kaynaktan gelmezler. İster giyecek imalatı, ister besin yetiştirmek biçiminde olsun, kırsal iş, kentsel işin farklı bir ortama nakledilmiş halidir."[51] Yazar, günümüz endüstri toplumlarından bu görüşü destekleyen çok sayıda örnek verdikten sonra, tarihöncesinde de tarım ve hayvancılığın kentlerde geliştiğini, bu görüşe dayanarak, kentlerin tarımdan önce var olduğunu öne sürmüştü. Jacobs, avcılık ile geçinen tarım öncesi toplumların tarım kültürünü ve hayvancılığı geliştirme sürecini açıklamak için hayali bir kent modeli kurmuş, bu kente Yeni Obsidyen (New Obsidian) adını vermişti.[52] Yazarın bu adı kullanmasının çeşitli nedenleri vardı. Bunların başında, Paleolitik, Neolitik ve Erken Bronz dönemi kültürleri için büyük önem taşıyan obsidyenin, çeşitli aletlerin, ok ve mızrak uçları-

---

47 Jacobs, 1972 (ilkbasım 1969), s.15.

48 y.a.g.e., s.26.

49 y.a.g.e., s.24.

50 y.a.g.e., s.21 ve 25.

51 y.a.g.e., s.26.

52 y.a.g.e., s.27-38.

nın, vazo gibi dekoratif eşyaların yapımında hammadde olarak kullanılması gelir. Volkanik yörelerde lav akıntıları kenarında lavların ani soğuması sonucu oluşan, siyah, gri, yeşil ve mor renkli, kalın şişe camını andıran, kesici bir kenar vererek kolay kırılabilen volkanik bir cam olan obsidyen,[53] araştırmacıların bulgularına göre, buğday ve arpa kültürünün ortaya ilk çıktığı bölgelerde ticareti yapılan önemli bir hammadde idi. Jacobs, Yeni Obsidyen'i, volkanik cam ticaretinin ortaya çıkardığı ve bir pazaryeri işlevi gören kent olarak betimlemektedir. Jacobs'ın senaryosuna göre:

Birinci evrede, İÖ 9000 yıllarında hatta daha öncesinde, volkanı ve obsidyen yataklarını denetimleri altında tutan avcı kabileler ile avlanma ve diğer günlük faaliyetlerinde obsidyen aletlere gereksinme duyan komşu kabileler arasında, takas yolu ile alışveriş yapılmakta ve bu ikinci gruptaki kabileler, daha uzakta yaşayan avcıların obsidyen talebini karşılamak için aracılık yapmaktaydılar.

İkinci evrede, zaman içinde talepte ortaya çıkan süreklilik ve düzenli alışveriş yapan avcıların varlığı, hem tüketici hem de aracı durumunda olan kabilelerin yerleşik düzene geçerek, Yeni Obsidyen kentini kurmalarına neden oldu. İÖ 8500 yıllarına gelindiğinde, bu kentin nüfusu ikibine ulaşmıştı. Ticaret takas esasına göre yürütüldüğünden, obsidyen alıcıları, karşılığında, çeşitli maddeler veriyorlardı. Bunların başında, avcılık ve toplayıcılık yoluyla elde edilen yabani yiyecek maddeleri geliyordu.

Üçüncü evrede, Yeni Obsidyen'de, volkanik cam dışında, parlak renkli bakır, deniz kabukları, renkli taşlar gibi, o bölgede bulunmayan ancak talebi olan, değerli malların da ticareti yapılmaya başlandı. Böylece, kent, hem depolama işlevinin, hem de üretim işlevinin birlikte yerine getirildiği bir yer oldu. Kentten dışarıya, hem mal, hem de servis ihraç ediliyordu; kentin ihraç ettiği servis, dışarıdan gelen, kendisi tarafından üretilmeyen malları yine dışarıdan gelen kişilere satmasıydı. Böylece, Yeni Obsidyen'in ekonomisi, hem yerel, hem de dışsal talepleri karşılayan bir nitelik kazandı. Zaman içinde, bu niteliklerin her ikisi de gelişti ve çeşitlendi. Örneğin, bakır, bakır üretimi yapan, Yeni Obsidyen gibi pazaryeri işlevi gören başka bir kentten getiriliyor ve etki alanı içinde yaşayan avcı kabilelere satılıyordu.

Buraya kadar açıklanan süreç içinde, Yeni Obsidyen adındaki kent, doğrudan avcılık ve toplayıcılıkla geçinen topluluklar tarafından kurulmuş bir kenttir. Tarımın ve hayvancılığın gelişmesi ise, Yeni Obsidyen'de yaşayanlar tarafından gerçekleştirilmiştir. Bunu son evre olarak açıklarsak:

---

53 Saltuk, 1990, 'obsidien' maddesi. s.111.

Dördüncü evrede, takas yoluyla kente giren malların miktarının artması, dayanıklı mallar olmalarını ve bozulmadan saklanabilmelerini zorunlu kılmıştı. Örneğin, av hayvanı yerine canlı hayvan kabul ediliyor, bunlar bir çobanın bakımına veriliyordu. Bu çoban veya çobanlar, zaman içinde hayvancılık ile ilgili çeşitli teknikler geliştirdiler. Aynı şekilde, alışveriş için gelenlerden toplanan yabanıl bitki tohumları ve taneleri, yine denemeler yoluyla, evcilleştirildi. Böylece, hayvancılık ve tarım alanlarındaki gelişmeler, yine kentte ortaya çıktı; toplanan tohumlar kentin çevresinde ekildi, hayvanlar yakın çevrede otlatıldı.

Beşinci evrede, bütün bu ekonomik süreçler, kentin mekânsal yapısına yansıdı. Kentin bir kenarında, volkana bakan noktada, alışverişin yapıldığı bir merkez (pazaryeri) ortaya çıktı. Bu meydan, kenti çevre alanlara bağlayan, malların taşındığı yolların kesişme noktasıydı. Kentte ticaret hacmi ve çeşitliliği arttıkça, üretimle uğraşan uzman zanaatkârlar, kentin yaşam düzeyini geliştirecek yeni işkolları oluşturdular. Çevredeki göçebe gruplar kente yerleştiler. Nüfus ve talep artışı, kentte oturanları, kendileri için gerekli hizmet ve malları üretmeye yöneltti. Yakındaki küçük kentlerde oturanlar da gelip bu gelişmeleri öğrendiler ve kendi kentlerinde uyguladılar. Böylece, tarım ve hayvancılık alanındaki gelişmeler, kentlerden avcılık ile geçinen topluluklara değil, önce kentlerden kentlere yayıldı.[54]

Tarımın kırsal bir iş haline gelmesi sürecini, Jacobs, şöyle açıklıyor: Yeni Obsidyen türündeki bir yerleşmede, tarım, ikincil faaliyet türü olarak fazla alan gerektirmez, kente yakın alanlar bu iş için kullanılır. Hayvancılık için ise daha geniş otlaklar gerektiğinden, çobanlar hayvanları uzak yerlerdeki otlaklara götürdüklerinde kendileri için köyler oluştururlar, hayvancılık alanında kentte geliştirilmiş olan yöntemlerle faaliyetlerini oralarda sürdürürler. Bu arada, kendi gereksinmelerini karşılamak için, kentte öğrendikleri tarım yöntemlerini de orada uygularlar. Böylece, iki tür köy ortaya çıkar. Bunlardan birincisi, avcılıkla geçinen, az bir değişime uğrayan eski köy, ikincisi ise birinciye göre çok önemli farklılıklar gösteren, yeni, tarımsal köydür.

Bu süreç içinde ortaya çıkan tarımsal köy, uzmanlaşmış bir toplumdur: kentin işlerinden bir bölümü bu köye aktarılmıştır. Bu ilk tarımsal köyler, kent için et ve yün sağlarlar; ürettikleri tahıl ise kentin değil, kendi gereksinimlerini karşılamak içindir. Diğer gereksinmelerini karşıladıkları yer, kenttir. Kentte bir teknolojik gelişme olduğu zaman, bu gelişme

---

54 Jacobs, a.g.e., s.38.

köye aktarılır. Ekonomik açıdan bağımlı oldukları kentte ortaya çıkan sorunlar ise, köyü olumsuz yönde etkiler. Kentin desteği olmadan, köy varlığını sürdüremez.[55] Görüldüğü gibi, bu köy tanımı, İki Devrim kuramındaki "kendine yeterli neolitik köy"den çok farklı bir yerleşim birimini ifade etmektedir.

Jane Jacobs, Yeni Obsidyen kuramını, arkeolog James Mellaart'ın, Orta Anadolu'da, Çatal Höyük ile ilgili araştırmasında ortaya koyduğu bulguları kullanarak geliştirmişti. Mellaart, Konya Ovası'nda yaptığı arkeolojik kazılar sırasında, önce, İÖ 6000 yıllarına tarihlenen ve çiftçilikle geçinen küçük bir neolitik köy bulmuştu. Bu köy, uzun zaman önce terk edilmiş bir yerleşmenin üzerine kurulmuştu. Mellaart, bulduğu köyün - Batı Çatal Höyük'ün-, kültürel açıdan kendisinden daha gelişmiş ve daha eski başka bir yerleşmenin etki alanı içinde olabileceği varsayımı ile, yakın çevrede bulunan ikiyüz kadar höyük arasından, köyün yaklaşık 300m. doğusunda bir başka höyük kazmaya başladı. İlk kuruluşu İÖ 6500 ve daha öncesine tarihlenen bu yeni yerleşme -(Doğu) Çatal Höyük- Jacobs'a göre, bir köy değil, o güne kadar Anadolu'da ortaya çıkarılan bütün Bronz Çağı yerleşmelerinden daha kentsel özelliklere sahip bir yerleşme, bir "kent" idi. Yaklaşık 12.5 hektarlık geniş bir alana yayılan bu kentte, hem tarım yapılıyor, hem de, tarım dışında, çok çeşitli ekonomik faaliyetlerle uğraşan insanlar yaşıyordu. Çatal Höyük, zanaatkârların, üreticilerin ve ticaretle uğraşanların kenti idi; kendi kırsal etki alanının dışında, diğer kentlerle de ekonomik ilişkiler kurmuştu. Bu ilişkilerin başında, obsidyen ticareti geliyordu.[56]

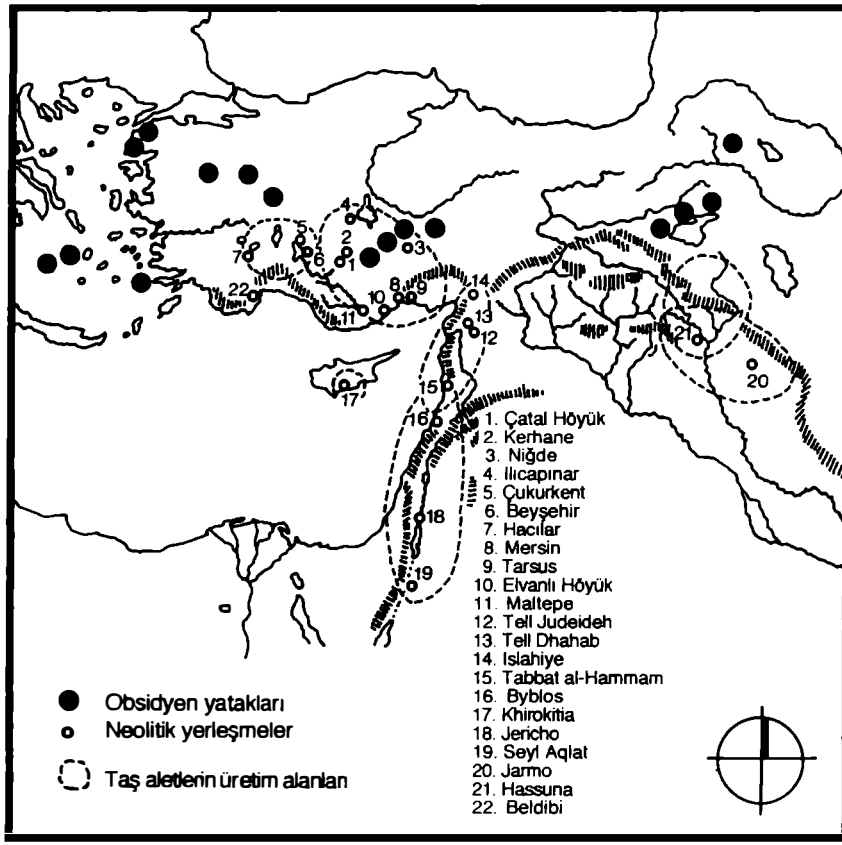
Taş devri koşullarında çok değerli bir hammadde olan obsidyen yatakları açısından, Anadolu, çok zengindi (Şekil 3). Batıdan doğuya doğru gidersek, kuzeybatı Anadolu, Afyon ve Kütahya yöresi, Toros Dağları'nın kuzey eteklerinde Erciyas Dağı, Hasan Dağ ve Karaca Dağ, doğu Anadolu'da Nemrut Dağı, Süphan Dağı ve Tendürek Dağı ve kuzeydoğuda Alagöz Dağı, volkanik yapıları nedeniyle, zengin obsidyen yatakları içeriyordu. Farklı yörelerde ortaya çıkarılan arkeolojik bulgular, buralarda, çok çeşitli alet ve gereçlerin yapımında kullanılan obsidyenin, neolitik dönemde bölgelerarası ticarette önemli bir yer tuttuğunu kanıtlamaktadır.

Çatal Höyük, Konya Ovası'nın en bereketli yerinde kurulmuştu. Ovanın genişliği, yaklaşık 200 km. kadardı ve Erken Neolitik dönemde bir kısmı ormanlarla kaplıydı. Yerleşme, ovanın güney sınırını oluşturan Toros

---

55 y.a.g.e., s.43-44.

56 y.a.g.e., s.38-43.

Şekil 3. Obsidyen yatakları, neolitik yerleşmeler ve taştan yapılmış alet ve gereçlerin üretim alanları
Kaynak: P.A. BIAOR, "The Chipped Stone Industry of Çatal Höyük," Anatolian Studies, cilt 12 (1962), s. 168, Şekil 1'den çizildi.

Dağları'na 40-50km. uzaklıkta kurulmuştu. Kapladığı alan açısından, neolitik dönemde, hem Anadolu'da, hem de Ortadoğu'daki en büyük yerleşme, Çatal Höyük'tür.[57] 1960'larda yapılan arkeolojik kazılarda elde edilen bulgulara göre, geçirdiği yangından sonra yeniden kurulan Çatal Höyük, İÖ 6500-5720 yılları arasında iskân görmüş bir yerleşmedir. Yangınlar, yeni konut yapımı gibi nedenlerle oluşmuş on bir yapı katmanı saptayan Mellaart, bunları yüzeyden aşağıya doğru şöyle tarihlendirmiştir:[58]

57 Mellaart, 1962, s.42 ve 57.

58 Mellaart, 1964, s.119.

Tabaka I	İÖ 5600
Tabaka II	İÖ 5720
Tabaka III	İÖ 5750
Tabaka IV	İÖ 5790
Tabaka V	İÖ 5830
Tabaka VIA	İÖ 5880
Tabaka VIB	İÖ 5950
Tabaka VII	İÖ 6050/6070
Tabaka VIII	İÖ 6200
Tabaka IX	İÖ 6280
Tabaka X	İÖ 6380
	İÖ 6500

Arkeolojik bulgular bu yapı katmanları esas alınarak değerlendirildiğinden, biz de burada aynı yöntemi izleyerek, Çatal Höyük'te ekonomik yapı ile ilgili bir imge oluşturabiliriz. Örneğin, yaşamsal önemi olan alet ve gereçler konusunda, 1961 yılında yapılan kazılar sırasında toplanan 1377 parçalık bir grup buluntu işlevlerine ve bulundukları yapı katmanlarına göre değerlendirilerek, Tablo 2 hazırlanmıştır. Bu aletlerin neredeyse tamamının yapımında obsidyen kullanılmıştır. Bu volkanik camın, en yakındaki kaynak olarak, o tarihlerde hâlâ aktif bir volkan olan Hasan Dağ'dan getirildiği ve Çatal Höyük'ün, Van Gölü çevresi, Adana Ovası, Suriye, Filistin, Mezopotamya, hatta Kıbrıs'a kadar uzanan çok geniş bir alan içinde yapılan obsidyen ticaretinde önemli bir rol oynadığı düşünülmektedir.[59]

VIII. Tabaka ile II. Tabaka arasında, kullanılan aletlerin türlerinde herhangi bir değişiklik izlenmemektedir. Aletlerin büyük çoğunluğu, doğrudan avlanmak, av hayvanlarının derisini yüzmek, derileri işlemek gibi avcılıkla ilgili işlerde kullanılan türdendir. Bu olgu, bize, en azından Tablo 2'de gösterilen süre içinde, Çatal Höyük'teki gündelik yaşamda avcılığın çok önemli bir yer tuttuğunu kanıtlamaktadır.[60] Başka bir deyişle,

59 Bialor, 1962, s.68.

60 y.a.g.e., s.71.

TABLO 2: ÇATAL HÖYÜK'TE BULUNAN OBSİDYEN VE YONTMA TAŞ ALETLERİN ÇEŞİTLERİ VE TARİHLENDİRİLMESİ

	Tabakalar						
Alet Türleri	II	III	IV	V	VI	VIII	Toplam
mızrak uçları	28	35	17	18	23	11	132
kazıyıcılar	22	28	9	21	4	7	91
delgiler	7	11	0	10	1	0	29
kalemler	0	1	0	0	0	0	1
kamalar	12	12	1	0	0	1	26
kaba uzun dilgiler üzerinde uçlar	0	5	5	1	1	0	12
ezgiler	0	1	(1)	1	0	0	3
dişli dilgiler	1	2	5	2	4	2	16
diğer aletler	0	0	1	2	0	1	4
dilgiler	152	275	99	114	10	42	692
yongalar	75	151	29	44	13	24	336
çekirdek ve çekirdek parçaları	4	9	2	4	1	2	22
çekirdek tablaları	2	8	0	1	1	1	13
Toplam	303	538	169	218	58	91	1377

Kaynak: P.A. BIALOR, "The Chipped Stone Industry of Çatal Höyük," Anatolian Studies, cilt 12 (1962), s. 69, Tablo A

Çatal Höyük'te ilk yerleşme başladığı sıralarda burada yaşayanlar, avcılık ve toplayıcılık ile geçinmekteydiler. Jane Jacobs'ın dediği gibi, yerleşme avcılık ile geçinen bir yerleşik köyken, obsidyen ticareti işin içine girince, yontma taş endüstrisi gelişmiş ve temel üretim haline gelmişti. Ancak, VI. Tabaka'dan sonra büyük bir aşama gerçekleşmiş, bir yandan tarım başlamış, bir yandan sığır evcilleştirilerek karma besin üretimi aşamasına gelinmişti.[61] "Buna karşılık VI. Tabaka'da ve onun üstündeki katmanlarda toplulukların özellikle düşünsel yönden, inançlarında ve dinsel anlayışlarında, maddesel kültür öğelerinde çok büyük değişiklikler olmadığı, ele geçen buluntulardan anlaşılmaktadır. Bu bakımdan besin üretiminin başlarında toplum yaşamında büyük değişmelere yol açacak etkinlik henüz söz konusu değildir. Asıl önemli olan Çatal Höyük'te evcilleştirilmesi diğer hayvanlara göre daha zor olduğu bilinen dev sığırın, çevrede bir ör-

61 Helbaek, 1964, s.121-123.

neği olmadan insana alıştırılmasıdır. Aynı bölgede Can Hasan III'te ve Hacılar'da bitkilerin çok daha eski tarihlerden itibaren evcilleştirilmiş olduğu anımsanacak olursa, bitki üretimi yönünden de Çatal Höyük topluluklarının, kendiliklerinden bu aşamaya vardıkları söylenebilir."[62] "Büyük bir olasılıkla gitgide artan nüfus karşısında, yalnız av hayvanları ve bitki toplayıcılığıyla yetinemeyen VI. Tabaka topluluğu, karma besin ekonomisine başlamak zorunda kalmış olsa gerektir."[63]

Karma besin üretimine geçişin neolitik toplumun yaşamında etkin bir rol oynayıp oynamadığını, mekânsal yapı ögelerine bakarak, irdelemek açısından, Çatal Höyük çok iyi bir örnektir. 1960'larda yapılan kazılar sırasında, konutlar ve konut çevreleriyle ilgili çok ayrıntılı bilgiler elde edilmiş ve bu bilgiler, ölçekli çizimlere dökülmüştür. İÖ 6350-5900 yıllarına tarihlenen, VI.-IX. Tabaka konutları (Şekil 4) ile İÖ 5790-5700 yıllarına tarihlenen, I.-III. Tabaka konutları (Şekil 5) arasında ne büyüklük, ne yapım yöntemi, ne de plan özellikleri açısından önemli farklar olmadığı hemen dikkati çekmektedir.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, VI. Tabaka'dan sonra Çatal Höyük'te karma ekonomiye geçilmişti, ancak, besin üretiminin ağırlık noktasını hayvancılık oluşturuyordu. Bu faaliyet alanının konut dokusundaki yansıması ise, Şekil 6'da görüldüğü gibi, konut grupları arasında oluşan avlular olsa gerektir. Bu ortak avlular, Jane Jacobs'ın Yeni Obsidyen'de tanımladığı yaşam biçimine uygun olarak, taş endüstrisi ve ticaretiyle uğraşan erkeklerin dışında kalan nüfusun, özellikle kadınların, çiftçilik konusunda yeni denemeler yapma ve bunların sonuçlarını birbirlerine aktarma türü faaliyetlerini sürdürdükleri, böylece de hayvanların ve bitkilerin evcilleştirilmesi konusunda önemli gelişmelerin sağlandığı mekânlar olabilir. Bu küçük çaplı deneylerden sağlanan bilgi birikimi ve bu bilgilerin diğerlerine aktarımı, Çatal Höyük'te tarım ve hayvancılık konularında önemli gelişmelere neden olmuş olmalıdır.

Çatal Höyük'te ortaya çıkarılan en önemli bulgulardan biri de VI. Tabaka'da bulunan ve İÖ 6000 yılına tarihlenen dokuma parçasıdır.[64] Dokumada kullanılan malzemenin, tahmin edilebileceği gibi, yün olması,[65] yani, hayvancılığın yan ürünlerinden olan yünün dokuma amacıyla kulla-

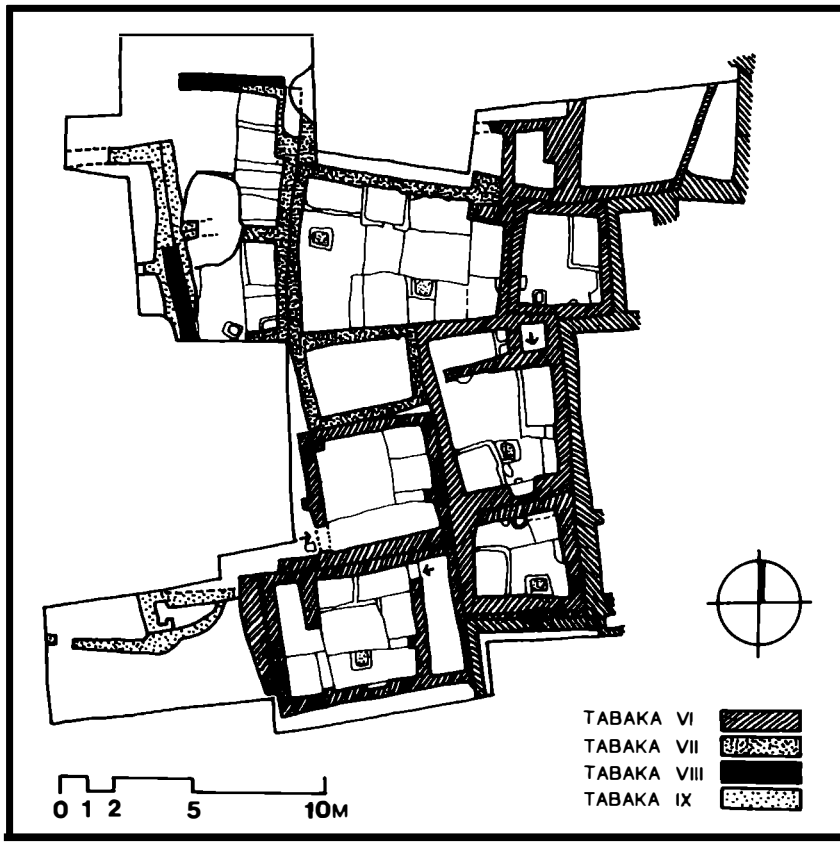
---

62 Esin, 1978, s.20.

63 y.a.g.e., s.24.

64 Ryder, 1965, s.175.

65 y.a.g.e., s.176.

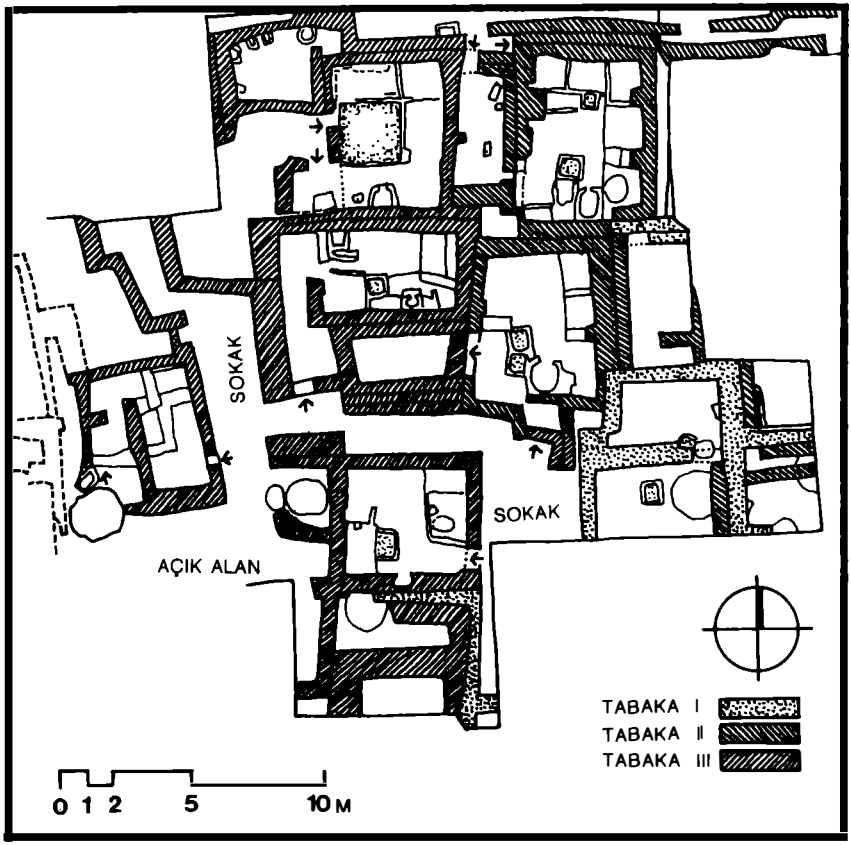

Şekil 4. Çatal Höyük'te İÖ 6350-5900 yıllarına tarihlenen VI-IX. Tabaka konutları

Kaynak: J. MELLAART, "Excavations at Çatal Höyük–1961," Anatolian Studies, cilt 12 (1962), s. 48, Şekil 6'dan çizildi.

nılması da Çatal Höyük'teki ekonomik yapının gelişmişlik düzeyi açısından önemli bir göstergedir.

Dokuma kadar, belki ondan da önemli başka bir konu, neolitik Çatal Höyük'ün IX. Tabaka sakinlerinin, İÖ 6500 yıllarından hemen sonra, sınırlı amaçlarla da olsa, bakır ve kurşunu kullanmış olmalarıdır. Çatal Höyük'e en yakın bakır madeni, Bozkır yakınlarındaki Triş Maden'dir. Çatal Höyük'te mal takası ile uğraşanların, geniş bir çevrede hammadde araştırırken, Konya Ovası'nın güneyinde, Toros Dağları'nın çizdiği yay içinde, birkaç günlük yürüme uzaklığında, bol miktarda renkli ve değerli taşlar, fosiller, bu arada da parlak renkli bakır cevheri ve kurşun buldukları, bun-

Şekil 5. Çatal Höyük'te İÖ 5790-5700 yıllarına tarihlenen I-III. Tabaka konutları

Kaynak: J. MELLAART, "Excavations at Çatal Höyük–1961," Anatolian Studies, cilt 12 (1962), s. 45. Şekil 3'ten çizildi.

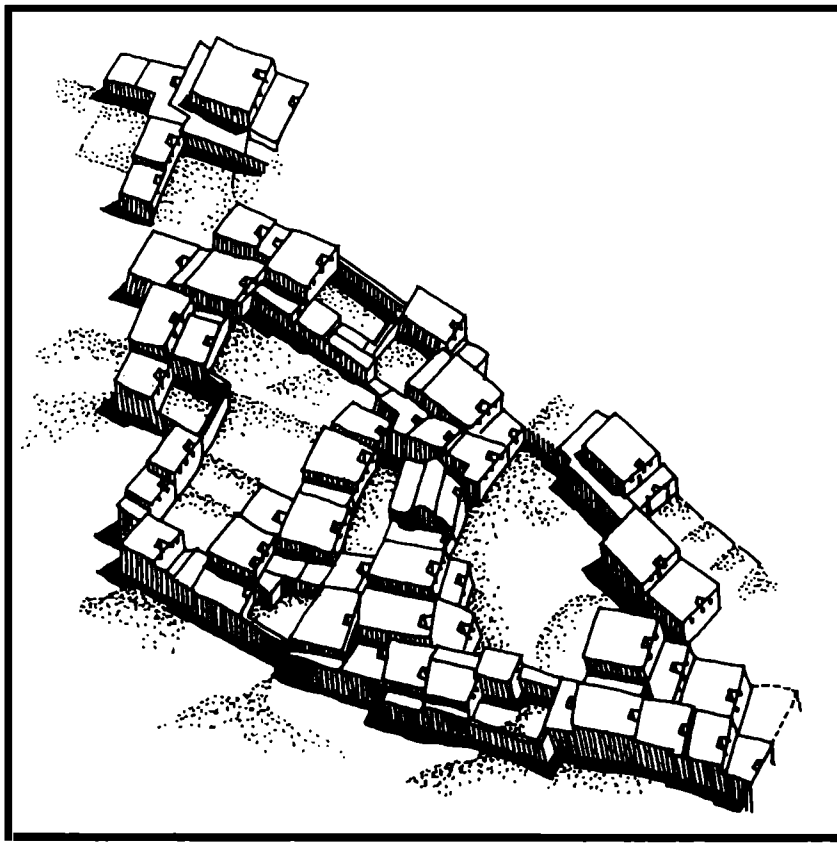
lardan yaptıkları süs eşyalarından ve mızrak uçlarından anlaşılmaktadır.[66]

Bir karşılaştırma yaparsak, Çatal Höyük'te bulunan, insan eliyle yapılmış metal eşyalar, yaklaşık bin yıl sonraya tarihlenen Hacılar'da bulunanlardan sayıca daha fazladır.[67] Bu da bize, Çatal Höyük'ün metal kullanmayan neolitik toplum tanımına uymayan bir örnek olduğunu gösteriyor.

Kilden çanak çömlek yapımı, neolitik toplumun önemli bir özelliği

66 Mellaart, 1964, s.111.

67 y.a.g.e., s.114.

Şekil 6. Çatal Höyük'te VI A Tabakasının güneybatı bölümünü yeniden kurma denemesi
Kaynak: J. MELLAART, "Excavations at Çatal Höyük–1965," Anatolian Studies, cilt 16 (1966), s. 175. Şekil 6'dan çizildi.

olarak bilinir. Bu üretim alanı, Çatal Höyük'te, bütünüyle faydaya yönelik olarak, neolitik dönem boyunca sürdürülmüştür.[68] Çatal Höyük'te yaşayan topluluklar, duvarları ve yaptıkları heykelcikleri boyadıkları halde, seramik kaplara fazla özen göstermemişlerdir.[69] XII.-VI. Tabakalarda bulunan bu kaplar, İÖ 6800-5800 yıllarına tarihlenmektedir. Kilden yapılmış küçük eşyalar arasında, VI. Tabaka'da, mühürlere de rastlanmıştır. Ancak, kilin en yaygın kullanımı, konutların yapımı sırasında olmuştur.[70]

68 Mellaart, 1966, s.171.

69 y.a.g.e., s.170

70 Schmandt-besserat, 1977, s.142-148.

Çatal Höyük'te konutlar, büyüklüğü yaklaşık 20-30m² kadar olan dikdörtgen bir ana mekân ile, ona bitişik, 5-6m² büyüklüğünde, bir veya iki depo alanından oluşmaktaydı (Şekil 4-5). Konutlar, tümüyle, tek katlı olarak, kil-saman karışımı güneşte kurutulmuş kerpiçten inşa edilmişlerdi.[71] Konutlar bitişik düzendeydi ve her konut birimini kendi bağımsız duvarı kuşatıyordu. Konutlar birbirlerine öyle sıkı kenetlenmişlerdi ki, en dışta oluşan duvarlar, kapı ve pencerelerle de parçalanmadığından, sürekli bir savunma duvarı işlevi görmekteydi. Çatılar düz bir set oluşturmakta, konutlara giriş, çatıdaki delikten aşağıya merdiven sarkıtılarak sağlanmaktaydı. Çatıların oluşturduğu kademeli yatay setler savunma açısından kolaylık sağlıyor ve çevrenin yüksek bir noktadan denetlenmesine yardımcı oluyordu. Gerektiğinde, her konut, tek başına, içeriden de savunulabiliyor ve girişler denetlenebiliyordu. Böylece, özel bir savunma duvarı olmayan Çatal Höyük'te, konutların birbirlerine göre konumları, pencere ve kapı açıklıklarının en aza indirilmesi, önemli savunma kolaylıkları sağlıyordu. Bütün bu önlemlere karşın, VII. ve IX. Tabakalar dışında, diğer tabakalarda yangın izlerine rastlanmıştır.[72]

1961 yılında yapılan kazılarda, birbirini izleyen on yapı tabakasından çıkarılan kırk kadar konutun incelenmesinden, bunların tamamının standart bir plana göre yapıldığı ve tabakalar arasında herhangi bir farklılaşma olmadığı izlenmektedir.[73] Konutlardaki bu tekdüzelik, toplumsal yapıda bir katmanlaşma olmadığı izlenimini vermektedir. Başka türlü söylersek, Çatal Höyük, gelişmiş, uzmanlaşmış ekonomik faaliyetlerin ve bölgelerarası ticaretin odaklaştığı bir merkezdi, ama bir yönetim işlevi içermiyordu ve bir yönetici sınıf oluşmamıştı. Bunun da nedeni, ekonomik yapının çeşitlenmesine ve uzmanlaşmanın ortaya çıkmasına karşın, elde edilen artık ürünün oldukça sınırlı kalması, anamal birikiminin sağlanamamış olmasıdır. Bunun göstergeleri de konutların küçük ve gösterişsiz olmaları, bunun yanı sıra, saray, tapınak, korunma duvarı, kale gibi anıtsal ögelerin inşa edilmemiş olmasıdır. Bütün bu sosyolojik ve morfolojik özellikleri dikkate alınca, daha önce değindiğimiz bir konu olan "kentleri neolitik yerleşmelerden ayıran ölçütler" açısından, Çatal Höyük, bir "kent" değildir; ancak, İki Devrim kuramında tanımlanan kendine yeterli bir neolitik tarım köyü de değildir. Belirli bir uzmanlaşma düzeyine ulaşmış, özellikle taştan ve obsidyenden alet yapımında ve ticaretinde oldukça geniş bir etki

71 Mellaart, 1962, s.46.
72 y.a.g.e., s.44.
73 y.a.g.e., s.45.

alanına sahip, özgün nitelikleri olan bir merkezi köydür.

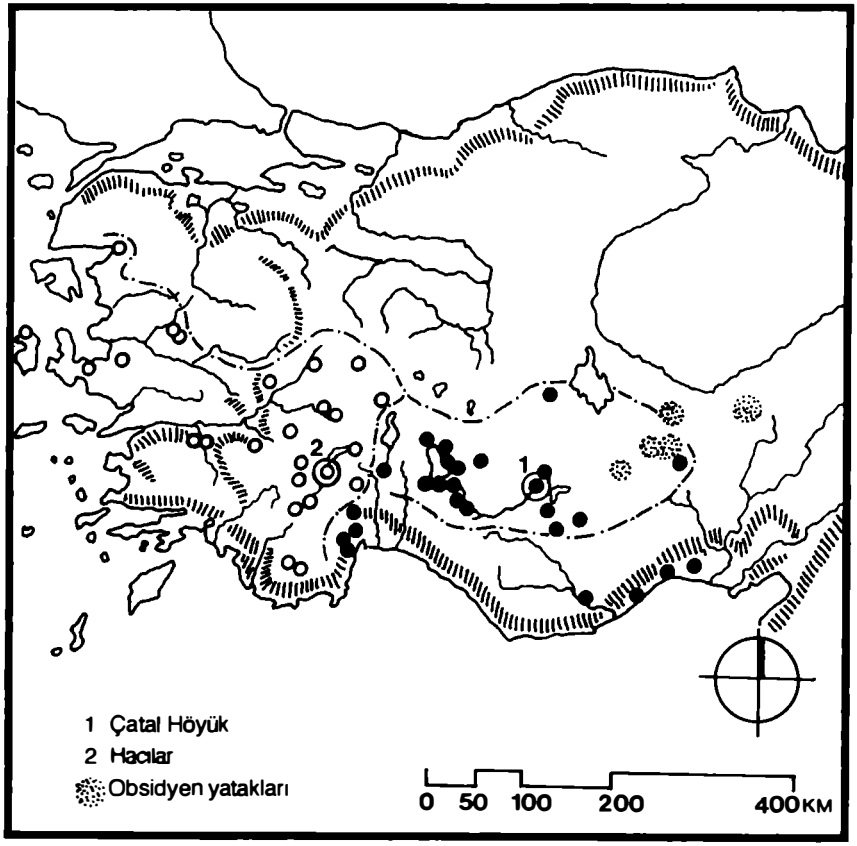
Bu olgu, Anadolu'da yalnızca Çatal Höyük'e has bir durum değildir. Bronz Çağı'nın başladığı İÖ 3000 yıllarına kadar süren Neolitik Çağ'da Anadolu'daki yerleşmelerin ortak özelliği, ekonominin ve zanaatların gösterdiği bu çeşitlenme ve farklılaşmadır. Bu özellik, yerleşmelerin mekânsal dağılımına da yansımıştır. Jane Jacobs'ın Yeni Obsidyen örneğinde tanımladığı gibi, büyük, uzmanlaşmış yerleşmeler çevresinde yer alan küçük yerleşmeler, işlevsel açıdan bir bütünlük oluştururlar. Çatal Höyük örneğinde, uzmanlaşmış merkezi köy, taş ve volkanik camdan yapılmış alet, seramik eşya, dokuma türü işlenmiş mal üretiminin yanı sıra, tarım ve hayvancılık alanında da gelişmelerin ortaya çıktığı yerdir. Bu gelişmeler, takas türü ticaret ilişkileri yoluyla, kendi etki alanı içindeki küçük yerleşmelere bu daha büyük, merkezi köyden yayılmış olabilir.

Çatal Höyük'te irdelediğimiz bu durum, örneğin, İÖ 6. binyılda Hacılar için de geçerlidir.[74] Şekil 7'de, arkeolojik kazılardan elde edilen bulgulara göre, Çatal Höyük ve Hacılar'ın etki alanları gösterilmiştir. Bu alanların her biri, yaklaşık olarak, bugünkü bölgesel merkezlerin etki alanlarına yaklaşan büyüklüktedir. O günün ulaşım teknolojisinin getirdiği güçlüklere karşın, neolitik dönemde, etki alanlarının bu denli büyük olmasına neden olan en önemli etken, kuşkusuz, genel nüfus yoğunluğunun çok düşük olmasıdır. Zaman içinde, besin üretim ekonomisinin gelişmesi ile, nüfus yoğunluğu artmış, yerleşmelerin sayısı çoğalmış ve etki alanları da, görece küçülmüştür. Bu konu, toplum-çevre ilişkilerinde ortaya çıkan bir denge olgusu olarak, çalışmamızın bundan sonraki bölümlerinde de hep karşımıza çıkacaktır.

David French, bir makalesinde, yukarıda belirtilen varsayımı, İÖ 6500-1000 yılları arasında, Konya Ovası (Şekil 8) için irdelemiştir. French'e göre, yerleşim yerlerinin sayısı ve büyüklüğü, şu değişkenlerin karşılıklı ilişkilerinin sonucudur: zaman (zaman içinde ortaya çıkan geleneklerin birikimi), mekân (mevcut kaynakların yer aldığı fiziksel alan), ekoloji (kullanılan ve kullanılmayan kaynakların çeşitliliği), teknoloji (toplumun çıkarı doğrultusunda kullanılan kaynaklar), sosyal yapı (sosyal denetim biçimi) ve koruma (savaşlar sırasında ortaya çıkan etkenler). Bu faktörlerin karşılıklı etkileşimi içinde, Çatal Höyük I, İÖ 6000-5500 yılları arasında, Konya Ovası'nın tek büyük yerleşmesidir. İÖ 5500-4000 yıllarına gelindiğinde ise -artık Çatal Höyük I kullanılmamaktadır- aynı

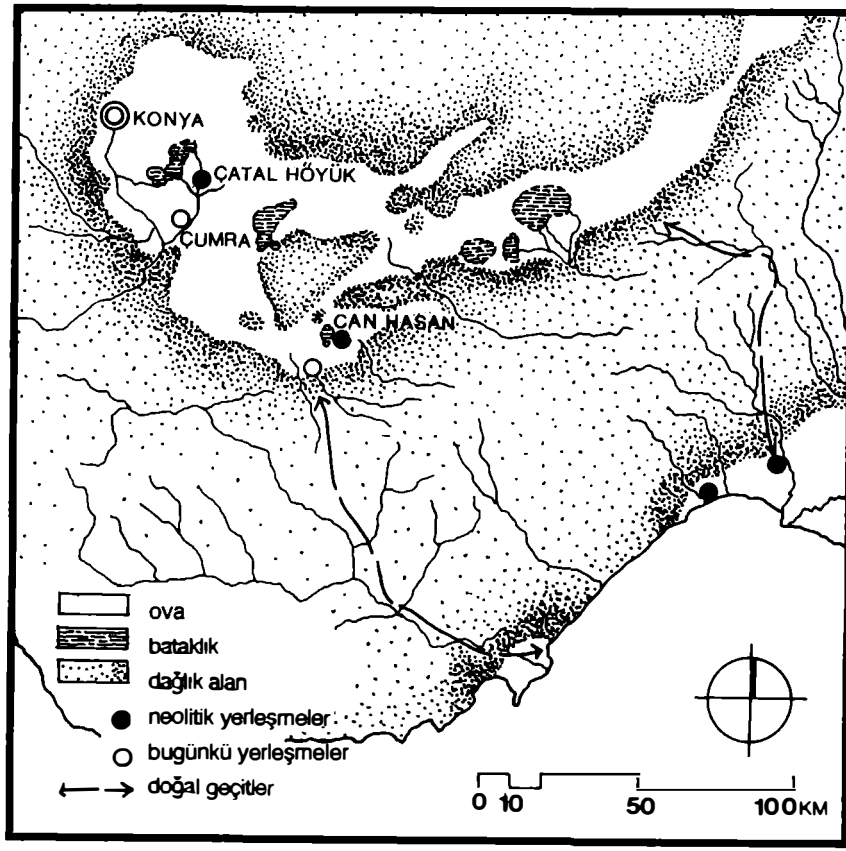
74 Mellaart, 1972, s.283.

Şekil 7. Neolitik dönemde Çatal Höyük ve Hacılar'ın etki alanları

Kaynak: J. MELLAART, "Excavations at Çatal Hüyük"-1961, Anatolian Studies, cilt 12 (1962), s. 43, Şekil 1'den çizildi.

alanda, yedi veya sekiz adet daha küçük yerleşme bulunmaktadır. Bunlardan biri de, Batı Çatal Höyük II'dir. Bu köyler, tarım konusunda uzmanlaşmışlardır. İÖ 4000-3000 yıllarına gelindiğinde, yerleşmelerin sayısı on yediye çıkmış, hatta buna, belki on iki tane daha eklenmişti. Ancak, bunların hepsi, Çatal Höyük I'den daha küçük yerleşmeler ve çiftliklerdi ve daha önceki yerleşme dokularından farklı olarak, konutlar toplu halde değil, dağınık olarak bulunuyordu. İÖ 3000-2000 yıllarında ise, yerleşmelerin sayısı yüz ikiye çıktı. Bunların arasında üç tanesi, çok büyük, çapları 1km.den fazla olan yerleşmeler iken, diğerleri çok küçük, çapları 100 metreyi bile bulmayan yerleşmelerdi; bir kısmı da, çiftlik görünümündey-

Şekil 8. Konya Ovası'nda Çatal Höyük'ün konumu)

Kaynak: D.H. FRENCH, "Excavations at Can Hasan-1961," Anatolian Studies, cilt 12 (1962), s. 28. Şekil 1'den çizildi.

diler. İÖ 2000-1000 yılları arasında, arkeolojik kazılardan elde edilen bulgulara göre, ikisi Çatal Höyük I'den daha büyük olmak üzere, toplam yedi yerleşim yeri saptanmıştır. Bunlardan biri olan Karahöyük, Konya Ovası'nda etrafı surlarla çevrili, bilinen ilk kenttir.[75]

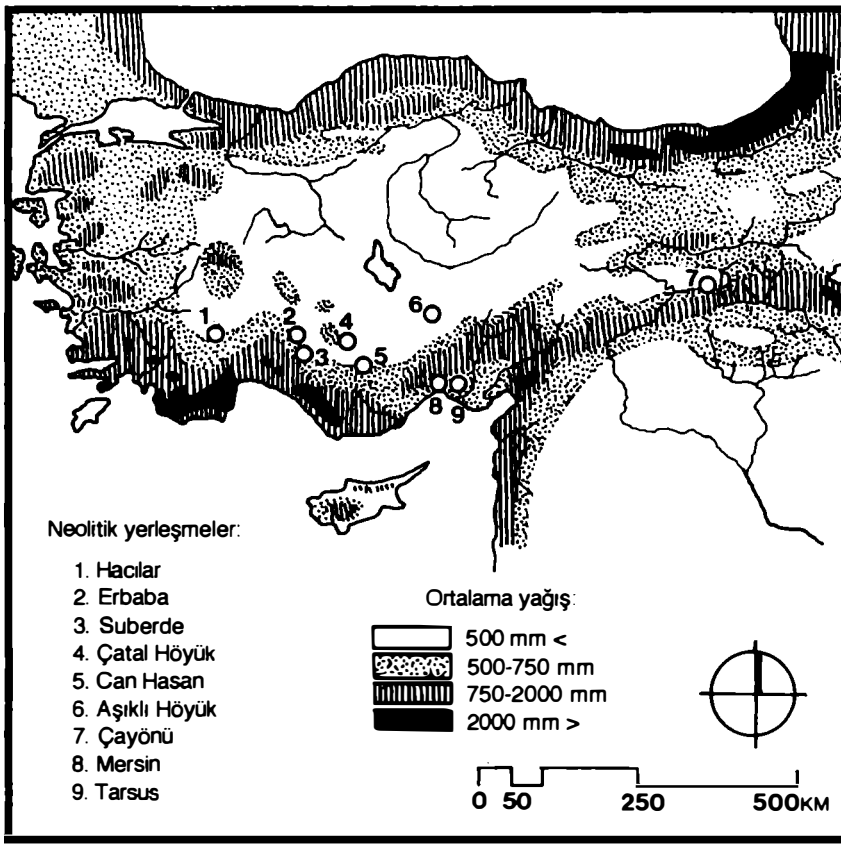
Yerleşmelerin mekânsal dağılımında izlenen bu dönüşüm süreci içinde, French, Çatal Höyük I örneğini zaman-mekân-teknoloji-kaynaklar ilişkisi içinde, kaynakları en üst düzeyde kullanan yerleşme olarak nitelendirerek bu büyük yerleşmenin, varolan besin ve kaynakların kullanımı açı-

75 French, a.g.e., s.231-238.

sından altı küçük yerleşmeye eşdeğer olduğunu saptamıştır. Daha fazla yerleşmenin ortaya çıkmasının koşulları olarak da, ya teknolojik gelişme ile sağlanacak besin üretimindeki artış veya etki alanının büyümesini göstermiştir. French, Çatal Höyük'ün İÖ 5500 yıllarından önce işlevini yitirmesini ve çökmesini ise, kaynakları sonuna kadar tüketmek ve kendi kendini yok etmek olarak nitelendirmektedir. Kuşkusuz, Çatal Höyük'ten sonra ortaya çıkan küçük köyler, işlevleri açısından, tarım ve hayvancılığın ağırlıkta olduğu yerleşmelerdir ve morfolojik açıdan da önemli farklılıklar göstermektedirler.

Bu dönüşüm süreci içinde, Konya Ovası'nda, ilk kentlerin ortaya çıkışı, French'in en başta belirttiği temel değişkenlerden biri olan, teknolojide ortaya çıkan gelişmeye koşut olarak, önce bronz, sonra demir kullanımının yaygınlaşması sonucunda, İÖ 1000 yıllarında gerçekleşmiştir. Jacobs, Mellaart, Cippola gibi yazarların "kent" olarak nitelediği Çatal Höyük ise, aslında, daha önce de belirttiğimiz gibi, çok gelişmiş bir merkezi köydür. Büyüklük ve yoğunluk, tek başına, kentin veya kentleşmenin göstergesi olarak alınamayacağı gibi, ekonomik faaliyetlerdeki çeşitlilik ve uzmanlaşma da, işbölümünün ve sosyal tabakalaşmanın düzeyi hakkında yeterince açıklayıcı olamamaktadır.

Yeni Obsidyen kuramının en önemli eksikliği, bazı çok özel durumları kapsamış olmasıdır. Anadolu'da ilk yerleşik köylerin kurulmasıyla ilk kentlerin ortaya çıkması arasında geçen uzun süre içinde, ortaya çıkan yerleşmeler arasında çok önemli kültürel farklılıklar olduğu izlenmektedir. Örneğin, İÖ 7250-6750 yıllarına tarihlenen ve Anadolu'nun en eski yerleşik köyü sayılan, güneydoğu Anadolu'da, Ergani yakınlarındaki Çayönü, en eski kültür tabakasından başlayarak, yabanıl ve evcil Einkorn ve yabanıl Emmer buğdaylarını üreten bir tarım köyüydü. Eldeki veriler, Çayönü topluluğunun, zaman içinde hayvanları da evcilleştirerek, ilk üretim aşamasından karma besin üretimine doğru ekonomisini geliştirdiğini, aynı zamanda da yapı tiplerini değiştirdiğini, alet tiplerinde çeşitlenmeye gittiğini ve çok eski bir dönemde, yakınındaki bakır madenini kullanmaya başladığını göstermektedir. İç Anadolu'daki örnekler ise, Çayönü'nden farklı oldukları gibi, aynı bölge içinde yerel değişiklikler de gösterirler. Bunların içinde Suberde ve Aşıklı Höyük, geçimini avcılıkla sağlayan ilk köy yerleşmelerindendir. Ancak, Suberde'deki topluluklar, çevrede tarıma alınacak bitki ve evcilleştirilecek hayvan bol olduğu halde, İÖ 6. binyılda, henüz, besin üretim aşamasına varamamışlardır. Çevrede av hayvanlarının çokluğu, bunu engellemiş olmalıdır. Hacılar'da ise, Çayönü gibi, henüz çanak çömlek yapımı başlamadığı halde, buğday, arpa ve mercimek üreti-

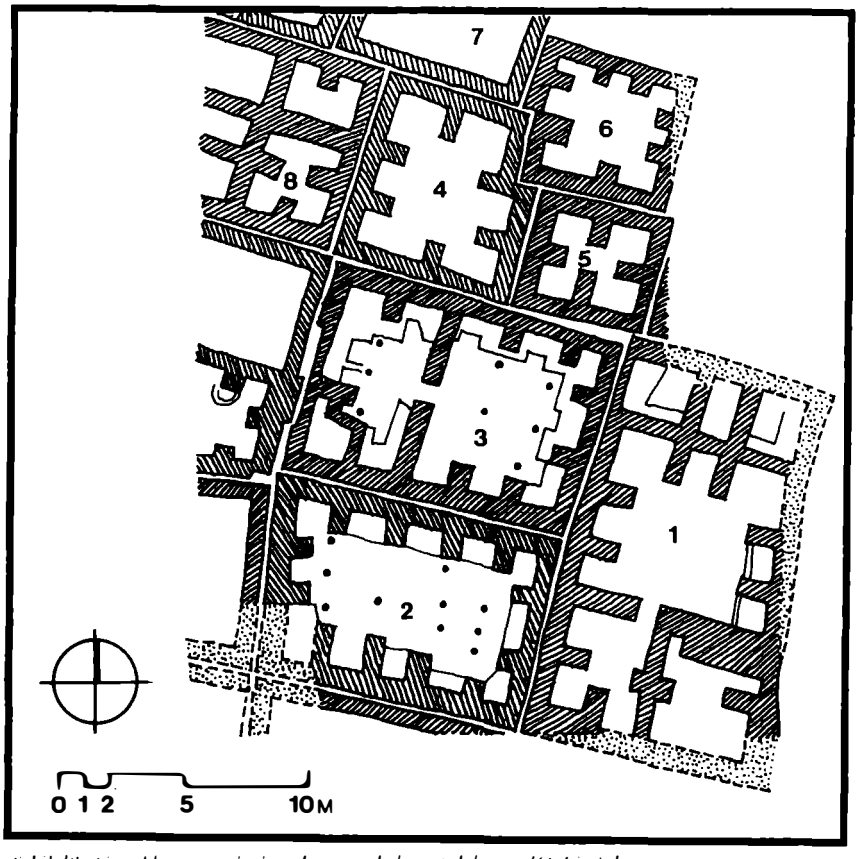

Şekil 9. Metinde adı geçen neolitik yerleşmelerin mekânsal dağılımı ve 50 yıl önce çizilen Anadolu'nun yağış haritası
Kaynak: R. NAUMANN, Eski Anadolu Mimarlığı, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1975, s. 11, Resim 11'deki yağmur haritası ve D. SCHMANDT-BESSERAT, "The Beginnings of the Use of Clay in Turkey," Anatolian Studies, cilt 27 (1977), s. 134, Şekil 1 birleştirilerek çizildi.

mine başlanmış, fakat, henüz hayvan evcilleştirmesine geçilememişti. Can Hasan III'de, tahıl üretimi çok gelişmiş olduğu halde, İÖ 7. binyılın başlarında, henüz, karma besin ekonomisine geçilmemişti. Çatal Höyük ile aynı zamana tarihlenen Erbaba'da ise, başlangıcından beri, karma besin ekonomisi, diğer örneklere göre, çok daha gelişmiş bir düzeyde idi.[76]

Bütün bu neolitik yerleşmelerden (Şekil 9) her birinin, kendilerine özgü kültürel gelişmesine koşut olarak, kendisine özgü bir ekonomik

76 Esin, a.g.e., s.10-22.

Şekil 10. Can Hasan neolitik yerleşmesinde konut dokusu (10 4750 den önce)
Kaynak: D.H. FRENCH, "Excavations at Can Hasan – 1962," Anatolian Studies, cilt 13 (1963), s. 30, Şekil 1'den çizildi.

model oluşturduğunu görüyoruz.[77] Aynı özgünlük, mekânsal yapıda da kendini göstermektedir. Örneğin, Çatal Höyük ile Can Hasan, Konya Ovası'nın güney ucunda, birbirine oldukça yakın yer seçmiş (bkz, Şekil 8) iki neolitik yerleşmedir: Çatal Höyük'teki konut dokusunu, daha önce incelemiş ve konutların tamamının kerpiçten yapılmış tek katlı yapılar olduğunu görmüştük (Şekil 4 ve Şekil 5). Şekil 10'da ise, Can Hasan'daki konut dokusu görülmektedir. Bu örnekte de, kullanılan malzeme, yine, kerpiçtir, ancak, Can Hasan'daki konutlardan bir kısmı (2 ve 3 numaralı

77 y.a.g.e., s.24.

konutlar) iki katlı olarak inşa edilmiş, alt kat depo olarak, üst kat ise yaşama mekânı olarak kullanılmıştır. Taşıyıcı duvarlar, yine, kerpiçten yapılmış payandalarla güçlendirilmiştir. Çatal Höyük'te iç mekânda kullanılan dekoratif ahşap elemanlar yerine, Can Hasan'da, döşemenin ve çatının taşınması için, ahşap taşıyıcı elemanlar kullanılmıştır.[78] Bu yapısal farklılıklar, bize, Çatal Höyük ve Can Hasan toplumlarının, kendi barınaklarını yapmak konusunda oldukça farklı yöntemler izlediklerini göstermektedir. Ancak, temel amaçta birlik, yani barınaklarını dış tehlikelere karşı korumak hedefi, her iki örnekte de konutların birbirine kenetlenmiş halde, çok sıkı bir doku oluşturacak biçimde yapılmasını gerektirmiş, sonuçta bal peteği gibi tekdüze bir doku ortaya çıkmıştır.

Aynı olgu, Konya Ovası dışında, Burdur Gölü'nün güneyinde yer seçen Hacılar'da başka türlü çözülmüştür (Şekil 11): Batıda yer alan II. Tabaka yerleşmesinde ve doğuda yer alan I. Tabaka yerleşmesinde, en dıştaki kerpiç duvar, kalınlaşarak, bir sur görünümü ve işlevi kazanmıştır.[79] Şekil 12 ve Şekil 13, İÖ 5000 yıllarından önce, Hacılar'da oturanların, kendiliklerinden, yerleşmelerini bir sur duvarı ile çevirmeyi başardıklarını gösteriyor. Bu örnekten yola çıkarak daha önce İki Devrim kuramı bölümünde değindiğimiz, Lewis Mumford'ın kale ve surlara ilişkin senaryosuna pek uymayan, çok farklı bir olgunun, Anadolu'daki Hacılar neolitik yerleşmesinde çok daha erken bir tarihte ortaya çıktığını söyleyebiliriz.

Anadolu'daki neolitik yerleşmelerin, korunma için aldıkları tüm önlemlere rağmen işlevlerini sürdürdükleri süre sınırlıdır. Bu süre, Çayönü'nde İÖ 7250-6750 yılları arasında, yaklaşık 500 yıl,[80] Çatal Höyük'te İÖ 6500-5700 yılları arasında 800 yıl, Hacılar'da ise İÖ 5700-5000 yılları arasında 700 yıldır.[81] Başka bir deyişle, bu yerleşmelerde süreklilik olgusundan söz edilemez.

Böylece, Jane Jacobs tarafından, Çatal Höyük örnek alınarak geliştirilen Yeni Obsidyen kuramının/varsayımının en temel eleştirisi, kendiliğinden ortaya çıkmış oluyor. Kuram, bu duruma hiçbir açıklık getirmiyor. French'in Konya Ovası ile ilgili çalışmasında değindiği gibi, Çatal Höyük, başlangıçta ovanın tek önemli yerleşmesiyken, birdenbire tarih sahnesinden çekiliyor ve onun yerine bir sonraki evrede, altı-yedi adet tarım ve

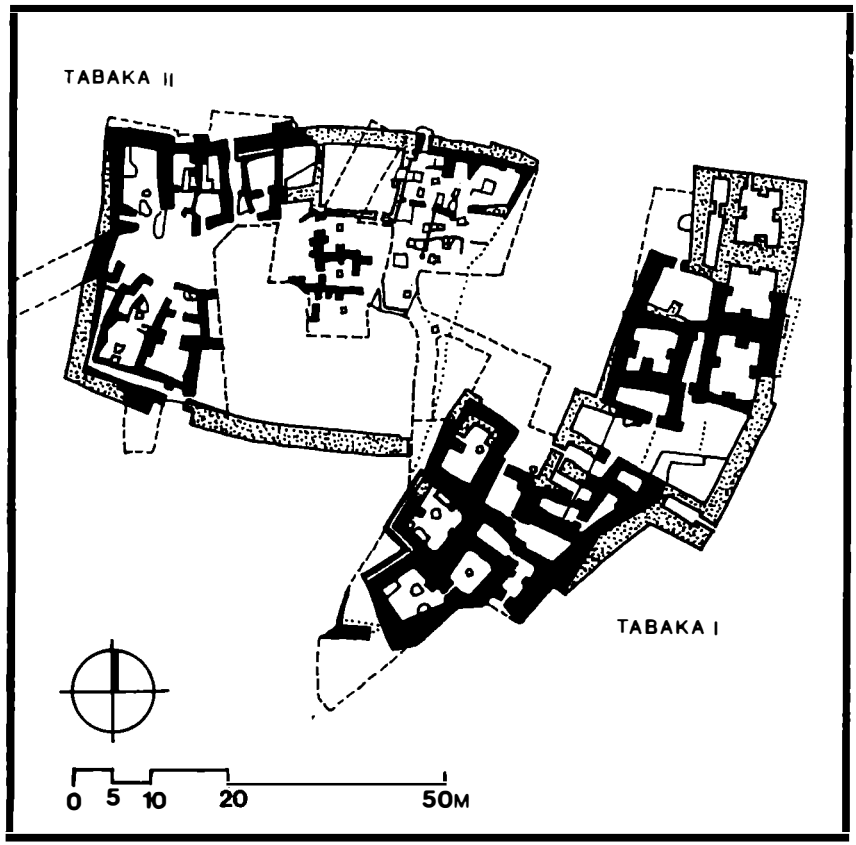
---

78 French, 1962, s.30.

79 Mellaart, 1960, s.92-103.

80 Esin, a.g.e., s.10.

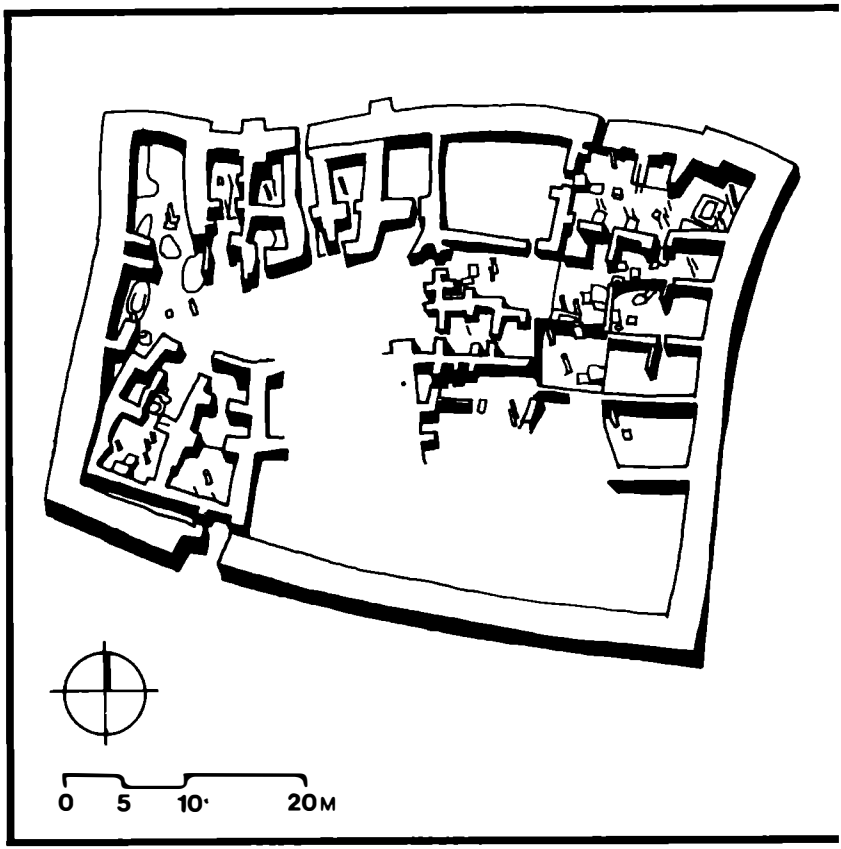
81 Mellaart, 1964, s.119.

Şekil 11. Hacılar neolitik yerleşmesinde I. Tabaka ve II. Tabaka konutları
Kaynak: J. MELLAART, "Excavations at Hacilar–1959," Anatolian Studies, cilt 10 (1960), s 93, Şekil 3'den çizildi.

hayvancılıkla geçinen köy ortaya çıkıyor. Halbuki, Jacobs'ın senaryosuna göre, kent olmadan, bu köylerin varolması söz konusu değildir; çünkü bu köylerin varlık nedeni, kentin onlara aktardığı bazı işlevlerdir.

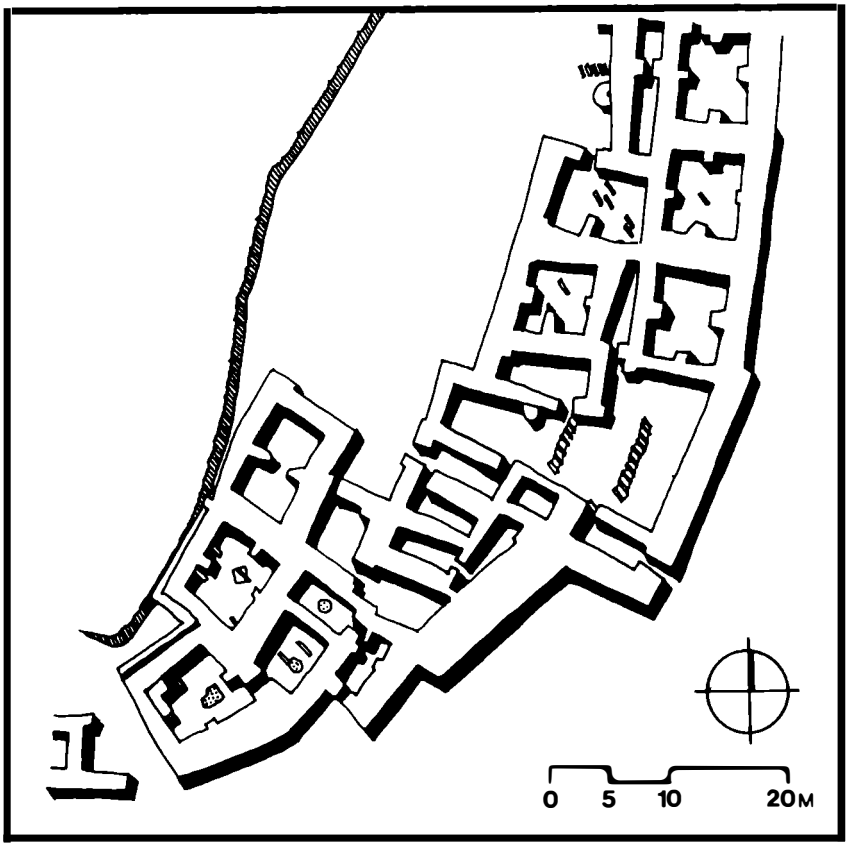
Kentlerin birdenbire işlevini yitirerek tarih sahnesinden çekilmesi olgusuysa, eski çağlarda sıkça rastlanan bir olgudur. Örneğin, aşağı Mezopotamya'da, Sümerler'in önemli kentleri Ur ve Uruk, İndus Vadisi'nin önemli kenti Mohenjo-daro, Hitit İmparatorluğu'nun başkenti Hattuşa bu konuda en güzel örneklerdir. Endüstri öncesi toplumlarda kentlerin gelişmesine neden olan önkoşulları bundan sonraki bölümde ele alacağımızdan, bu bölümü, Yeni Obsidyen kuramına kent coğrafyacısı Harold

Şekil 12. Hacılar'da II. Tabaka yerleşmesinin izdüşümsel (izometrik) planı (İÖ 5400-5250)
Kaynak: J. MELLAART, "Excavations at Hacılar-1959," Anatolian Studies, cilt 10 (1960), s.98, Şekil 5.

Carter'ın getirdiği eleştiriler ile son vereceğiz.

Carter, ilk eleştiri olarak, Jacobs'ın "kenti bir pazaryeri" olarak tanımladığına değinmekte, ancak tarih içinde pazaryeri olgusunun, örnek olarak verilen Çatal Höyük'ten çok daha sonraki dönemlerde ortaya çıktığını söylemektedir. Carter'ın değindiği ikinci nokta ise, pazaryeri olgusunun, tarih içinde, bazı durumlarda, çevresinde kent olmadan da işlev gördüğüdür. "Fuarlar" ve genelde belirli zamanlarda kurulan pazarlar, pazaryeri ile büyük yerleşme arasında zorunlu bir ilişki olmadığını gösteren örnekler olarak verilmektedir. Sonuçta, Carter, ticareti kentleşmenin yaratıcısı değil, onu hızlandıran önemli bir faktör olarak nitelendirmekte-

Şekil 13. Hacılar'da I. Tabaka yerleşmesinin izdüşümsel (izometrik) planı (IO 5250-5000)
Kaynak: J. MELLAART, "Excavations at Hacılar-1959," Anatolian Studies, cilt 10 (1960), s.95, Şekil 4.

dir.[82] Ancak, Carter da, Çatal Höyük'ü dünyanın ilk kentlerinden biri olarak nitelendiren yazarlardan biridir.[83]

Kanımızca, Çatal Höyük'ün kent olup olmadığı konusunda ortaya çıkan ikilemi yaratan, Jane Jacobs'ın, James Mellaart'ın betimlemesine dayanan kurgusudur. Çatal Höyük Anadolu'daki diğer neolitik yerleşmeler ile birlikte ele alındığında, onlarla aynı tarihsel süreci paylaştığı görülür: Çatal Höyük, Anadolu'da aynı dönemde ortaya çıkan yerleşmeler gibi,

---

82 Carter, 1983, s.5-6.

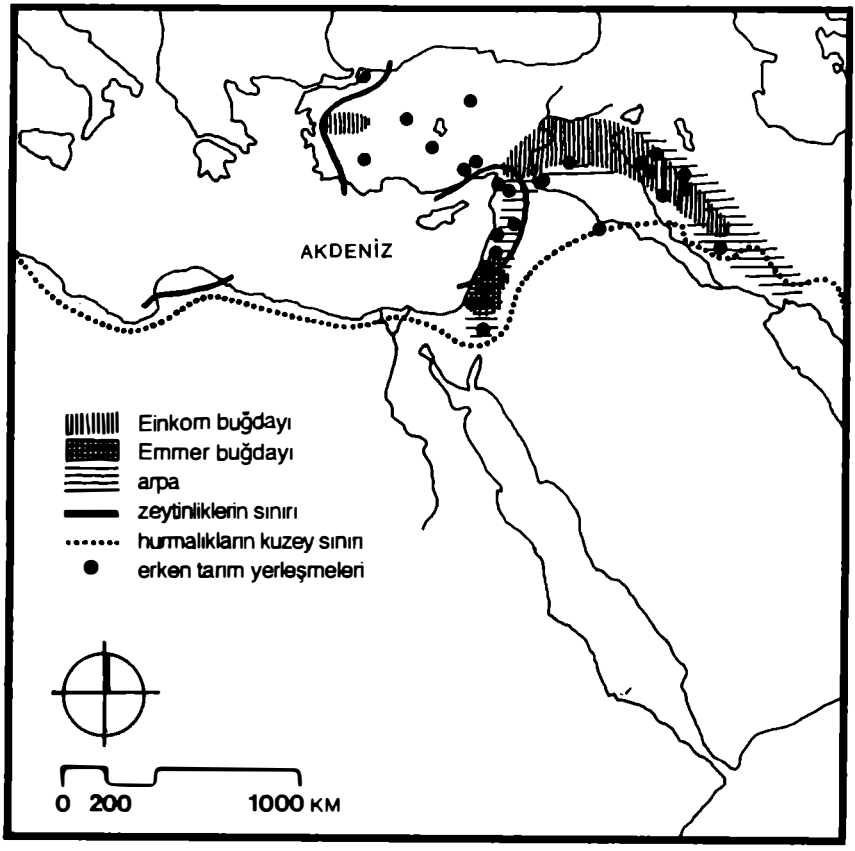
83 y.a.g.e., s.8.

özgün bir ekonomik model oluşturduğu halde, bir süre sonra, o da, diğerleri gibi, işlevini yitirdi. Bu sonuca neden olan süreç ise, daha önceki bölümde açıkladığımız, Meadows'un modelinde dördüncü eşitlikte görülen ilişkidir. Yani, artık ürün elde etmekte kullanılan teknoloji düzeyinde hiçbir gelişme olmadığında, kentleşmenin hacmi ve hızı sıfıra inecektir. Anadolu'da, Çatal Höyük ve diğer neolitik dönem yerleşmelerinin yaşadığı süreç, budur. Bronzun bulunmasına ve kullanımının yaygınlaşmasına kadar, ne üretim, ne taşıma, ne de inşaat teknolojisinde gelişme olmuştur. Bu durağan dönemde, doğadaki kaynakları mevcut teknolojinin sağladığı olanaklarla sonuna kadar tüketen neolitik dönem toplumları, sonunda, tarih sahnesinden silinmişlerdir.

Ünlü tarihçi-arkeolog Henri Frankfort, *Uygarlıkların Doğuşu* (*The Birth of Civilization in the Near East*) adlı kitabında, bu konu için çok önemli bir noktaya değinmektedir. Bu olgu, "İÖ 7000'lerden başlayarak, yaylayı otlaktan bozkıra dönüştüren, sonunda çöle çeviren ve yavaş yavaş artan bir kuraklığın bu dönemin özelliği olmasıdır."[84] İklim değişikliği ve kuraklık, yalnız Anadolu için değil, bütün Ortadoğu'daki kentleşme süreci için önemli sonuçlar yaratan, doğal çevredeki besin kaynaklarının zaman içinde azalmasına neden olan önemli bir olgudur. Erken dönem çiftçilerinin oluşturduğu yerleşim yerlerinin hemen hemen tamamı (Şekil 14), Einkorn ve Emmer buğdayı ile arpanın doğal olarak yetiştiği ve tarihçiler tarafından "bereketli hilal" olarak adlandırılan, İran'da Zağros Dağları'nın güney eteklerinden başlayıp kuzey Mezopotamya ve doğu Akdeniz'e devam eden ve yayla niteliği gösteren bölgede yer almaktadır. Anadolu'da da, ele aldığımız örneklerin tamamı, neolitik dönemde, orta Anadolu'nun yayla niteliği gösteren alanlarında ortaya çıkmışlardır. Halbuki, Mezopotamya ve Mısır'daki ilk kentler, Dicle, Fırat ve Nil nehirlerinin kenarında kurulmuşlardır. "Nehirlerin kıyıları boyunca uzanan bataklıklar ve balçık düzlükler çayırlara ve makilere dönüşmeye başlayınca, insanlar dağlardan buralara inmişlerdir. Örneğin, güney Mezopotamya'ya ilk yerleşen insanların yaptıkları çömlekler, kendilerinin İran'dan geldiklerini göstermektedir."[85] Bu örnek, bize, başta Çatal Höyük olmak üzere, diğer neolitik köylerde yaşayan insan topluluklarının, uzun zaman dilimi içinde, kuraklığın yarattığı besin darlığı nedeniyle, doğal besin kaynaklarının daha bol olduğu yerlere göç etmiş olması olasılığını düşündürmektedir. Mekânsal hareketliliğin bu denli yoğun olduğu sınırlı bir dönem için-

84 Frankfort, 1989, s.49.

85 y.a.g.e., s.8.

Şekil 14. Ortadoğu'da ilk tarım yerleşmeleri ve bitkilerin evcilleştirildiği alanlar

Kaynak: P. BEAUMONT, G.H. BLAKE ve J.H. WAGSTAFF, The Middle East: A Geographical Study, London: John Wiley, 1976, s. 111, Şekil 3.3'ten yeniden çizildi.

de, kuşkusuz, yerleşmeler açısından süreklilik ve dönüşüm olgularından söz edilemez.

İÖ 5500 yıllarında, Ortadoğu'da, çiftçilikle geçinen köylerin oldukça gelişmiş olmalarına karşın, bunların kentlere dönüşmesi süreci bin beşyüz yıl gibi uzun bir süre sonra başladı ve bin yıl kadar sürdü. Bu son bin yıllık süre içinde ise, tempo birden hızlandı. İÖ 3000 yıllarında, güney Mezopotamya'da ortaya çıkan Sümer kent-devletleri, hem işlevleri, hem teknoloji düzeyleri, hem örgütlenme biçimleriyle, artık, Gordon Child'ın bundan önceki bölümde açıkladığımız "kent" ölçütlerine bütünüyle uyan yerleşmelerdi. Ekonomilerinin temelini teşkil eden sulu tarım için gerekli

kanal sisteminin yapımı ise, ancak kentler ortaya çıktıktan sonra gerçekleşmişti.[86] Bu son nokta, bizi, Jane Jacobs'ın İki Devrim kuramına yönelttiği temel eleştiriye getiriyor. Örnek olarak kullandığı Çatal Höyük doğru seçilmiş olmadığı halde, Jacobs bir noktada haklıdır: ekonomik gelişmede birincil olan, kırsal alandaki gelişmeler değil kentler ve kentsel örgütlenmedir ve kırsal alandaki üretim artışını sağlayan, kentlerde ortaya çıkan teknolojik gelişmelerdir. Kent olgusunu, teknolojiyle toplumsal örgütlenme arasındaki ilişkileri vurgulayarak ele alan yazarlar içinde, kentlerin mekânsal yapılarıyla ilgili çok önemli varsayımlar ileri süren yazar ise, Gideon Sjoberg'dir.

3. Gideon Sjoberg'in Endüstri Öncesi Kent Kuramı

Gideon Sjoberg, 1960 yılında yayımlanan *Endüstri Öncesi Kent* (*The Preindustrial City*) isimli kitabında, kentlerin ortaya çıkması için üç koşulun varolması gerektiğini vurgulamıştır.[87] Bunlar:

- Uygun ekolojik çevre,
- Tarım ve tarım dışı üretimde kent-öncesi döneme göre daha gelişmiş teknoloji,
- Karmaşık toplumsal örgütlenme, en önemlisi de gelişmiş güç yapısıdır.

Bu üç değişken içinde, Sjoberg'e göre, "çevre", aktif olmayan, edilgen bir ögedir. Çevre, kendi başına kentleri ve uygarlığı ortaya çıkaramadığı gibi, "uygun" koşulların ortaya çıkması da teknolojik gelişmeye ve toplumsal örgütlenmeye bağlıdır.

Teknolojinin kentsel yaşamla ilişkisi ise karmaşıktır: tarımsal üretimde, ürünün taşınmasında, depolanmasında, tarım dışı üretim alanlarında çok sayıda insanı barındıran, sürekli ve büyük bir yerleşim yeri oluşturulmasında, gelişmiş teknoloji düzeyi etkin rol oynamaktadır.

Üçüncü değişken olan toplumsal örgütlenmeye gelince, kentlerin ortaya çıkışını ve gelişimini doğrudan etkilediğinden, kentleşmenin temel belirleyicilerinden biridir. Sjoberg'e göre, kendine özgü teknolojik, ekonomik, sosyal ve politik özellikleri olan, başlıca, üç toplum çeşidi vardır. Bunlar, en az karmaşık olandan başlarsak, ilkel toplum, feodal toplum ve endüstri toplumudur. Bu ayırımın yapılmasına neden olan en temel fark-

---

86 Adams, 1960, s.155.

87 Sjoberg, 1960, s.27-31.

lılıklardan biri, toplumun örgütlenme biçimindeki farklılaşmadır. Sjoberg'in tanımladığı bu tipolojinin özellikleri, karşılaştırmalı olarak, Tablo 3'te gösterilmiştir.[88]

TABLO 3: İLKEL TOPLUM – FEODAL TOPLUM – ENDÜSTRİ TOPLUMU KARŞILAŞTIRMASI

Toplum tipleri	Teknoloji düzeyi	Toplumsal örgütlenme	Toplumsal yapı	Demografik yapı
1) İlkel Toplum	İnsan ve hayvan gücü kullanıyor.	Uzmanlaşma yok, işgücü farklılaşmıyor.	Sosyal tabakalaşma yok.	Küçük kendine yeterli, okur-yazar değil.
2) Feodal/Uygar Endüstri Öncesi Toplum	İnsan, hayvan, su ve rüzgâr gücü kullanıyor.	Düşük düzeyde uzmanlaşma ve işbölümü var. Lonca sistemi var.	Kesin sosyal farklılaşma ve tabakalaşma var; sosyal hareketlilik yok.	Görece büyük ve okur-yazar.
3) Endüstri Toplumu	Buhar makinası ve elektrik kullanıyor. Makinalaşma, toplu iletişim, toplu üretim var.	Üst düzeyde uzmanlaşma ve işbölümü var.	Esnek sosyal tabakalaşma ve üst düzeyde sosyal hareketlilik var.	Büyük, okur-yazar.

Tabloda görülen ilkel toplum, kent-öncesi toplumdur; kent, uygar-endüstri öncesi toplumun ürünüdür. Sjoberg'in tanımına göre, toplumsal örgütlenme, hem politik, hem de ekonomik boyutları olan bir olgudur. Tabloda, sosyal örgütlenmenin ekonomik boyutları gösterilmiştir. Politik boyut ise, yönetim biçimiyle ilgilidir. İÖ 3500 yıllarında, Bronz Çağı'nda, Gordon Child'ın açıkladığı kent devrimi, aşağı Mezopotamya'da kurulan kent-devletleri ile başlamıştı. Başlangıçta, küçük etki alanlarının, hem ekonomik, hem de yönetsel merkezi durumundaki bu kent-devletleri, aynı zamanda, teknolojik gelişmelerin gerçekleştiği merkezlerdi. Zaman içinde, ticaretin gelişmesiyle, etki alanları da genişleyen bu kentler, başka kentlerin kurulmasına da neden oldular. Demir Çağı'nda ise, politik örgütlenmenin daha karmaşık, ikinci aşaması olan, "imparatorluk"lar ortaya çıktı. Sjoberg'in bu varsayımına göre, Bronz Çağı'nın

88 Sjoberg, 1965, s.55.

kent-devletleri, Demir Çağı'nda imparatorluklara dönüşmüş oldu. Sjoberg'in, bu sürecin niteliğini tanımlarken Child'a gönderme yaparak değindiği önemli bir nokta var: kentleşme, Demir Çağı'nın ilk beş yüzyılında, Bronz Çağı'nın on beş yüzyılından daha hızlı bir yayılma göstermiştir.[89]

Endüstri öncesi toplumda, ekonomik eylemlerin etkinliğinin sağlanması, vergilerin ve artık ürünün toplanması, uzmanlaşmış bilginin aktarılması, toplum içinde küçük bir grup tarafından yerine getirilen, çok önemli işlerdi. Sosyal tabakalaşmada ortaya çıkan kral ve yönetici sınıf, bu işleri yerine getirmekteydi. Hem kenti, hem de tüm toplumu denetimi altında tutan bu küçük grup, toplam nüfusun ancak %5-10'u kadardı[90] ve kentin merkezinde oturuyordu. Sosyal tabakalaşmada alt katmanlarda yer alan gruplarsa, onların konut ve işyerlerinin bulunduğu bu alanın çevresinde yerleşmişti. En dışta ise, toplumdan dışlanmış grupların, kölelerin, yabancıların oturdukları, düzensiz mahalleler yer almaktaydı. Böylece, Sjoberg tarafından tanımlanan endüstri öncesi kent, belirli bir etnik ve mesleki ayrışmanın ve sosyal tabakalaşmanın mekâna yansıdığı bir model oluşturmaktadır. Şekil 15'te, endüstri öncesi kentte, sosyal tabakalaşma ile mekânsal yapı arasındaki ilişki, şematik olarak gösterilmiştir.

Sjoberg'e göre, kentsel arazi kullanımında ve kentlerin mekânsal yapısında farklılaşmaya neden olan ikinci etmen ise, ekonomik eylemlerin niteliğidir. Üretimde organik enerji kullanılması, uzmanlaşmanın olmaması, üretimin lonca sistemi içinde sürdürülmesi gibi nedenlerle, endüstri öncesi kentte, konut ile işyeri birbirinden ayrışmamış, endüstri kentinin tersine mekânda özelleşme olmamıştır. Aynı işle uğraşanlar aynı sokak üzerinde veya aynı mahallede yer seçmiş, böylece kent, aynı sosyal tabakadan, aynı etnik kökenden gelen ve aynı tür işle uğraşan insanların oturduğu homojen mahallelerden oluşmuştur. Kesin etnik ve sosyal ayrışmanın göstergesi olan bu mahalleler, çoğu kez, birbirinden duvarlarla ayrılmıştır. Sosyal ve ekonomik ilişkilerdeki durağanlık, kentin iç düzenine de yansımıştır. Dar sokaklar, yetersiz altyapı, sıkışık konut dokusu, az katlı yapılar bunun göstergesidir. Sonuçta, sosyal tabakalaşmanın belirlediği mekânsal yapıyla, etnik ayrışmaya ve mesleklere göre oluşan mekânsal farklılaşmaya karşılık düşük düzeydeki işlevsel farklılaşma, endüstri öncesi kentin temel nitelikleri olarak ortaya çıkmıştır.[91]

---

89 y.a.g.e., s. 59.

90 Sjoberg, 1960, s. 110.

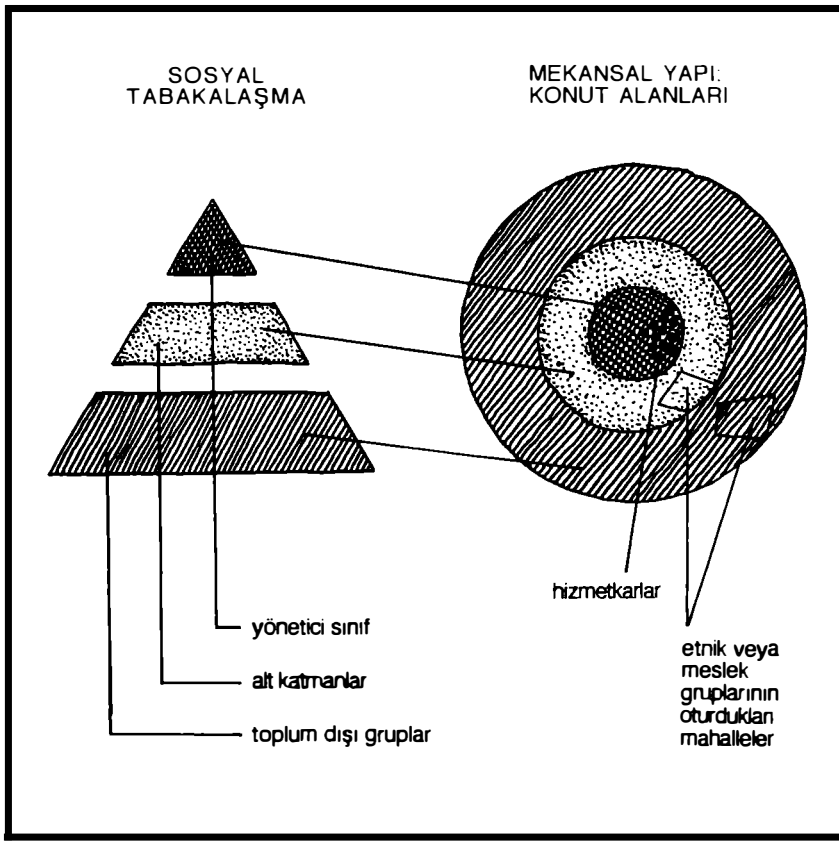
91 y.a.g.e., s.95-103 ve Sjoberg, 1967, s.180-192.

Endüstri öncesi toplumda, Sjoberg'e göre, tarımın makinalaşmamış olması, ulaşımın insan ve hayvan gücüyle yapılması ve yiyecek depolama yöntemlerinin gelişmemiş olması, kentsel nüfusu destekleyen artık ürün miktarının çok sınırlı kalmasına neden olmuştur. Böylece, kentsel nüfus, toplam nüfusun ancak %10'u kadardır; kentsel büyüme ise yavaştır. Buraya kadar sıralanan nitelikleriyle, endüstri öncesi kent, çok katmanlı bir sosyal tabakalaşmanın olduğu, ancak, endüstri kentinin tersine, sosyal hareketliliğin bulunmadığı, sermaye birikiminin yavaş olduğu, yavaş büyüyen, durağan bir modeldir.

Sjoberg, modelinde, Gordon Child'ın kent devrimi kuramını başlangıç olarak almış, o kuramın içinde ele alınan ilkel toplum aşamasını irdelemiş, çalışmasının ağırlık noktasını ise feodal toplum ve onun yansıması olan, kentlerin mekânsal yapısı oluşturmuştur. Yazar, her üç toplum biçiminin, günümüzde, dünyanın çeşitli yörelerinde varlığını sürdürmekte olduğunu örneklerle göstermiş ve aynı toplum modellerinin, tarih içinde, belirli zaman kesitlerindeki örneklerine de, çalışmasında, yer vermiştir. Kullanılan örnekler, tarihte ilk kentlerin ortaya çıktığı dönemden günümüze kadar geçen çok uzun bir zaman dilimi içinden, özenle seçilmiş, çok özgün ve zengin bir mozaik oluşturmakla birlikte, çalışmanın ele alınışında çok önemli bir eksiklik vardır. Kentleşme olgusunun sürekliliği ve kentlerin mekânsal yapılarında, bu uzun zaman dilimi içinde, ortaya çıkan değişim süreci, modelde ele alınmamıştır. Sjoberg, tek bir zaman diliminde, endüstri öncesinde, kent olgusunu bir bütün olarak ele almış, bu bütünü oluşturan ögeleri ve bu ögeler arasındaki ilişkileri, ilişkilerin mekânsal boyutunu da vurgulayarak açıklamıştır (Şekil 15). Ancak, ele alınan bu zaman dilimi, gerçekte, çok uzun ve farklılaşmış bir dönemi kapsamaktadır. Modelin temel amacı ise, bizim Anadolu kenti için yapmak istediğimizin tersine, ampirik verilerden yola çıkarak bazı genellemelere varmak, olarak tanımlanmıştır. Sjoberg'in yaklaşımı, sosyal bilimlerde kullanılan yöntemin en iyi örneklerinden biridir. Çalışmamızın başında, yeni tarih yaklaşımı konusunda kısa bir açıklama yapmış ve izlenmesi gereken yöntem için genel bir çerçeve tanımlamıştık. Bu çerçeve Sjoberg'in izlediği yöntem ile karşılaştırıldığında, "tarihin diğer toplum bilimlerinden temel farkı nedir?" sorusunun, burada yanıtlanması gerekiyor.

Ünlü tarihçi Fernand Braudel, ilk kez 1958 yılında yayımlanan "Tarih ve Sosyoloji" başlıklı makalesinde bu konuya şöyle bir açıklama getiriyor:

> Toplumsal bilim, uygulamada, ne pahasına olursa olsun, model kurmak, toplumsalın genel ve özel açıklamasını yapmak, ampirik

Şekil 15. Sjoberg'in endüstri öncesi kent modelinde, sosyal tabakalaşma-mekânsal yapı ilişkisi
Kaynak: P. KNOX, Urban Social Geography, Essex: Longman, 1987, s.8, Şekil 2.1.

ve kafa karıştırıcı bir gerçekliğin yerine, daha açık, bilimsel olarak izlenmesi daha kolay bir görüntü koymak zorundadır. Seçmesi, parçalara ayırması, yeniden oluşturması, dozunu ayarlaması, çelişkileri kabul etmesi ve adeta onları araması gerekmektedir.[92] (...) Toplumsal zaman (ise), (...) herhangi bir toplumsal gerçeğin kendine özgü bir boyutudur. (...) Sosyolog, canının çektiği gibi bölebileceği, bir düzeyden başkasına aktarabileceği bu işbirlikçi zaman tarafından hiç rahatsız edilmemektedir. (...) Tarihin zamanı (ise) (...) yaşamın hareketsiz bir resminin sunulması için hareketin dur-

92 Braudel, 1992, s.116.

durulabileceği bir mekanizma olarak düşünülmesine hiçbir zaman izin vermemektedir.[93] Malzemelerin çoğu eski de olsa, her toplum benzersizdir; kuşkusuz kendi zamanının dışında açıklanabilmektedir, ama kendine ait zamanın içinde de açıklanabilmektedir. (...) Tarihçi asla tarihin zamanının dışına çıkamamaktadır.[94] Tarihçinin hiçbir zaman kurtulamadığı bir zorlamadan, sosyologlar her zaman kurtulmaktadırlar: ya zamanın üzerine asılıymış gibi olan, her zaman güncel olan ana, ya da hiçbir yaşı olmayan, tekrarlanan olgulara kaçmaktadırlar. (...) Ya en katı olaysal alanda, ya da en uzun sürede kalmaktadırlar. (...) Tarihçiler ile sosyologlar ve hatta farklı görüşten tarihçiler arasındaki gerçek tartışma buradadır.[95]

Sjoberg'in yaklaşımından, Braudel'in görüşlerini destekleyen somut bir örnek vermek istiyoruz. Sjoberg'e göre, kenti kendisinden önceki toplum tiplemelerinden ayıran en temel özelliklerden biri, okur-yazarlıktır. Bütün okur-yazar toplumlar kent toplumu olmamakla birlikte, uygar toplumun ürünü olan kent toplumunun okur-yazar olması gerekmektedir. Child'ın ileri sürdüğü varsayımı benimseyen Sjoberg'e göre, okur-yazarlık, kentleşmenin temel koşuludur.[96] Sjoberg'in bu genellemesi, Anadolu kentleşme tarihi açısından geçerli değildir. Bundan sonraki bölümlerden birinde ayrıntılarıyla ele alınacağı gibi, Anadolu'da bulunan yazılı belgeler, İÖ 2000 yılına tarihlenmektedir. Halbuki, okur-yazarlık dışında, Child'ın kent olma ölçütlerine bütünüyle uyan Troya II yerleşmesi, İÖ 2500 yıllarına tarihlenmektedir. Troya, yazının kullanılmasından beş yüz yıl önce ortaya çıkmış olan bir kent-devletidir.

Burada irdeleme gereği duyduğumuz Sjoberg'in ikinci varsayımı, kentsel nüfus büyüklüğüyle ilgili olandır. Sjoberg, endüstri öncesi kente ilişkin bütün yazılarında, kentsel nüfusun toplam nüfus içinde %5-10 gibi çok küçük bir orana sahip olduğunu, genellikle 5000-10,000 nüfuslu kentlerin çoğunlukta bulunduğunu, 25,000-100,000 nüfuslu kentlere ise oldukça seyrek rastlandığını ifade etmektedir. Hatta, kentleşme sürecinin -tarih zamanına göre- başlangıç evrelerinde, bu 5000-10,000 nüfus içine, kenti çevreleyen kırsal bölgede yaşayan yarı-zamanlı çiftçileri de katmaktadır.[97]

---

93 y.a.g.e., s.125.

94 y.a.g.e., s.123-124.

95 y.a.g.e., s.127.

96 Sjoberg, 1960, s.33.

97 y.a.g.e., s.83; Sjoberg, 1965, s.56.

Bu bölüm girişinde değindiğimiz gibi, Sjoberg, bir yanda sosyal örgütlenmedeki gelişmelerin kent ve kentleşme süreci açısından önemini vurgulamakta ve başlangıçta kent-devleti olarak kurulan erken dönem kentlerinin, zaman içinde, ticaretin gelişmesiyle etki alanlarını genişlettiklerini ve önemlerini arttırdıklarını kabul etmektedir; diğer yanda da, kentlerin nüfuslarını, mekânsal yapıyı ele alırken yaptığı gibi, durağan bir olgu olarak ele almaktadır. Kuşkusuz, kentsel işlevlerin çeşitlenmesi ve ekonomik eylemlerde uzmanlaşma düzeyi, yalnızca kentin nüfusu ile sınırlı değildir. Kentin etki alanı büyüdükçe, daha karmaşık ekonomik ilişkilere doğru bir değişmenin ve farklılaşmanın ortaya çıktığı, çeşitlenmenin ve uzmanlaşmanın arttığı, günümüz kentleri için kent coğrafyacıları tarafından geliştirilmiş kuramlarda ele alınan konulardır. Geniş zaman dilimini kapsayan çözümlemeler için de, aynı varsayımlar geçerlidir. Genelde, kentler, değişik büyüklükteki etki alanları için çeşitli işlevleri yerine getiren nüfus merkezleridir. Yerine getirdiği işlevlerin sayısı ve türleriyle kentin etki alanı içine giren toplam nüfus arasında bir ilişki vardır. Kentin uzmanlaşmış işlevleri ise, tarım dışındaki alanlarda ortaya çıkmaktadır.[98]

Sjoberg'in endüstri öncesi kent kuramında kapsanmayan kentsel büyüme/nüfus artışı olgusunu bir makalesinde ele alan Bruce Trigger, bunun tek nedene bağlanamayacağını, genelde çok sayıda değişkenin bir arada dikkate alınması gerektiğini vurgulamaktadır. Trigger'ın değişkenlerini,[99] kendi görüş ve örneklerimizi de katarak, beş başlık altında toplayacağız.

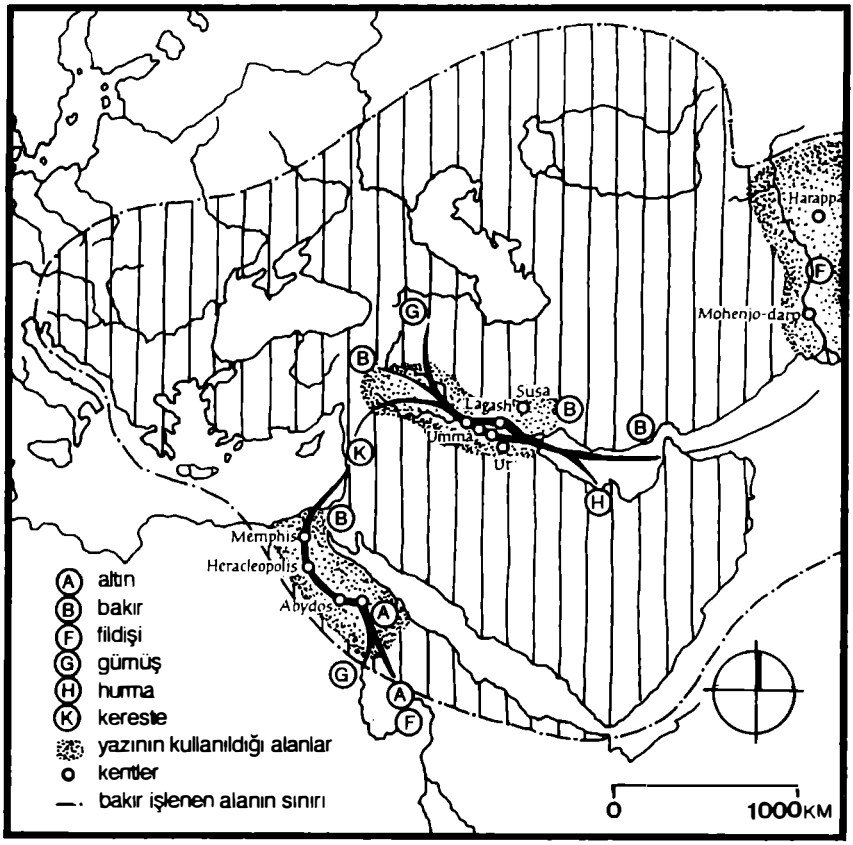
a) Besin artışı sağlanması

Her toplum, varlığını sürdürmek için, güvenilir besin kaynaklarına gereksinme duyar. Kent çevresindeki alanlarda ve kentin etki alanı içinde sürdürülen yoğun tarım faaliyetleri sonucunda sağlanan besin artışı ve bu ürünün kente taşınması, kentin varlığını sürdürmesi için gereklidir, ancak, kentlileşmenin artması açısından yeterli koşul değildir. Zaman içinde, sulama, gübreleme, nadas gibi yöntemlerle, tarımda üretimin yoğunlaştırılması mümkün olmuştur. Geniş bir alandan besini toplayıp kente ulaştırmanın ortaya çıkardığı maliyet artışı nedeniyle, kentin yakın çevresinde yoğun tarımın sürdürülmesi ve kent halkının büyük kısmının, kırsal nüfusun yanı sıra, tarımsal üretimle tam zamanlı veya yarı-zamanlı olarak uğraşması, endüstri öncesi toplumların önemli bir özelliğidir. Kentlerdeki

---

98 Trigger, 1972, s.57.

99 y.a.g.e., s.579-592.

Şekil 16. İÖ 2250 yıllarında kentler ve başlıca ticaret yolları

Kaynak: C. MC EVEDY, The Penguin Atlas of Ancient History, Harmondsworth: Penguin Books, 1967, s.25 ve 27'den çizildi.

besin tüketiminin ve besin taşıma sorununun azımsanamayacak düzeyde olduğunu belirtmek için bir örnek vermek gerekirse, İÖ 3. binyılda, Mezopotamya'daki Lagaş kenti, komşusu olan kent-devleti Umma'dan, başarısız bir ayaklanma sonrasında, 10,800 ton tahıl almıştı.[100] O zamanın teknolojik koşullarında, bu miktarda ürünün bir kentten diğerine taşınması, önemli sorunlar yaratabilecek bir olaydır. İki kent arasındaki uzaklık oldukça fazladır (bkz. Şekil 16). Bütün zorluklara rağmen, kentlere besin sağlamak için çeşitli önlemler alınmıştır. Bundan sonraki bölümlerde de-

100 Adams, *The Evolution of Urban Society*, Chicago: 1966, s. 149. Zikreden: Trigger, y.a.g.e., s.580.

ginileceği gibi, Anadolu'da da kentlere gerekli besinin sağlanması, bölgeler arası ticaretin temel işlevlerinden biri olmuştur.

b) Genel nüfus artışı ve/veya kırdan kente göç

Bir bölgenin nüfus yoğunluğuyla o bölgedeki kentleşmenin yoğunluğu arasında matematiksel bir ilişki kuramadığımız halde, etkin tarımsal üretim yapılan bir alanın sınırları içinde genel nüfusun daha yoğun olduğu ve daha çok sayıda merkezin bulunduğu, erken tarih dönemlerinde gözlenen bir olgudur. Genel nüfus artışı ve/veya kırsal alanda işsiz kalanların kente göç etmesi, zaman zaman, kent ekonomisinin kapasitesini arttıran önemli bir etken olmuştur. Şekil 16'da, İÖ 2250 yıllarında Mezopotamya'da, Nil Vadisi'nde ve İndus Vadisi'ndeki kentler ve başlıca ticaret yolları görülmektedir. Mc Evedy, yoğun tarımın yapıldığı bu üç bölgenin her birinde, yaklaşık, 750,000 nüfusun yaşadığını ve bu üç alandaki nüfus yoğunluğunun, örneğin o dönemde neolitik Avrupa'ya göre en az on kat daha fazla olduğunu yazmakta, bu kentlerin nüfuslarının 10,000-15,000 kadar olduğunu tahmin etmektedir.[101] Bu nüfus büyüklüğü, Sjoberg'in yaptığı tahminden daha fazladır. Göç olgusuna ise, çalışmamızın daha ilerideki bölümlerinde sık sık değineceğimiz için, burada ayrıntıya girmeyeceğiz. Ancak, şunu eklemeliyiz ki, savaşlar, salgın hastalıklar, doğal afetler gibi nedenlerle, kitlesel yer değiştirmelerde yeni yerleşim noktası, kırsal yerleşmeler değil, kent olmuştur.[102]

c) Zanaatların uzmanlaşması-pazarlama-ticaret ilişkisi

Endüstri öncesi toplumda, el sanatı türünde küçük üretim, toplumun temel gelir kaynaklarından biriydi. Sosyal tabakalaşmada, varlıklı kesimlerin tükettiği mallar ile çoğunluktaki düşük gelirli grupların gündelik yaşamında kullandığı araç ve gereçlerin birbirlerinden önemli farkları vardı. Büyük miktarlarda tüketilen düşük fiyatlı mallarda büyük bir çeşitlilik gözlenirken, uzmanlaşma, daha az miktarda tüketilen değerli malların üretiminde ortaya çıkan bir olguydu. Etki alanı içindeki nüfusun gündelik gereksinimini karşılamak için ucuz malların üretimi her kentte aynı çeşitlilikte sürdürülürken, sarayın ve yönetici sınıfın kullandığı malların üretimi, bu konuda uzmanlaşmış az sayıdaki kentte sürdürülen faaliyetlerdendi ve bu işte çalışanlar üst düzeyde uzmanlaşmış ustalardı. Bu ikinci grubun pazar alanı, birinci gruba göre çok daha geniş olduğundan, taşıma kolaylığı nedeniyle üretilen malların "yükte hafif pahada ağır" mallar

---

101 Mc Evedy, 1967, s.26.

102 Sjoberg, 1960, s.84

olması gerekiyordu. Bunlara örnek olarak mücevherleri ve değerli dokumaları verebiliriz. Ünlü Baharat Yolu ve İpek Yolu üzerindeki ticaret de, aynı kurallara göre sürdürülmüştür. Uzmanlaşmış temel üretim alanlarından gelir sağlayan kentler, genelde, bölgelerarası uzun mesafe ticaret yolları üzerinde bulunan kentlerdir. Bu faaliyetler, uzmanlaşmış üretim yapılan kentlerde ticaret kapitalinin birikmesine ve üretim artışına neden olmuştur. Üretimdeki artış, daha fazla sayıda işgücünün bu işlerde istihdam edilmesi demektir. Ekonomik gelişmenin ve nüfus artışının temel koşullarını belirleyen bu süreç, savaşlar, istilalar gibi nedenlerle ticaret yolları işlemez hale geldiğinde, tam tersine dönmüştür. Bu olgu, tarih içinde, Anadolu kentinin sıkça yaşadığı bir süreçtir. Bu konuya ilerideki bölümlerde tekrar değineceğiz.

d) Büyük toprak sahipleri

Tarihin çeşitli dönemlerinde, kırsal alanda, tarımsal üretimin yapıldığı büyük toprak işletmelerine sahip olan aileler, yönetici sınıf gibi, kentte yaşamayı seçmişlerdir.[103] Böylece, onların eliyle, tarımda ortaya çıkan kapital birikimi kentlere akmıştır. Bu kapital, bazen kentlerde anıtsal yapıların yapımında, bazen politik güç sağlamada, bazen de kolonizasyon dönemlerinde olduğu gibi, yeni kentlerin/kolonilerin kurulmasında etkin rol oynamıştır. Tarihin her döneminde, kırsal alandaki mülkiyet düzeni, ekonomisi büyük ölçüde tarıma dayalı olan endüstri öncesi toplumlarda, kentlerin mekânsal yapılarında ve kentleşme sürecinde önemli bir rol oynamıştır. Sjoberg, büyük toprak sahiplerini sosyal tabakalaşmada yönetici sınıf ile aynı düzeyde bir sosyal kesim olarak ele almış ve sosyolojik özelliklerine değinmekle yetinmiştir.[104] Kentin kendi etki alanı ile olan ilişkisinde, özellikle de tarımsal üretimden ortaya çıkan sermaye birikiminin kente aktarılmasında, bu kesimin, kuşkusuz, tarih içinde, çok önemli bir rolü olmuştur.

e) Kentsel hizmetler

Kentin etki alanı ile olan karşılıklı ilişkilerinin, buraya kadar, bir yönüne değindik ve etki alanının kente sunduğu hizmetlerden bahsettik. Bu hizmetlere karşılık, kentin etki alanına sunduğu hizmetlerin başında, savunma ve yönetim hizmetleri gelir. Sosyal tabakalaşmanın ve etnik farklılaşmanın yarattığı çeşitli grupların uyum içinde çalışmalarını ve yaşamalarını sağlamak, kent yönetimini vazgeçilmez kılan nedenlerden biridir.

---

103 Issawi, 1969, s.105.

104 Sjoberg, 1960, s.120 ve 139.

Kent yönetimi, çoğu kez, kent sınırlarını aşan ve etki alanını da kapsayan bir olguydu. "Toplumun başlangıcında, kent yönetimi, doğal biçimde ailelere ve klanlara bölünmüşlüğün üstünde yükselen, insan yapısı bir kurumdu. Bu kurum, bir bireyin öteki bireylerle bağlantılarının akrabalık gibi "kan bağı" ile değil, yaşadığı yer tarafından belirlenmesini gerektirmektedir. Ayrıca kent, kendi dışında bir yetke, bir dış yetke tanımaz. En eski Mezopotamya kentlerinin, bir çok bakımdan, Yunan kentlerine, Hanse Birliği ve Rönesans İtalyası kentlerine benzediği görülür. Tüm bu örneklerde, yerel özerklikle, her yurttaşın toplumun ortak çıkarı ile ilgilendiği varsayımıyla ve kentin işlerinin yürütülmesiyle uğraşan ve bazen halk kitlesi üzerine baskıcı bir oligarşi dayatan etkili kişilerden oluşan bir küçük grupla karşı karşıyayız. (...) Topluluğun sık sık karşılaştığı tehlikeler, yetkenin, önemli sürekli görevleri elinde tutan önderlere bırakılmasıyla, siyasal güç belirli ellerde toplandı."[105] Devlet yönetimiyle kent yönetimi başlangıçta aynı kişilerin elinde toplanmışken, sonraları, bu iki kurum farklı şekillerde birbirinden ayrıldı. Ancak, yönetici merkez işlevi gören kentlerin önemli ayrıcalıkları vardı. Örneğin, "Mezopotamya'da, Akad'da ya da Ur'da, Babil'de, ya da Assur'da, ülkenin en güçlü yöneticileri, kendilerini bu kentlerin yöneticileri olarak sunup öyle davrandılar."[106] Kralın sarayının bulunduğu bu kentlerde, ülkedeki zanaatkârların ve diğer hizmet sektörlerinde çalışanların büyük kısmı, sarayın hizmetinde olmuştur. Sarayın emrindeki askerler de önemli bir sayı oluşturmaktadır. Örneğin, Mezopotamya'da, Susa kentindeki sarayda 5400 kişinin her gün yemek yediği, kayıtlardan anlaşılmaktadır.[107] Yönetici merkez durumundaki kentlerde, ekonomik canlılık sağlayan nedenlerden biri de imar faaliyetlerine verilen önemdir. Bu konu için, 16. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti İstanbul, iyi bir örnektir.[108] Kanuni Sultan Süleyman'ın padişahlığı döneminde, Bağdad ve Kahire'nin Osmanlı yönetimine geçmesiyle, İstanbul, bütün İslam dünyasının kültürel odağı haline gelmişti. Bu kapsam içinde, Süleymaniye Medreseleri (6 medrese), birçok alanda, İslam dünyasının eğitim ve kültür merkezi olarak inşa edilmiştir. Bu külliyenin diğer ögeleri, Süleymaniye Camisi ve İmareti'dir. Aynı dönemde, kent nüfusunun da çok hızlı bir artış gösterdiği izlenmektedir. 1477'de 16,326 hane olan kent nüfusu, 1535 yılında 80,000 haneye, 1550 yılın-

105 Frankfort, a.g.e., s.105 ve 107.

106 y.a.g.e., s.131.

107 Adams, a.g.e., s.143.

108 Aktüre, 1987, s.98-99.

da ise 120,000 haneye çıkmıştır.[109] Kentteki hızlı nüfus artışına koşut olarak, gerekli suyun sağlanması için yeni su sisteminin yapımı, cami, hamam, hastane, imaret gibi sosyal amaçlı yeni hizmet yapılarının inşa edilmesi gerekmiştir. Bütün bu inşaatlarda çalışmak üzere, İstanbul'a, ülkenin dört bir yanından gelen ustaların, düz işçilerin, taşıma işlerinde çalışanların yanı sıra eğitim, sağlık gibi kentsel hizmetlerde de yeni iş olanakları ortaya çıkmıştır. Yönetici merkez işlevi gören kentler, toplanan vergilerden, uzmanlaşmış işgücünden, kamu yatırımlarından en büyük payları alarak, kendi dönemlerinin en kalabalık kentleri haline geldiler. Bu çalışmanın son bölümünde ele alacağımız Hattuşa kenti, bu konu için en iyi örneklerden biridir.

Sjoberg, kentlerin yükselişi ve çöküşü ile imparatorlukların yükselişi ve çöküşü arasında bir koşutluk olduğunu vurgulamaktadır.[110] İmparatorlukların çöküş dönemlerinde, onların önemli kentlerinin de terk edilip, işlevlerini yitirerek, tarih sahnesinden silinmesi, serbest pazar ilişkilerinin gelişmesinden önceki döneme has bir olgudur. Örneğin, Mezopotamya'daki Assur kenti, imparatorluğun çökmesiyle terk edilmiştir.[111] Bunun nedeni, üretim ve dış ticaretin sarayın denetimi altında ve onun gereksinmelerini karşılamak için sürdürülmüş olmasıdır. Bölgeler arasında serbest pazar ilişkilerinin geliştiği Demir Çağı'nda ise, ana ticaret yolları üzerindeki kentler, savaş dönemlerinde önemli nüfus kaybına uğrasalar da, kısa süre sonra eski önemlerini tekrar kazanmışlardır. Serbest pazar ilişkilerinin egemen olduğu dönemde, kentlerin varlık nedeni, işlenmiş mal üretimi ve ticaretidir. Ana ticaret yolları üzerinde bulunan kentler, ulaşım kolaylığı nedeniyle, büyük bir avantaja sahip olmuşlardır. Kentlerin, ekonomik açıdan, gerilemesine neden olan faktör ise, ticaret yollarının değişmesidir. Anadolu doğu-batı ticaret yollarının kesiştiği bir konumda bulunduğu için, kentlerin mekânsal yapılarındaki değişim süreciyle uzun mesafe ticaret yollarının değişim süreci arasındaki koşutluk, Anadolu kent ve kentleşme tarihi yazılırken, vurgulanması gereken, önemli bir noktadır.

D. YÖNTEM SEÇİMİ

İrdelediğimiz üç kuramsal çerçeve, kent ve kentleşme tarihinin uzun

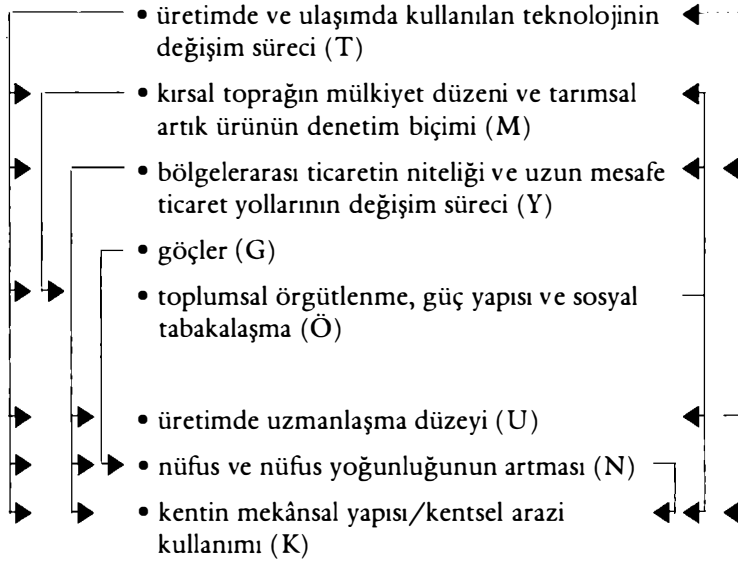
---

109 *Encyclopedia of Islam*, 'İstanbul' maddesi, Leiden: E.J. Brill, 1978, cilt IV, s.243.

110 Sjoberg, 1965, s.60.

111 Trigger, a.g.e., s.588.

dönemi kapsayan çözümlemeleri için hangi değişkenlerin dikkate alınması gerektiğini belirlememize olanak verdi. Kent olgusu gibi çok karmaşık ve çok sayıdaki değişkeni içeren bir olguyu, uzun dönem içinde çözümlemeye çalışırken, değişkenler arasında önceliği olanların seçilmesi ve vurgulanması kaçınılmazdır. Çalışmamızda "bağımlı değişken" olarak ele alacağımız Anadolu kentinin mekânsal yapı değişimiyle onu etkileyen/belirleyen süreçler ve olgular, daha önce irdelediğimiz üç kuramsal yaklaşımda, tartışılan sıra, önem sırası ve öncelik sırası gözetilmeksizin şöyle sıralanabilir:

Bu liste, çalışmamızda kullanacağımız değişkenleri kapsamaktadır. Bundan önceki kuramsal çerçeve bölümünde, bu değişkenler arasındaki ilişkileri tartışmıştık. Burada, bu ilişkileri ve yönlerini oklarla göstererek, çalışmamızda kullanılan düşünsel modeli oluşturduk. Sıralanan değişkenler arasındaki ilişkiler, bazen doğrudan, bazen dolaylı biçimde ortaya çıkmaktadır. Modelde, bu nitelik dikkate alınarak, ilişkilerin yönü belirlenmiştir. Örneğin, kırsal toprağın mülkiyet düzeni ve tarımsal artık ürünün denetim biçimi (M), kentin mekânsal yapısını dolaylı biçimde etkileyen bir değişkendir; mülkiyet sosyal tabakalaşmayı belirlemekte, sosyal tabakalaşma da kentin mekânsal yapısına yansımaktadır.

Modelde, "teknoloji', bütün değişkenleri doğrudan etkileyen bir bağımsız değişken olarak gösterilmiştir. Çalışmada, teknoloji, tarımsal ve ta-

rım dışı üretimde, ulaşımda ve bina yapımında kullanılan araçlar, yöntemler ve bilgi düzeyi olarak ele alınacaktır. Ancak, Jacobs'ın vurguladığı gibi, kentlerde uzmanlaşma düzeyinin gelişmesi yeni yöntemlerin ve bilgilerin üretilmesine neden olduğundan, kent, teknolojik gelişmelerin kaynağını oluşturmaktadır. Çalışmamızda bu boyut ele alınmayacağı için, modelde bu ilişkiyi kesik çizgilerle göstermeyi yeğledik.

Modelde, teknoloji gibi, kitlesel göçler de bağımsız değişken olarak ele alınmıştır, yani, diğer değişkenlerden hiçbiri, göçleri etkileyen bir faktör olarak gösterilmemiştir. Buna karşılık, bölge ve kent ölçeğinde, nüfus ve nüfus yoğunluğunun artmasını belirleyen faktör olduğu modelde vurgulanmıştır.

Çalışmamızın asıl konusunu oluşturan Anadolu kentinin, belirli bir "t" zamanında mekânsal yapısını doğrudan etkileyen değişkenler ise, modelde şöyle tanımlanmıştır:

$$Kt = f(Tt, Yt, Nt, Öt)$$

Çalışmada, belirli bir zaman kesitinde, bir kentin mekânsal yapısını (Kt) belirleyen faktörler olarak, üretim ve ulaşımda kullanılan teknoloji düzeyi (Tt), bölgelerarası ticaretin niteliği ve kentin uzun mesafe ticaret yollarına göre konumu (Yt), kıtlık, savaş gibi nedenlerle ortaya çıkan kitlesel göçler sonunda bölgede nüfusun ve nüfus yoğunluğunun değişmesi (Nt), toplumsal örgütlenme ve onun ortaya çıkardığı sosyal tabakalaşma (Öt), bilgi derlenebildiği ölçüde, ele alınıp incelenecek değişkenlerdir. Yukarıda belirlenen değişkenleri Anadolu kent ve kentleşme tarihi açısından incelerken, tarihçilerin yöntemini izleyerek, "tarihsel zaman" ölçeğini kullanacağız.

Çalışmamızın mekânını oluşturan Anadolu yarımadasının özgün doğal koşulları da, doğrudan veya dolaylı olarak, kentlerin morfolojik yapısını, teknolojik gelişmeyi ve örgütlenme düzeyini etkilediği halde, buraya kadar, bu konuya hiç değinmedik. Bundan sonraki bölümde, bu konuda önemli bulduğumuz birkaç noktayı, somut örnekler vererek açıklayacağız.

ANADOLU'DA KENT VE KENTLEŞME TARİHİNİ ETKİLEYEN ÖZGÜN ÇEVRE KOŞULLARI VE NÜFUS DAĞILIMI

Kısa dönemleri kapsayan mekânsal çözümlemelerde, genellikle iklim, bitki örtüsü, jeomorfolojik yapı, doğal kaynakların dağılımı gibi olgular, değişken değil sabit olarak alınır. Uzun dönemi kapsayan çalışmalarda ise durum farklıdır. Bu bölümde, özellikle bu noktayı vurgulamak istiyoruz.

A. İKLİM VE BİTKİ ÖRTÜSÜNDEKİ DOĞAL DEĞİŞİM SÜRECİNİN KENTLEŞME SÜRECİNE ETKİLERİ

Daha önce, "kuramsal çerçeve" adını verdiğimiz alt bölümde de değindiğimiz gibi, 1930'larda, arkeolog Gordon Child, insanlık tarihinde Neolitik - Cilalı Taş olarak bilinen döneme "neolitik devrim" kavramını getirerek, ona yeni bir içerik kazandırmış ve ilk kez uygarlık tarihindeki kültür aşamalarının ekonomik etkenlere bağlanabileceğini vurgulamıştı. Child'a göre, daha önceki Paleolitik ve Mezolitik - Yontma Taş ve Orta Taş Çağı insan toplulukları, günlük yaşamlarını sürdürebilmek için doğada bulduklarıyla yetinmişler, bir yerde elde edebilecekleri besin kaynakları tükenince, onları yeniden bulabilecekleri yerlere göç etmişlerdi. Avcı ve toplayıcı olan bu göçebe topluluklar, tüketici nitelikteki besin ekonomilerini ve buna bağlı olarak ortaya çıkan yaşam düzenlerini, binyıllar boyu sürdürdüler. İÖ 10,000 yıllarına gelindiğinde, iklimdeki ısınma doğal çevreye yansımış ve buzullar çekilmeye başlamıştı. Bu yeni ortama uyum sağlayamayan bazı hayvan ve bitki türleri yok olurken, yeni türler ortaya

çıkmıştı. Yeni yaşam koşullarının ortaya çıktığı bu ortamda, insan topluluklarının bir bölümü, eskiden olduğu gibi, avcılığa ve toplayıcılığa bağlı tüketici yaşam düzenlerini sürdürmeye çalışırken, diğer bölümü, dünya üzerinde ilk kez, bitkileri tarıma almayı ve hayvanları evcilleştirmeyi başararak, üretici bir yaşam düzenine geçmişti.[112] Child'ın bu ekonomik değişim sürecini "devrim" olarak nitelendirmesinin nedeni, hız ve nitelik olarak bu sürecin, Avrupa tarihinin yakın geçmişinde yaşanan endüstri devrimini çağrıştırması olsa gerektir. Neolitik devrimle ortaya çıkan yeni üretim biçimleri ve teknolojik yenilikler, aynı endüstri devriminde olduğu gibi, insanların gündelik yaşamlarının ve toplumsal düzenlerinin tümüyle değişmesine neden oldu.

İÖ 10,000-9000 yılları arasında, Buzul Çağı'nın sonunda, Ortadoğu'ya egemen olan koşullara ilişkin çok az bilgi varsa da, bu ılıman bölgedeki iklim değişikliklerinin, örneğin Avrupa'ya göre çok daha yumuşak olduğuna kesin gözüyle bakılmaktadır. Batı Avrupa'nın Mezolitik kültürleri, İÖ 10,000-4000 yılları arasında olmak üzere 6000 yıl, bazı yörelerde daha da uzun izlenebilmektedir. Ayrıca, koyun, keçi ve domuzun, aynı zamanda da buğday ve arpanın yabanıl ataları, Avrupa'da, doğal olarak bulunmuyordu. Bu verilere göre, tarım ve hayvancılığın kökenlerinin, bu bitkilerin ve hayvanların yabanıl türlerinin doğal olarak yetiştiği yörelerde, yani, Ortadoğu'da aranması gerektiği görüşü yaygındır. Suriye Çölü'nün kuzeyindeki sulak bölge, Anadolu ve İran yaylaları, koyun, keçi, sığır ve domuzun doğal yaşam alanlarıydı. Ayrıca buğday ve arpanın ataları, orta yükseltide yetişen, deniz yüzeyinden 600-800m. yükseklikleri seven bitkilerdir. En eski iki buğday türünden biri olan Einkorn, Balkanlar'dan İran'ın batısına kadar olan yörede yaygındı. Emmer buğdayının yabanıl türü ise, kuzey Mezopotamya, doğu Anadolu ve İran'da, güney Suriye, Filistin ve Ürdün'de yetişmekteydi. Arpanın dağılımı, yine, Anadolu'dan Afganistan'a dek uzanır.[113] Bu yabanıl bitkilerin ilk kez tanımının yapıldığı bölge ise Şekil 14'te gösterilmiştir.

Ortadoğu'nun tarihöncesi dönemi ile ilgili araştırmalarıyla ünlü arkeolog James Mellaart, kültürel gelişmenin yöreden yöreye değiştiğini ve kültürlerden bazılarının gelişkin, bazılarının ise daha ilkel olduğunu vurguladıktan sonra, Ortadoğu için şöyle bir zamandizinsel tanımlama yapmaktadır:[114]

---

112 Esin, a.g.e., s.3.

113 Mellaart, 1988, s.7-10.

114 y.a.g.e., s.10-11.

Mezolitik dönem	İÖ 10,000-9000 dolayları
Proto-Neolitik dönem	İÖ 9000-7000 dolayları
Neolitik dönem	İÖ 7000-5600 dolayları
Kalkolitik dönem	İÖ 5600-3500 dolayları

Ekonomik açıdan, Mezolitik dönem, yoğun besin toplama evresinin son dönemidir. Proto-Neolitik dönemde ise, besin toplayıcılığından besin üreticiliğine geçildi ve neolitik devrimin belirtileri ortaya çıkmaya başladı. Neolitik döneme kadar, çiftçilik ve hayvancılık yerleşti. Geç Neolitik evrede, madenden yapılmış silah ve aletler, geleneksel taş aletlerin yanında yavaş yavaş yerlerini almaya başladılar.

Mellaart'ın, ekonomik gelişme süreciyle temellendirdiği zamanı dönemlere ayırma yöntemine ek olarak getirdiği iki görüş, konumuz açısından önemlidir:[115]

i) Bugün bile, yeryüzünde, bazı topluluklar, Paleolitik ve Neolitik dönem ekonomisini korumakta ve çevremizde, Neolitik dönemde yaşayan sayısız toplum bulunmaktadır. Geçmişte de bu durumun aynı olmasına karşın, yerleşik çiftçilerle kırsal bölgelerde dolaşan göçebeler arasındaki karşıtlık, dünyanın hiçbir yerinde, Asya'daki, özellikle Ortadoğu'daki kadar güçlü değildir.

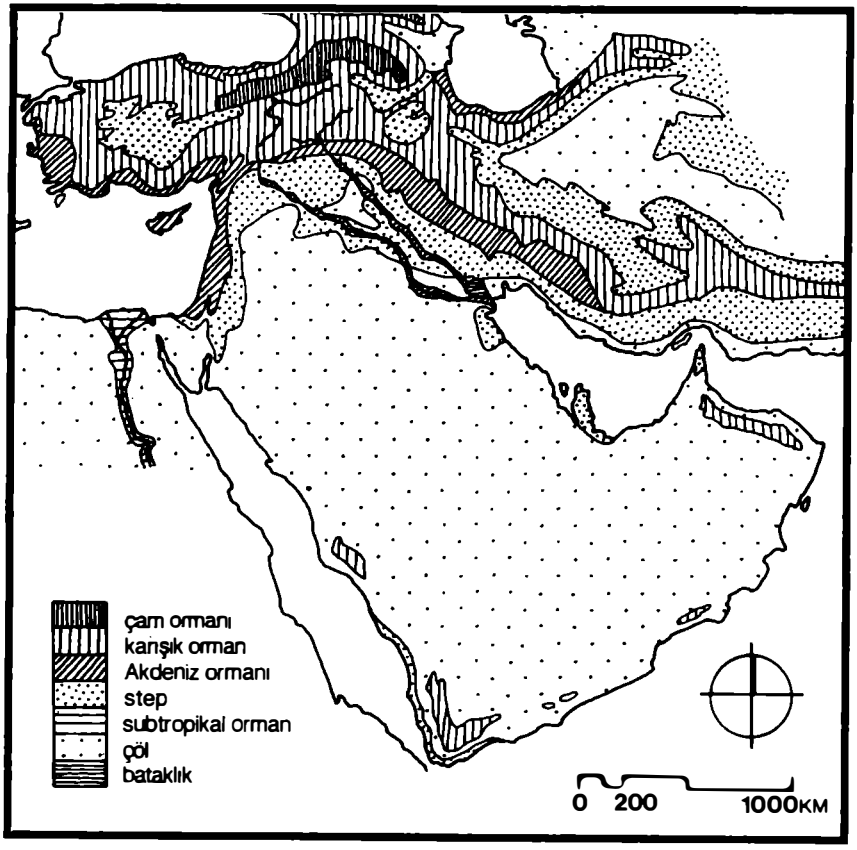
ii) Yapılan son araştırmalar, uygarlığın, Ortadoğu'da, belirli bir bölgede gelişip, oradan yayıldığını ortaya koydu. Bunun tersine, Ortadoğu'da en az üç -belki de daha çok- ayrı bölge bilinmektedir. Bunlar, Zağros Dağları'nın batı yamaçları ve yöredeki vadiler, Mezopotamya'nın Türkiye sınırları içindeki dağlık bölgesi ve güney Anadolu yaylalarıdır.

Yukarıda belirtilen birinci görüşün, Anadolu kent ve kent tarihi açısından ne denli önemli olduğuna, çalışmamız boyunca ara ara değineceğiz.

İkinci görüşe gelince, daha önce Yeni Obsidyen kuramını tartışırken değindiğimiz gibi, Çatal Höyük, Hacılar, Suberde, Can Hasan, Çayönü gibi, gelişmiş neolitik yerleşmelerin hepsi, yer seçimi olarak, Anadolu yarımadasının güney yarısında bulunmaktadır (Şekil 9). Bunun nedenini anlamak için, Anadolu'nun İÖ 8000 yıllarındaki genel bitki örtüsünü incelemek gerekiyor (bkz. Şekil 17). O dönemde, Anadolu, ormanlarla kaplı idi. Ekilebilir sınırlı alanlar ise, Toros Dağları'nın kuzey eteklerinde, orta Anadolu platosunun güney kenarında yer alıyordu.

---

115 y.a.g.e. s.11

Şekil 17. İÖ 8000 yıllarında Ortadoğu'da genel bitki örtüsü

Kaynak: P. BEAUMONT, G.H. BLAKE ve J.M. WAGSTAFF, The Middle East: A Geographical Study, London: John Wiley, 1976, s.107, Şekil 3.2.

Bütün Ortadoğu'nun, İÖ 8000'lerde, bugüne göre daha ormanlık olmasının temel nedeni, o dönemde iklimin daha nemli ve yağışlı olmasıdır (Şekil 17). Örneğin, İÖ 2350 yıllarında, İÖ 3000 yıllarına göre oldukça önemli bir kuraklık yaşanmıştı.[116] Daha yakın bir örnek verirsek, bölgede 1891-1910 döneminde, 1920-1930 dönemine göre yıllık yağış ortalaması 2-11mm. daha fazlaydı.[117] Yağış miktarındaki düşüşün, daha düşük düzeyde de olsa, önceki binyıllar boyunca süren bir eğilim olduğunu varsaya-

116 Butzer, 1972. zikreden: Beaumont, Blake ve Wagstaff, 1976, s.109.

117 Rosenam, 1963, s.67-73.

biliriz.

Buraya kadar yapılan inceleme, bizi iki sonuca götürmektedir. Öncelikle, Anadolu'nun dağlık ve ormanlarla kaplı olması, ekilebilir tarım toprağına önemli bir sınırlama getirmektedir. Diğer yandan, ormanların varlığı avcılık yoluyla besin elde etmeyi kolaylaştırdığından, neolitik dönemde, Anadolu'da, avcılık devam etmiş, hayvancılık gelişmiş ve özellikle avlanmak için gerekli obsidyenden yapılmış aletlerin üretimi uzmanlık düzeyine ulaşmışken, tarım fazla gelişmemiştir.

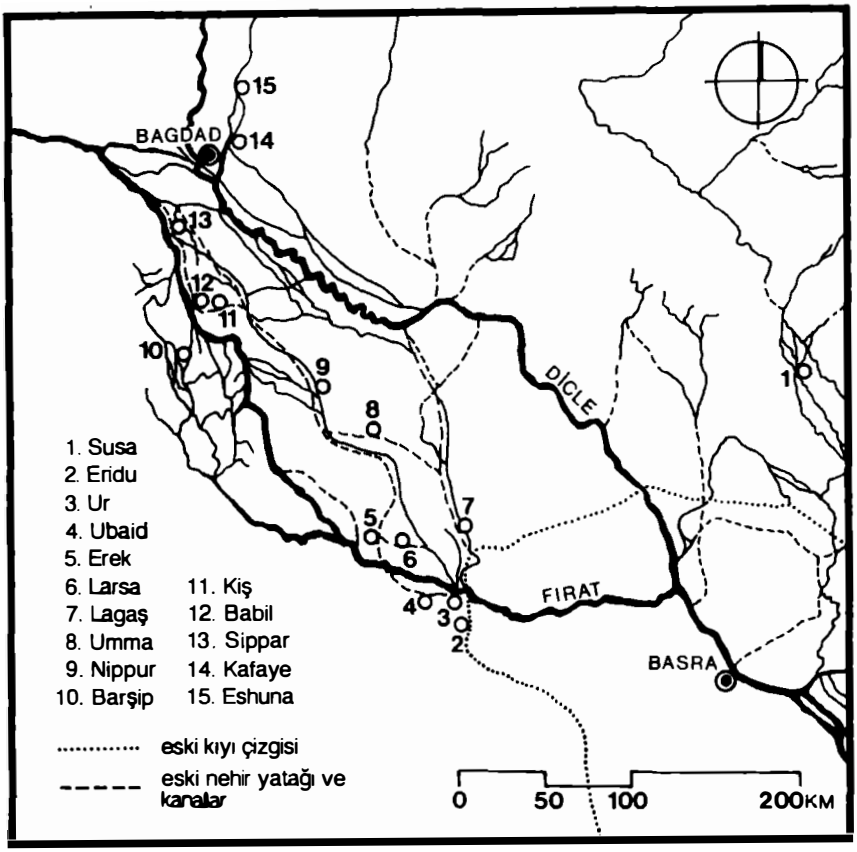
Tarımın gelişmesini etkileyen diğer bir etken de, Anadolu'da kuru tarım yapılıyor olmasıdır. Kuru tarım, iklim koşullarına çok duyarlıdır. Kurak geçen bir dönem sonunda, beklenenin çok altında ürün elde edilmesi, kaçınılmaz hale gelmektedir. Ayrıca, toprağın sürülmesi ve ekilmesi işlemi, sulu tarım yapılan nehir boylarında, tohumun balçık üzerine atılıp ürünün çıkmasını beklemekten[118] çok daha emek yoğun bir iştir ve işgücü gerektirir. Tarihöncesi dönemlerde nüfus yoğunluğunun çok az olduğu düşünülürse,[119] kuru tarımın yapıldığı Anadolu'da, tarımın, neden Mısır ve Mezopotamya'da görülen hızlı gelişim sürecine ayak uyduramadığı kolayca anlaşılabilir.

Mısır'da Nil Nehri'nin, Mezopotamya'da Dicle ve Fırat'ın sağladığı önemli olanaklardan biri de, suyolu taşımacılığıdır. Bütün endüstri öncesi toplumlarda, suyolu taşımacılığı, en ucuz taşıma yöntemidir. Kırsal alanda elde edilen tarımsal artık ürünün pazara/kentlere taşınmasında, debisi düzenli olan nehirler ve bu nehirler üzerinde insan eliyle açılan kanallar çok önemli olanaklar sağlamıştır. Debinin, yani akarsu üzerinde herhangi bir kesitten birim zamanda geçen su miktarının, düzenli olması için, nehrin düz bir alandan geçmesi gerekir. Aşağı Nil ve Aşağı Mezopotamya düzlükleri bu koşulları sağladığından, zaman içinde, kentler, sulama ve taşıma kolaylığı nedeniyle, hep bu nehirlere yakın yer seçmişlerdir. Ekilebilir düz alanların da bu akarsuların geçtiği vadilerde yoğunlaşması, kentleşme sürecinde Nil ve Dicle ile Fırat'ın çok etkin bir rol oynamasına neden olmuştur. Şekil 18'de, Mezopotamya'nın en eski kentlerinin mekânsal dağılımı görülmektedir. Aşağı Mezopotamya'da, Dicle ile Fırat arasında kalan alan, hem sulu tarım, hem de ulaşım açısından çok uygun koşullar sağladığından, kentlerin bu bölgede yoğunlaştığı hemen dikkati çekmektedir.

---

118 Frankfort, 1989, s.53.

119 Mellaart, 1988, s.7.

Şekil 18. Aşağı Mezopotamya'da en eski kentlerin Dicle ve Fırat nehirlerine göre konumları
Kaynak: R.M. NORTHAM, Urban Geography, New York: John Wiley, 1975, s.28, Şekil 3.3 ve başka kaynaklar birleştirilerek çizildi.

Tarihöncesi dönemde, ilkel çiftçilerin, bir su baskınının ardından, fazla emek harcamadan ürün almak amacıyla tohum serptikleri zamanlarda, insanların, toprağın ve suyun durmadan değişen dağılımına göre göç etme ve yerleşme yerlerini değiştirme olanakları vardı.[120] Örneğin, Mısır'da, Nil Vadisi'nde, Teb'in bir anakent niteliğine büründüğü İÖ 2. binyılın ortalarına dek, sürekli bir başkent yoktu. Çelişkiliymiş gibi görünse de, başkent, taşradaki, kırsal bölgelerin pazaryeri işlevini gören kasabalardan daha az kalıcıydı. Her firavun, mezarının yapılması için Nil

120 Frankfort, 1989, s.77.

Vadisi'nde seçilen yere yakın bir başkent kurmuş ve yaşamının geri kalan kısmını, anıt-mezar niteliğindeki bu piramitin yapımı işine adamış, bu arada da, devleti, kurduğu bu yeni başkentten yönetmişti. Firavunun ölümünden sonra, aynı süreç, yeni firavun tarafından izlenmişti. Örneğin, İÖ 2670-2649 yıllarına tarihlenen Kahun kenti, Firavun Usertesen II tarafından, İllahun'da kendi adına inşa ettireceği piramitin inşaatında çalışacak işçiler ve diğer görevliler için kurulmuş bir yönetici merkezdi. Piramitin yapımı süresince, yirmi bir yıl iskân gördü, sonra terk edildi. Kahun'dan yaklaşık 1200 yıl sonra, yine Nil Vadisi'nde, Firavun Akhenaten tarafından, İÖ 14. yüzyılın ortalarında, eski başkent Teb'in 200km. kuzeyinde, yeni başkent olarak inşa edilen Tel-el-Amarna kenti, inşaat süresince kırk yıl iskân edildi. Firavun Akhenaten'in ölümünden sonra yerine geçen yeni firavun başkenti tekrar Teb'e taşıyınca, Tel-el-Amarna, bütünüyle terk edilmiş, bir daha da iskân edilmemiştir.[121] Mısır'da, yönetim merkezi niteliğindeki kentlerin yer seçiminde bu esnekliği sağlayan, Nil Nehri'nin sulu tarım ve taşımacılıkta sunduğu sınırsız olanaklar ve toplumsal örgütlenmede ortaya çıkan kendine özgü niteliklerdir.

Anadolu'da ise, durum farklıdır. Örneğin, kuzeyde, dağlık alandan geçerek, dar bir kıyı şeridinden sonra denize ulaşan önemli akarsuların debisi düzenli olmadığından, uzun mesafe taşımacılığa ve sulamaya uygun değildirler. Bu nedenle de, yerleşmelerin yer seçiminde fazla etkili olmamışlardır. Buna karşın, Anadolu'da kurulan ilk büyük ve karmaşık toplumsal örgütlenmeye sahip devlet olan Hitit İmparatorluğu'nun, Anadolu'nun en uzun ve önemli akarsuyu olan Kızılırmak'ın (eski adı Halys) çizdiği yay içinde yer aldığını unutmamak gerekir. Anadolu'da uzmanlaşmış üretim ve pazar ilişkilerine geçildiği İÖ 8. yüzyıldan sonra ise, yerleşmelerin ağırlık noktasını kıyılar oluşturmuş, ulaşım denizyoluyla yapılmıştır.

Anadolu'nun kendine özgü koşullarında, insanların, bir araya gelerek, ortak bir yerleşim yeri kurmaları, başlangıçta, bazı dış etmenlerin baskısı ile olmuştur. Bunlar, ortak düşmana karşı kendini koruma gereği, ender rastlanan su kaynaklarını birlikte kullanma kaçınılmazlığı, besin üretimi için mevcut tarım toprağının ortaklaşa kullanımındaki zorunluluktur. Anadolu'da, bu koşulları sağlayan akarsu düzlüklerinin sayısı sınırlı olduğundan, aynı yerleşim yerleri, farklı dönemlerde, tekrar tekrar iskân edilmişler, aynı yerlerde, sürekli olarak, yeni yerleşmeler kurulmuştur. Bu inşaatlar sırasında, doğada bol olarak bulunan ahşabın ve kil-saman-su karı-

121 Morris, 1974, s.12-14.

şımı olarak yapılan ve güneşte kurutulan kerpicin kullanılmış olması, yapıları, yangına karşı çok güvensiz hale getirmiştir. Her zaman dış saldırılar sonucu olmayan, kaza ile çıkan yangınların da, bir yerleşmenin tümünü veya önemli bir bölümünü oturulmaz hale getirmesi çok sık rastlanın bir olgu olsa gerektir.

Her yeni katman bir öncekinin kalıntıları üzerine kurulduğundan, binyıllar boyu üst üste biriken bu katmanlar, sonunda, yükseklikleri 35 metreye, çapları ise birkaç yüz metreye ulaşan moloz tepeleri oluşturmuşlardır. "Höyük" ya da "Tell" adı verilen bu oluşumlar, yoğun biçimde ancak Anadolu'nun kendine özgü koşullarında gerçekleşebilmişlerdir. Balkanlar dışında, Güney ve Orta Avrupa'da bu oluşumların koşutları yoktur. Ayrıca, kuzeybatı Anadolu dışında, höyüklerin sayısının, İç Anadolu'dan kıyılara doğru giderek azaldığı, bozkır sınırları dışında artık görülmez oldukları saptanmıştır.[122] Başta Çatal Höyük olmak üzere, daha önce incelediğimiz bütün neolitik yerleşmeler ile, bundan sonraki bölümde ele alacağımız Troia, bu konunun en iyi bilinen örneklerini oluşturmaktadır.

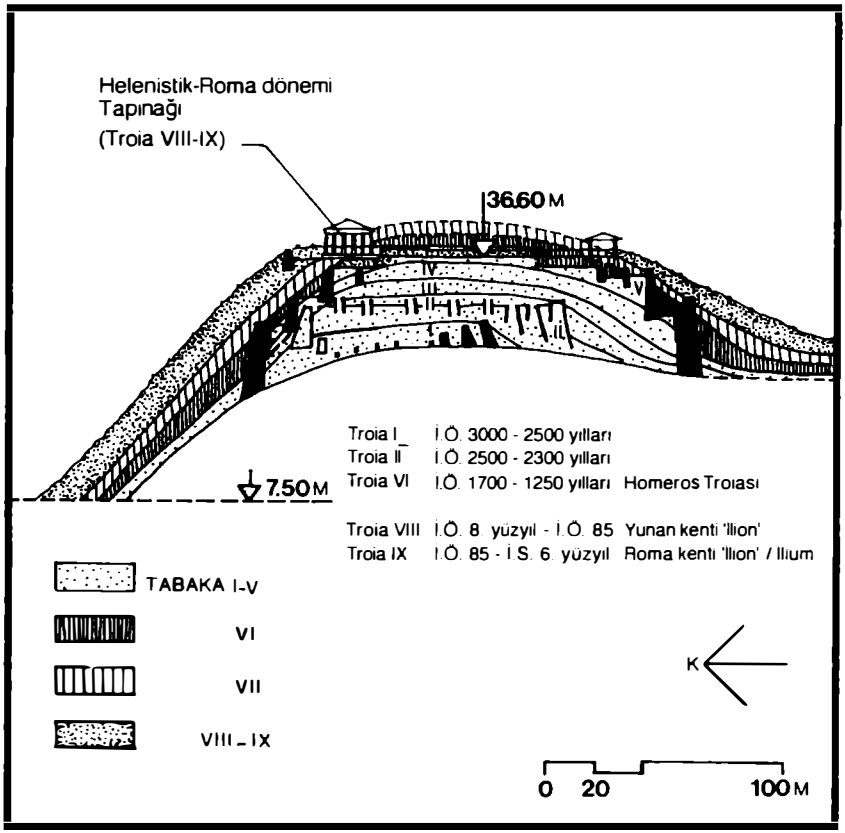
Şekil 19'da, Troia kentinin kurulduğu Hisarlık Tepesi'nin bir kesiti görülmektedir. Tepe, kırk bir yapı evresinin kalıntılarından oluşan en az yedi yerleşme katı (Troia I-VII) ile, bunlara eklenen Yunan (Troia VIII) ve Roma (Troia IX) katmanlarından oluşmaktadır. Bu tabakalar, toplam yirmi metre yüksekliğinde bir toprak yığını meydana getirmiştir.[123] İÖ 2500-2300 yıllarına tarihlenen Troia II, Anadolu'da ortaya çıkan ilk kent-devletidir. İklim, bitki örtüsü, ekilebilir tarım toprağının toplam alanı ve taşıma olanakları açısından Aşağı Mısır ve Aşağı Mezopotamya kadar uygun koşullara sahip olmayan Anadolu'da, toplumsal örgütlenmenin ilk adımı olan bu ilk kent-devletinin ortaya çıkması, Mellaart'ın verdiği zamandizine göre, bin yıllık bir gecikme göstermektedir. Bu zaman farkı, farklı bölgelerde daha da uzundur. Bu konuya bundan sonraki bölümde geri döneceğiz.

B. JEOMORFOLOJİK YAPIDAKİ DEĞİŞİM SÜRECİNİN KENTLERİN MORFOLOJİK YAPILARINA ETKİLERİ

Batı Anadolu'da ortaya çıkan kentleşme sürecinin, Anadolu kent tarihi araştırmalarında çok özgün bir yeri vardır. Bunun doğal çevre koşullarıyla

122 Naumann, 1975, s.214.

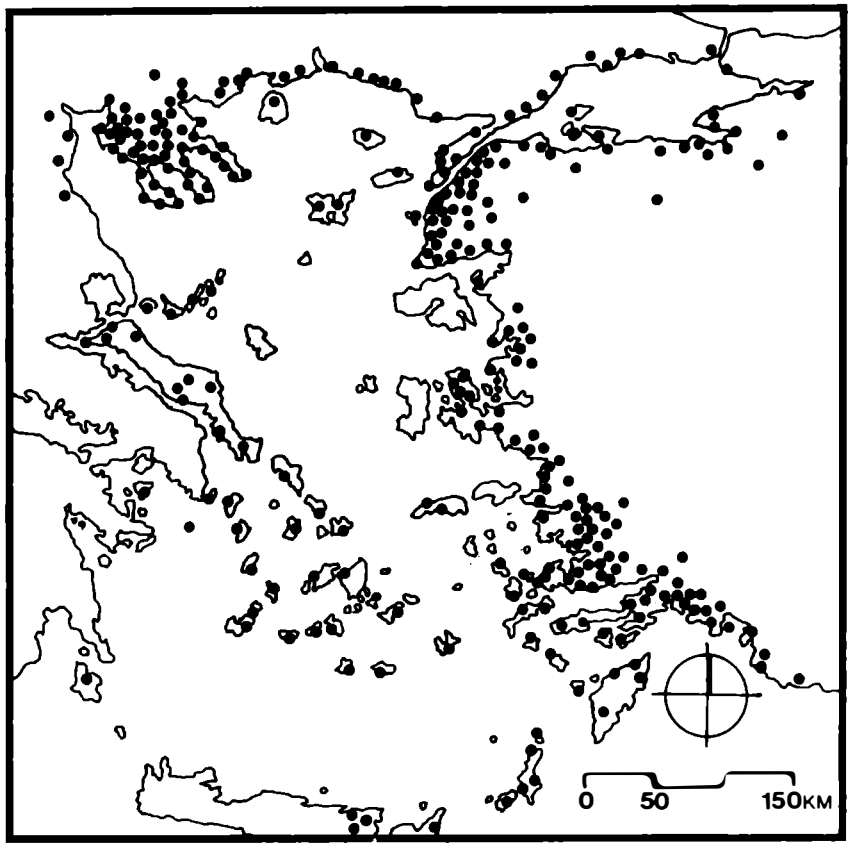
123 Korfmann, 1992, s.5.

Şekil 19. Troia kentinin kurulduğu Hisarlık tepesinin kesiti
Kaynak: M. KORFMANN, Troia, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1992, s.4'ten çizildi.

ilgili bölümünü, ayrı bir başlık altında, burada ele almayı yararlı gördük.

Batı Anadolu'da, kuzeyde Karadeniz Dağları'nın, güneyde ise Toros Dağları'nın oluşturduğu kıyı çizgisine koşut sıradağlardan farklı olarak dağlar, Ege Denizi'ne dik, kopuk sıralar oluşturmaktadır. Bu dağların arasında ise, Gediz, Büyük Menderes ve Küçük Menderes nehirleri ve çaylarla sulanan tarıma uygun düzlükler ve derin olmayan vadiler yer almaktadır. Bu vadiler ve düzlükler, aradaki dağlar nedeniyle, birbirlerinden kopuktur. Karayolu yapımı Roma döneminde gelişen bir teknoloji olduğuna göre, Roma öncesinde, bir nehirden diğerine geçmek için, Ege Denizi'ne çıkmak gerekiyordu. Bu nedenle, kendi bölgelerinin pazaryeri

Şekil 20. İÖ 5. yüzyılda Ege Denizi kıyılarında ve adalarda, bulundukları yerler yazılı belgelerle saptanan kent-devletleri.

Kaynak: N.J.G. POUNDS, "The Urbanization of the Classical World," Annals of the Association of American Geographers, cilt 59, sayı (Mart 1969), s.136, Şekil 1.

işlevini gören Batı Anadolu'nun ilk kent-devletleri, yer seçimi olarak, Ege Denizi'nin kıyı çizgisi boyunca yoğunlaşmışlardır.

Şekil 20'de, İÖ 5. yüzyılda bu kent-devletlerinin mekânsal dağılımı görülmektedir. Genelde sınırlı nüfusa ve küçük etki alanına sahip olan bu yerleşmelerin ekonomisi, tarım ve hayvancılığa dayanmaktaydı. Daha önce, Şekil 14'te ve Şekil 17'de gösterildiği gibi, Batı Anadolu'da yetişen, Akdeniz iklim kuşağının özgün bitki örtüsü olan zeytinlikler ve çam ormanları, bu kent-devletlerinin ekonomik yaşantısında önemli bir rol oynamıştır. İnşaatlarda kullanılan ahşap ve yakacak odun olarak sürekli kesi-

me uğrayan bu orman alanları, İÖ 5. yüzyılda, bir de bölge dışı etkenle karşılaştılar: o dönemin teknolojik koşullarında nüfus ile ekilebilir tarım toprağı ve diğer doğal kaynaklar arasında kurulmuş olan denge, Persler'in Anadolu'ya saldırmasıyla bozuldu. Ege kent-devletleri, bu ortak düşmana karşı örgütlenme gereği duydular ve o dönemde Ege Denizi çevresindeki en güçlü kent-devleti olan Atina ile, savaş tehlikesi baş gösterdiğinde onlardan yardım almak üzere, İÖ 478 yılında bir anlaşma yaptılar. Bu anlaşma karşılığında da, Atina'ya belirli bir miktar vergi ödemeyi kabul ettiler.[124] İÖ 454-453 ve 410-409 yıllarında olmak üzere iki kez Atina'da bu birliğe kayıtlı kent-devletlerinin listesi hazırlandı.[125] Şekil 20'de görülen, yaklaşık 340 kent-devleti, bu kayıtlarda adı geçenlerdir. Zaman içinde, birliğe bağlı Batı Anadolu kent-devletleri, yükümlülüklerini yerine getirebilmek ve vergilerini zamanında ödeyebilmek için, tarım alanlarını genişlettiler, bu nedenle de, ormanlık alanlarda tarım toprağı açtılar. Bu süreç, doğal dengenin bozulmasına ve bölgede büyük bir erozyon sorununun yaşanmasına neden oldu.

Bu süreç ve sonuçları, Roma döneminde de, artarak devam etti ve yalnızca tarım toprağını verimsiz hale getirmekle kalmadı, bunun yanı sıra, bölgenin jeomorfolojik yapısının da zaman içinde değişmesine neden oldu. Nehirler, erozyona uğrayan bu alanlardan geçerken, çok büyük miktarlarda molozu taşıyıp, körfezleri alüvyonlarla doldurdular; eskiden deniz kıyısında liman kenti işlevi gören kentlerin denizle olan bağlantılarının kesilmesine ve ekonomik yaşantılarının çökmesine neden oldular.[126]

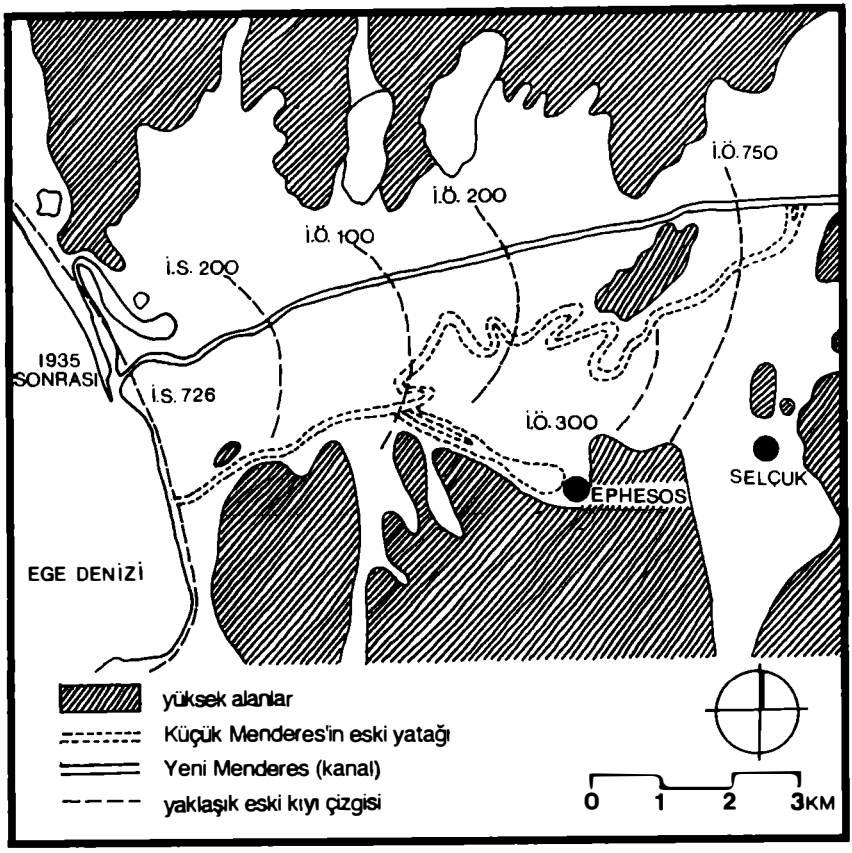
Bu konudaki en iyi örneklerden biri, Küçük Menderes (eski adı Kaystros) ovasında yaşandı. İÖ 750-300 yılları arasında toplam 450 yılda, kıyı çizgisi nehrin getirdiği molozlar nedeniyle yaklaşık 1 km. kadar batıya kaymıştı (bkz. Şekil 21); ancak, İÖ 300 yıllarında Bülbül Dağı (eski adı Pion) eteklerinde kurulmuş olan Ephesos kenti, hâlâ, Batı Anadolu'nun en önemli limanlarından biriydi. Bu tarihten sonra, erozyonun ve bunun sonucunda körfezin dolması sürecinin hızlandığı görülmektedir. İÖ 300-100 yılları arasında, toplam 200 yılda, körfez yaklaşık 3km. kadar dolmuş ve Ephesos kenti, limanının artık işlemez hale gelmesiyle eski önemini yitirmişti. İÖ 100-İS 730 yılları arasında ise, körfez bütünüyle alüvyonlarla

---

124 Pounds, 1969, s.135-137.

125 Merritt, Wade-gery ve Mc Gregor, (1950), s.194-224. Zikreden: y.a.g.e., s.137.

126 Beaumont, Blake ve Wagstaff, a.g.e., s.118.

Şekil 21. Küçük Menderes nehrinin denize döküldüğü noktada kıyı çizgisinin İÖ 750-İS 730 yılları arasında değişim süreci

Kaynak: P. BEAUMONT, G.H. BLAKE ve J.M. WAGSTAFF, The Middle East: A Geographical Study, London: John Wiley, 1976, s.119, Şekil 3.5.

dolmuş, Roma döneminin en önemli ticaret merkezi ve liman kenti Ephesos, işlevini ve nüfusunu yitirerek bir iskele durumuna gelmişti.

Aynı konuda ikinci örnek olarak, Troia kentini ele alacağız. Troia'dan günümüze kalan arkeolojik kalıntılar, bugün kuzeyinde yer alan Çanakkale Boğazı'nın kıyı çizgisinden yaklaşık 6 km. uzaklıktadır. Troia ve çevresiyle ilgili ilk jeomorfolojik çalışmalar, 19. yüzyılın ilk yarısında, Albay Martin Leake tarafından yapıldı. Leake, Egeli ozan Homeros'un İÖ 9. yüzyılda yarattığı varsayılan *İlyada* destanında anlatılan Troia kentinin, Çanakkale Boğazı'na dökülen Kara Menderes Çayı'nın (eski adı Ska-

mandros) üzerinde, denizden yaklaşık 15km. içeride, bugünkü Pınarbaşı mevkiinde kurulmuş olduğunu yazmıştı.[127] Roma dönemi Troiası ise, Leake'ye göre, bugün kalıntıların bulunduğu yerde idi.[128] 1980 yılında yapılan çok kapsamlı bir başka çalışmada ise, Troia'nın, yaklaşık 5000 yıl önce Kara Menderes ve Dümrek çaylarının döküldüğü küçük bir koyun kenarında, bugünkü arkeolojik kalıntıların bulunduğu yerde kurulmuş olduğu kesin olarak saptanmıştır.[129] Bu çalışmanın ortaya koyduğu bulgular, jeomorfolojik yapıdaki değişim sürecinin boyutlarını anlamak açısından, çok önemli ipuçları vermektedir. Bunları şöyle özetleyebiliriz:[130]

Günümüzden yaklaşık 15,000 yıl önce, Çanakkale Boğazı'nda deniz yüzeyi, bugüne göre 100 metre daha aşağıda bulunuyordu. Başka bir deyişle, bugünkü kıyı çizgisi 0.00 metre olarak alınırsa, günümüzden 15,000 yıl önce, deniz yüzeyi -100 metrede idi ve Çanakkale Boğazı, Marmara Denizi'nden Ege Denizi'ne doğru akan bir nehir görünümündeydi. Kara Menderes (Skamandros) ve Dümrek (Simoeis) çayları ise, bir nehire doğru hızla akan tatlı su kaynaklarıydı. Zaman içinde, Ege Denizi, kuvvetli akıntılar nedeniyle, yükselmeye başladı. Günümüzden yaklaşık 10,000 yıl önce, Çanakkale Boğazı'ndaki su yüzeyi -40 metreye, 7000 yıl önce -20 metreye ve Troia I ve II'nin tarihlendiği 4500 yıl önce ise +2 metreye yükseldi. Çanakkale Boğazı'nda su seviyesinde ortaya çıkan bu sürekli yükselme nedeniyle, Kara Menderes ve Dümrek, taşıdıkları alüvyonu biriktirmeye başladılar (bkz. Şekil 22). Sonunda, günümüzden 3250 yıl önce, Homeros'un destanında anlatılan Troia VI/VII döneminde, deniz yüzeyinin bugünkü yüksekliğine ulaştığı varsayıldığında, kent ile Çanakkale Boğazı arasında küçük bir kumsal koy oluşmuştu. Kuvvetli akıntılara karşı ve fırtınalı havalarda gemilerin sığınmasına olanak sağlayan bu kumsal koy, Troia kenti için çok önemli bir liman işlevi görmüş olsa gerektir. Başka bir deyişle, 4500 yıl önce Troia I/II bir kıyı kenti iken, Troia VI/VII denizden yaklaşık 3 kilometre kadar içeride kalmıştı ve Çanakkale Boğazı'nın kıyı çizgisi, bugüne göre, yaklaşık, 3 kilometre kadar daha güneyde idi. Aynı dönemde, kentin güneybatısında, Ege Denizi kıyısında bulunan Beşik Düzü mevkiinde de, gemilerin sığınabileceği küçük bir kumsal barınak bulunuyordu. 1980'lerde yapılan arkeolojik kazılarda, Beşik Düzü'nün İlyada'da anlatılan, Troialılar'la savaşan Akhalar'ın

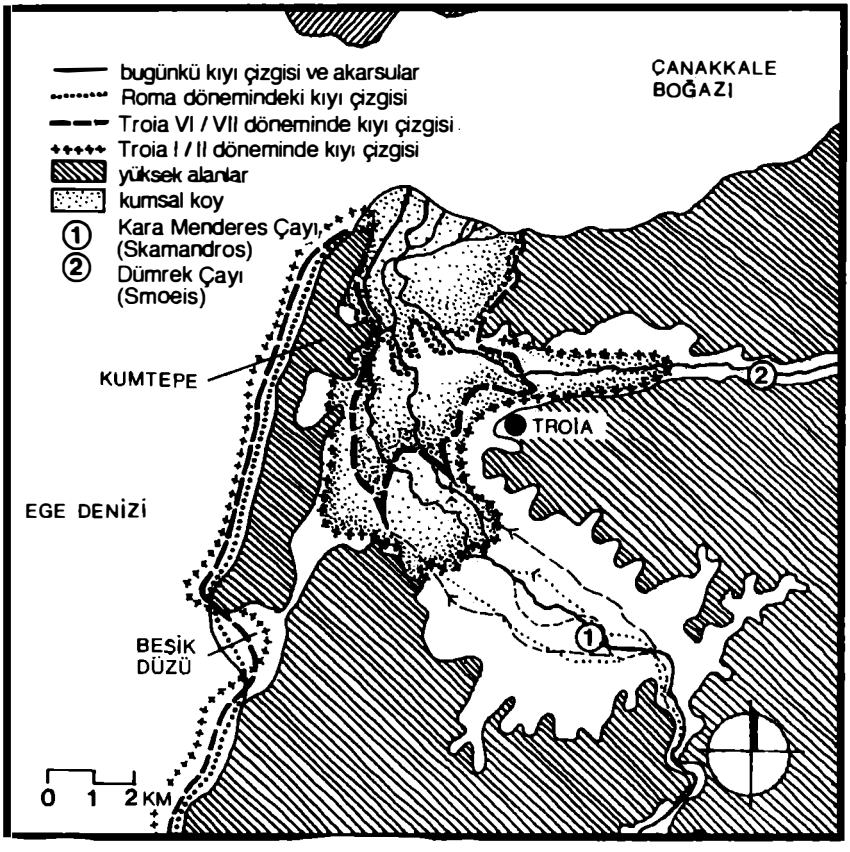
---

127 Leake, 1824, s.279. Zikreden: Wagstaff, (1987), s.30.

128 y.a.g.e., s.32, Şekil 4/1.

129 Kraft, I. Kayan ve O. Erol, (1980), s.776.

130 y.a.g.e., s.782.

Şekil 22. Troia kenti çevresinde zaman içinde jeomorfolojik yapı değişimi
Kaynak: J.C. KRAFT, İ. KAYAN ve O. EROL, "Geomorphic Reconstruction in the Environs of Ancient Troy," Science, cilt 209, sayı 4458 (1980), s. 781, Şekil 2 ve 6 birleştirilerek çizildi.

gemilerinin yanaştığı kıyı olabileceği varsayılmıştır.

Aynı konuda, Piri Reis, 1521 yılına tarihlenen *Kitab-ı Bahriye* adlı eserinde, önemli doğal koylar arasında Beşik Koyu'ndan da bahsetmektedir. Bu eserde, Çanakkale Boğazı'na girişi zorlaştıran, çok kuvvetli akıntılardan da söz edilmektedir.[131] Bu durumda, Troia Savaşı sırasında, Akhalar'ın, Çanakkale Boğazı yoluyla limanı aşarak Troia kentini kuşatmaları yerine, gemilerini Beşik Koyu'na demirlemeleri veya kumsala çekmeleri, kente karadan, güneybatıdan yaklaşmaları daha olasıdır.

131 Korfmann, 1984, s.107.

Beşik Koyu'nun hemen doğusunda yer alan Cezayirli Hasan Paşa Köşkü, konumu ve işlevi açısından, tarihöncesinde geçen olaylara ışık tutacak niteliktedir. Hasan Paşa, Osmanlı donanmasını, uygun güney rüzgârlarını beklemek üzere, Beşik Koyu'na demirlediğinde, bu köşkte kalmaktaydı.[132] Aradan geçen uzun zaman içinde, Ege Denizi kıyılarında ortaya çıkan jeomorfolojik yapı değişimi süreci nedeniyle, bugün Beşik Koyu, günümüzden 4000-5000 yıl öncesine göre 2 kilometre kadar dolmuştur.[133] Bugünkü haliyle, Beşik Koyu'na, Akhalar'ın, özellikle de Osmanlı donanmasının sığınması, pek de olası görünmemektedir.

Günümüzden yaklaşık 2000 yıl önce yaşamış olan coğrafyacı Strabon da, Ege kıyılarındaki jeomorfolojik yapı değişimini ünlü eseri *Coğrafya*'da ayrıntılarıyla anlatan yazarlardan biridir.[134] Strabon şunları yazıyor:

> Toprak gevrek ve kolay ufalanabilen cinstendi, aynı zamanda tuzlarla dolu olup kolay yanabilirdi ve belki de bu nedenlerden nehrin akıntısı sık sık yönünü değiştirdiğinden, Maiandros (Büyük Menderes) kıvrılarak akmaktadır. Nehir aşağılara çeşitli zamanlarda, kıyının çeşitli kısımlarına alüvyon yığmakla beraber, sel toprağının bir kısmını da açık denize sürükler. Gerçekte, kırk stadia (1 stadia = 180 metre) uzunluktaki sel toprağı yığınları evvelce deniz kıyısında olan Priene'yi bir iç kent yapmıştır.[135] Kendi kıyılarındaki ülkelerin sınırlarını değiştirdiği ve çıkıntılı dirsekler şeklindeki toprakları silip süpürdüğü için Maiandros'un tanrı tarafından dava edildiği ve mahkum olduğu zaman da, para cezasını karşıdan karşıya geçen nehir taşıtlarından alınan ücretlerle ödediği söylenir.[136]

Strabon'un yazdığına göre, "Maiandros (Büyük Menderes), Karia ile Lydia arasındaki sınırı meydana getirir. Buradaki akıntısı o kadar kıvrımlıdır ki bu derece kıvrımlı olan herşeye "Maiandroslamak" adı verilir. Nehir sonunda (...) Milet ile Priene arasından denize dökülür.[137] Buraya kadar anlatılanlardan, önceleri nehir ağzında taşıtların işlediğini ve bir kentten diğerine ücret karşılığında suyolundan gidilebildiğini anlıyoruz. An-

---

132 y.a.g.e., s.107.

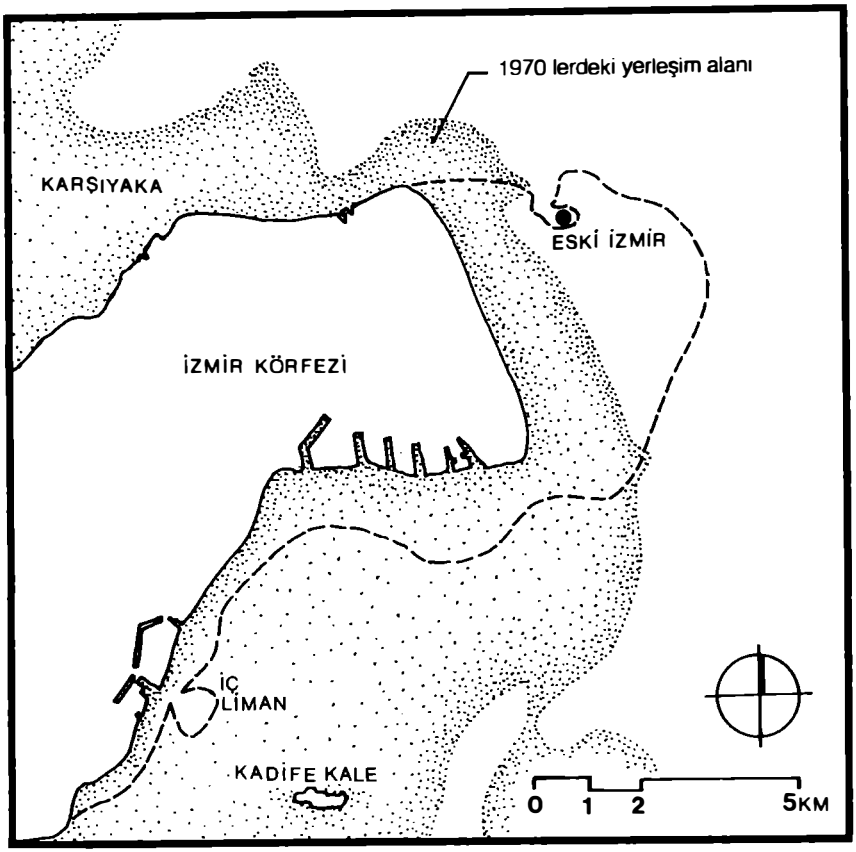
133 Kraft, Kayan ve Erol, a.g.e., s.782.

134 Strabon, İÖ 64 veya 63 yıllarında, Amasya kentinde doğmuş ve İS 21 yılında yine burada ölmüştür. *Geographika* adlı yapıtı, on yedi kitaptan oluşmaktadır. Bunların içinde, XII, XIII ve XIV. kitaplar Anadolu ile ilgili olanlardır.

135 Strabon, Kitap XII, 1987, s.79-80.

136 y.a.g.e., s.81.

137 y.a.g.e., s.77-78.

Şekil 23. İzmir Körfezi'nde İÖ 7. yüzyıl sonu ile günümüzdeki kıyı çizgileri ve eski İzmir'in Bayraklı tepesindeki konumu.

Kaynak: Ç. ATAY, Tarih İçinde İzmir, İzmir: Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı Yayını 3, 1978, s.10, Harita 4 ve 1978 tarihli 1/100,000 ölçekli İzmir Haritası birleştirilerek çizildi.

cak, Strabon'un yaşadığı İÖ 1. yüzyılda, Priene'nin, Büyük Menderes'in getirdiği alüvyonlar nedeniyle, denizden yaklaşık 7 kilometre kadar içeride kaldığı anlaşılmaktadır.

Bu konu için vereceğimiz son örnek, İzmir kentidir. Eski İzmir, İÖ 7. yüzyılın sonunda, körfezin kuzeydoğusunda, Bayraklı Tepesi üzerinde, etrafı surlarla çevrili, ızgara plana göre kurulmuş bir kentti (Şekil 23).[138] Kentin kurulduğu alan, yaklaşık, 500 metre uzunluğunda ve 100 metre

138 Akarca, 1972, s.31, Şekil 2 ve Şekil 3.

genişliğinde bir yarımada olduğundan, bu konumu, kente, deniz ulaşımı açısından büyük bir kolaylık sağlıyordu. Ancak, zaman içinde, İzmir Körfezi'ne akan çayların getirdiği molozlar, körfezin doğusunu ve güneyini, yaklaşık, 2-3 kilometre kadar doldurdu. Bu süreç içinde, İÖ 4. yüzyılın son çeyreğinde, Bayraklı Tepesi terkedildi; yeni İzmir kenti, Kadife Kale (Pagos) tepesi ile deniz kıyısı arasındaki alanda kuruldu.[139] İzmir Körfezi'nin dolma süreci, günümüzde de devam etmektedir. 1980'lerde körfezin güneyinden geçirilen yeni sahil yolu, bu doğal süreci insan eliyle hızlandıran önemli bir etken olmuştur.

Buraya kadar ele aldığımız örnekler, Batı Anadolu kıyılarındaki kentlerin uzun dönemi kapsayan mekânsal yapı çözümlemelerinde, jeomorfolojik yapıyı bir bağımsız değişken olarak ele almamız gerektiğini gösteriyor. Tarih içinde jeomorfolojik yapının görece hızlı bir değişim süreci göstermesi nedeniyle, Batı Anadolu'nun bazı liman kentleri, bu işlevlerini yitirdiklerinden, bölgesel kademelenmede daha az önemi olan yerleşmeler haline dönüşmüş, bazı yerleşmeler tümüyle terk edilmiştir. Buraya eklenmesi gereken bir başka etken de, bölgede yaşanan büyük depremlerdir. Strabon da, kitabında, bu konuya değinerek, Magnesia, Sardis gibi, zamanın önemli kentlerinin geçirdikleri büyük depremlerden sonra yeniden inşa edildiklerini yazmakta ve bu depremlere neden olan etkenleri, bölgenin kendisine özgü jeomorfolojik yapısına bağlamaktadır.[140] Depremin kent yaşantısında ne denli önemli değişikliklere neden olduğunu gösteren örneklerden biri, Troia kentidir. Bu konuya ileride yeniden değineceğiz.

C. TARİH İÇİNDE ANADOLU'NUN NÜFUSUNA VE NÜFUSUN MEKÂNSAL DAĞILIMINA İLİŞKİN BAZI VARSAYIMLAR

Kentleşme süreci ile genel nüfus artışı arasındaki ilişkinin iki önemli boyutuna daha önce değinmiştik. Bunlardan biri, Sjoberg'in "endüstri öncesi kent" modelinde öne sürdüğü varsayımdı: Bütün endüstri öncesi toplumlarda, kentlerde yaşayan nüfus, toplam nüfusun ancak %5-10 gibi küçük bir oranıdır. Daha önce ele aldığımız ikinci önemli varsayım ise, Meadows'un modelinde ifade edildiği gibi, tarih içinde, kentleşmenin yoğunluk kazandığı dönemler, teknolojik ve sosyal gelişmelerin yoğunluk kazandığı dönemlerdir. Bu iki varsayımın ışığında, Anadolu'daki nüfus artışını incelemeye başladığımızda, elimizde çok sınırlı veri olduğu olgusu

---

139 Akurgal, 1986, s.1.

140 Strabon, a.g.e., s.81.

ile karşı karşıya kalıyoruz. Bu sınırlı verilerden biri, Tablo 4'te görülen, İS 1. yüzyıl ile 16. yüzyıl başına kadarki dönemi kapsayan, başta Anadolu olmak üzere, Ortadoğu'nun dört alt bölgesini içeren toplum nüfus kestirimleridir.[141]

TABLO 4: İS 1-1500 YILLARI ARASINDA ANADOLU, SURİYE, MISIR VE KUZEY AFRİKA'DA NÜFUS (milyon)

Yıllar	İS 1	350	600	800	1000	1200	1350	1500
Anadolu	8.8	11.6	7.0	8.0	8.0	7.0	8.0	6.0
Suriye	4.4	4.0	4.0	4.0	2.0	2.7	3.0	2.0
Mısır	4.5	3.0	2.7	3.0	3.0	2.0	3.0	2.0
Kuzey Afrika	4.2	2.0	1.8	1.0	1.0	1.5	2.0	3.5
Toplam	21.9	21.0	15.5	16.0	14.0	13.2	16.0	13.5

Kaynak: P. Beaumont, G.H. Blake ve J.M. Wagstaff, The Middle East: A Geographical Study, London: John Wiley, 1976, s.175

Tablo 4'te görüldüğü gibi, Anadolu'nun toplam nüfusu, arada küçük dalgalanmalar göstermekle birlikte, İS 1-1350 yılları arasında, yaklaşık 8 milyonda dengelenmiştir. Bu uzun süre içinde, Roma İmparatorluğu'nun son dönemlerinde, Anadolu'daki nüfusun, hızlı bir artış göstererek, neredeyse 12 milyona yaklaştığı görülmektedir. Buna karşılık, Anadolu Selçuklu Devleti'nin parçalandığı dönem ile 15. yüzyılda, Moğol istilasından sonra ise, toplam nüfusta hızlı bir düşüş izlenmektedir.

Tablo 4'te yer alan, Anadolu dışındaki diğer bölgelerde, aynı tür nüfus dalgalanmaları farklı zamanlarda ortaya çıkmıştır. Bu sonuç, bize, Ortadoğu'daki nüfus hareketlerinin, doğal etmenler gibi, ortak nedenlere bağlanamayacağını, savaşlar, istilalar, hastalıklar, göçler gibi dışsal etmenlerin nüfus artışı üzerinde etkin rol oynadığını göstermektedir.

Tablo 4'ten çıkan bir diğer sonuç ise, Anadolu'da, ele alınan 1500 yıllık süre içinde, nüfus-doğal kaynaklar-tarımsal ve tarım dışı üretim için kullanılan teknoloji-sosyal örgütlenme düzeyi arasında görece bir dengenin kurulmuş olmasıdır. Bu denge, Roma İmparatorluğu döneminde izlenen kentleşme politikaları ile bozulmuş ve nüfus 2-3 milyon kadar artmıştır. Moğol istilası sırasında ise bunun tersi olmuş, sosyal örgütlenmede ortaya çıkan sorunlar nedeniyle denge yine bozulmuş, bunun sonucu olarak da toplam nüfusta önemli bir düşüş meydana gelmiştir.

---

141 Russell, (1958). Zikreden: Beaumont, Blake ve Wagstaff, a.g.e., s.175.

Anadolu'daki nüfusun değişim süreci ile nüfusun mekânsal dağılımı arasındaki ilişkiyi saptamamıza olanak vermesi açısından, Adana Ovası ile ilgili olarak yayımlanan bir araştırmayı, burada örnek olarak kullanacağız.[142] Eski adı Kilikia olan bu bölgenin sınırlarını, güneyde Akdeniz, kuzey ve kuzeydoğuda ise Toros ve Anti-Toros Dağları belirlemektedir. Deniz kıyısından dağların başladığı +100m. kotuna kadar, yaklaşık 50-60km. derinlikte ve 100-110km. uzunluğunda olan bu geniş düzlüğün dar bir uzantısı, İskenderun Körfezi'ni dolaşarak, güneye uzanmaktadır. Bu düzlüğü, Tarsus, Seyhan ve Ceyhan Çayları sulamaktadır. Ovanın en belirgin iki özelliği, verimli tarım toprakları ve tarih boyunca oradan geçen uzun mesafe ticaret yollarıdır. Bu özellikleri nedeniyle, Adana Ovası/Kilikia, neolitik dönemden günümüze kadar, yoğun bir biçimde iskân edilmiştir.

1951 yılında yapılan söz konusu arkeolojik araştırmada, Adana Ovası'nda, Neolitik dönemden Ortaçağ'a kadar, toplam 149 yerleşim yeri saptanmıştır.[143] Yerleşim biçimleri ise, höyükler, çiftlikler, köyler ve küçük kentler (kasabalar) olmak üzere, başlıca dört grup oluşturmaktadır. Çalışmada, yerleşmelerin her birinin hangi tarihlerde iskân edildiğini saptamak için kullanılan yöntem, arkeolojik araştırmalar sırasında bulunan çanak çömlek parçalarının tarihlendirilmesidir. Elde edilen bulgulara göre, bazı yerleşmeler kısa süre oturulduktan sonra terk edilmiş, bazılarında ise, tam tersine, çok uzun sürelerle, kesintisiz olarak oturulmuştur. Örneğin Mersin/Yümüktepe ve Tarsus/Duatepe'de, neolitik dönemden, araştırmada son evre olarak alınan islam dönemine kadar, kesintisiz olarak oturulduğu halde, Adam Höyük, Bahçe, Burka Delik, Camili, Hıristiyan Köy, Höyükoğlu Köyü I ve II, Ilmıyır, İsa Hacılı, Isık Höyük, Kesik, Kırıköprü, Kurtköy, Kızlarsuyu I ve II, Mahmut Çuvas, Meliki, Saraseki, Topraklı, Yassı, Yenice, Yeniköy I, Yolgeçen gibi çok sayıdaki yerleşim yerinde ise, yalnızca Roma döneminde oturulmuş, sonra da terk edilmiştir. Bir üçüncü grup yerleşme daha vardır ki, bunlar, uzun kesintilerden sonra yeniden oturulanlardır. Bu gruba örnek olarak, Çavuşlu, Dervişli, Hacılar, İncirlik, Kızıl, Nergis, Pekmezli Höyüğü II, Tatarlı Höyüğü, Tepesidelik verilebilir.[144] Tarih zamanı içinde farklı dönemlerde oturulan toplam yerleşim yeri sayısı incelendiğinde ise, Tablo 5'teki dağılım ortaya çıkmaktadır.

---

142 Seton-Williams, 1954, s. 121-174.

143 y.a.g.e., s.146-147.

144 y.a.g.e., s.147-174'de bütün yerleşmeler ile ilgili ayrıntılı bir katalog verilmektedir.

Tablo 5'ten iki sonuç ortaya çıkıyor. Bunlardan birincisi, Neolitik dönemden Roma dönemine kadar, Adana Ovası'nda yerleşim yerlerinin sayısının, sürekli olarak artmış olmasıdır. Bu durum, göçebe insan topluluklarının, zaman içinde yerleşik hale geçmeleri sürecinin sonucu olarak görülebilir. Özellikle Hellenistik ve Roma döneminde ortaya çıkan ekonomik ilişkiler ve izlenen iskân politikaları, bu olgunun temel nedenidir. Tablo 5'ten çıkan ikinci sonuç ise, Tablo 4 ve Tablo 5'in verileri arasındaki koşutluktur. Tablo 4'te, geç Roma döneminde ortaya çıkan hızlı nüfus artışına koşut olarak, Tablo 5'te, aynı dönemde, yerleşim yerlerinin sayıları da hızla artmıştır.

TABLO 5: KİLİKİA'DA TARİHİN FARKLI DÖNEMLERİNDE YERLEŞİM YERİ SAYISI

Tarih Dönemleri	Yerleşim Yeri Sayısı
Neolitik (İÖ 7000-5600)	6
Kalkolitik (İÖ 5600-3500)	34
Erken Bronz Çağı	40
Orta Bronz Çağı	36
Geç Bronz Çağı	37
Hitit İmparatorluğu dönemi (İÖ 1800-1200)	58
Demir Çağı (İÖ 1. binyıl)	53
Hellenistik dönem	88
Roma dönemi	130
Bizans dönemi	50
İslam dönemi	20

Kaynak: M.V. Seton Williams, "Cilician Survey," Anatolian Studies, cilt 4 (1954), s.147-174'den hazırlandı

Anadolu yarımadası üzerinde, zaman içinde yerleşme yerlerinin sayılarındaki artış, her yerde aynı zamanda ortaya çıkmamıştır. Bir önceki örnekle karşılaştırma yapabilmek amacıyla, bu kez, Karadeniz bölgesinde, Samsun çevresinde yapılan bir araştırmaya değineceğiz. Bu bölgede yapılan ilk araştırmalarda, Dündartepe, Tekkeköy, Kaledoruğu, İkiztepe, Cirlek Tepe (Şirlek Tepe) ve Sivri Tepe (Dede Tepe) adlı höyük yerleşmeleri saptanmıştır. 1971-1975 yılları arasında yapılan yüzey araştırmaları sonucunda ise, daha önce bilinenlerden başka, 54 eski yerleşme yeri daha bulunmuştur. Toplanan çanak çömlek türlerine göre, bunların 52'sinde Erken Bronz Çağı'nda, 30 kadarında İÖ 2. binyılda, 10'unda 1. binyılda ve 42'sinde geç Roma ve Bizans dönemlerinde oturulduğu saptanmıştır.[145] Bu dağılım, zaman açısından, Adana Ovası'ndan önemli farklılıklar göste-

145 Alkım, 1979, cilt 1, s.151-152.

riyor. Samsun çevresinde, yerleşmelerin yoğun olarak ortaya çıktığı dönem, Erken Bronz Çağı'dır. Bundan sonra, İÖ 1. binyıla kadar, yerleşmelerin sayısında önemli bir azalma dikkati çekiyor. Bölgenin yeniden yoğun biçimde iskân edilmesi, Karadeniz ile olan ticaret ilişkilerinin artışına koşut olarak, geç Roma ve Bizans döneminde ortaya çıkıyor.

Tarih içinde yerleşim yerlerinin mekânsal dağılımı açısından, Orta Anadolu platosundaki durum da, oldukça farklı ve özgündür. İÖ 3. ve 2. binyıllarında Orta Anadolu'nun yoğun bir yerleşim alanı olduğunu gösteren çeşitli araştırmalar yapılmıştır. Bunlardan birinde, Konya Ovası'nın en güney ucunda bulunan Karaman merkez olarak alınmış ve yaklaşık 40 kilometrelik bir yarıçap içinde bulunan höyüklerin yerleri ve buralardan toplanan çanak çömlek parçalarına göre kullanım gördükleri dönemler saptanmıştır.[146] Denizden ortalama 1000-1100m. yükseklikte olan ve güneyini Toros Dağları'nın sınırladığı çalışma alanında, 1989 yılına kadar yapılan arkeolojik araştırmalarda, toplam 23 höyük saptanmıştır.[147] İÖ 3. binyılda, bunların 13 tanesinde oturulmuş (bkz. Tablo 6), İÖ 2. binyılda ise, bir önceki binyılda oturulan 6 höyükte oturulmaya devam edilmiş, diğerleri ise terk edilerek, bölgede 7 yeni höyük ortaya çıkmıştır. Böylece, İÖ 3. bin ve 2. bin yıllarında, bölgedeki yerleşmelerin yoğunluğu sabit kalmıştır. İÖ 1. binyılda ise, bölgede oturulan höyüklerin sayısı üçe düşmüştür. Bu tarihten Ortaçağ'a kadar, yerleşme yerlerinin sayısında bir artış olmuşsa da, bu uzun süre içinde, bölgedeki yerleşmelerin sayısı bir daha İÖ 3. ve 2. binlerdeki yoğunluğa ulaşamamıştır. Bu olgunun temel nedenleri olarak, bölgenin doğal besin kaynaklarının ve ekilebilir topraklarının sınırlı olmasını ve önemli ticaret yollarından uzakta kalmasını gösterebiliriz.

Anadolu'da maden işleme tekniklerinin gelişmeye başladığı İÖ 3. binyılda maden yataklarına yakınlık ve buna bağlı olarak, ticaretin gelişmesi, yerleşim yerlerinin mekânsal dağılımında önemli bir etken olmuştur. Buna bağlı olarak, İÖ 2. binyılın ortalarında Anadolu'nun en önemli yerleşmeleri Kızılırmak'ın (eski adı Halys) çizdiği yay içinde ve bu bölgeyi Mezopotamya'ya bağlayan, Kilikia'dan geçen ana ticaret yolları üzerindeki kentlerdir. Bölgenin özelliği, Hititler'den de daha önceki dönemlerden başlayarak yoğun biçimde işletilen bakır madeninin en zengin olarak bu-

---

146 Güneri, 1989, s.97-144.

147 y.a.g.e., s.120. Harita 2'de İ.Ö. 2. binyıla tarihlenen 13 höyüğün, Karaman çevresinin toprak çeşitlerine göre yerleri gösterilmiştir. Höyüklerin genellikle düz arazide ve killi zeminde yer aldıkları gözlenmektedir.

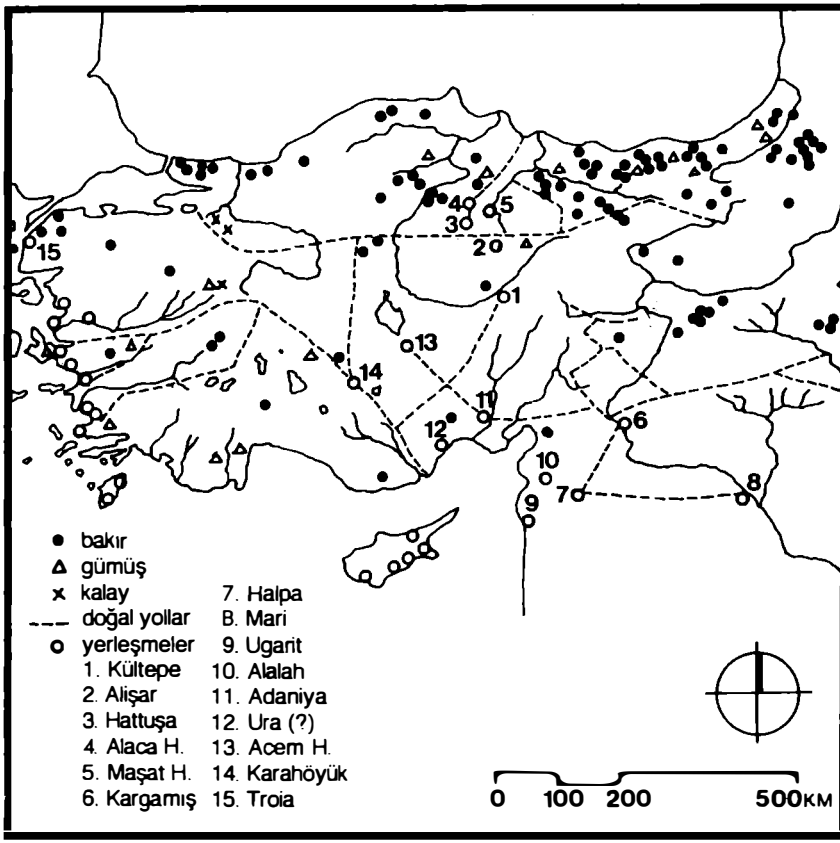
TABLO 6: KARAMAN (KONYA) ÇEVRESİNDE BULUNAN EN ESKİ YERLEŞİM YERLERİNİN TARİHLENDİRİLMESİ

Yerleşim Birimlerinin İsimleri	İÖ 3. binyıl	İÖ 2. binyıl	İÖ 1. binyıl	Hellenistik	Roma	Ortaçağ
1) Süleymanhacı Höyük		•	•			
2) Kaşoba Höyük	•	•			•	•
3) Gavur Höyük	•	•			•	•
4) İslihisar Höyük	•	•				•
5) Mandasun Höyük		•				•
6) Eminler Höyük		•				
7) Sıranlı Höyük		•				
8) Derbe Höyük		•				
9) Büyükgonu Höyük	•	•				
10) Koca Höyük	•	•				
11) Milledana Höyük	•	•				
12) İllisra Höyük		•	•			
13) Asar Höyük		•				
14) Akçaşehir	•		•			
15) Kameni (Boyalı Tepe)				•	•	•
16) Gök Höyük	•			•	•	
17) İbrahim Höyük	•			•	•	
18) Sinneli Höyük	•			•	•	
19) Kırbız Höyük	•			•	•	
20) Davda Höyük						•
21) Mercik-Bozhöyük						•
22) Keyre Höyük	•					
23) Kızıldağ						•
24) Kadirli Höyük	•					
Toplam	13	13	3	5	7	7

Kaynak: S. Güneri, "Orta Anadolu Höyükleri, Karaman-Ereğli Araştırmaları," Türk Arkeoloji Dergisi, sayı 28 (1989), s.99-102 ve 116-117'den hazırlandı.

lunduğu yataklara olan yakınlığıdır (bkz. Şekil 24). En zengin bakır madenleri, Kızılırmak'ın doğusunda bulunan Giresun-Gümüşhane ve Ergani yakınlarındaki yataklardır. Orta Anadolu'da, İÖ 2. binyılda ve sonrasında varlıklarını sürdürmüş olan toplumların yoğun bir biçimde ürettikleri bronz alet ve gereçlerin yapımında, en yakındaki maden yataklarından yararlanmış olmaları olasılığı, hammaddelerini daha uzak mesafelerden, özellikle Anadolu dışından taşımış olmalarından daha yüksek bir olasılıktır.[148] Bu konu, daha geniş biçimde, ileriki bölümlerde yeniden ele alınacaktır.

148 De Jesus, 1978, s.98.

Şekil 24. Bronz Çağı'ndan günümüze kadar Anadolu'da işletilen maden yatakları ve İÖ 2. binyıl yerleşimlerinin dağılımı

Kaynak: P. De Jesus, "Metal Sources in Ancient Anatolia," Anatolian Studies, cilt 28 (1978), s.99, Harita 1 ve J. Yakar, "Hittite Involvement in Western Anatolia," Anatolian Studies, cilt 26 (1975), s.118, Şekil 1 birleştirilerek çizildi.

İÖ 2. binyılın sonlarında ise, Batı ve Güneybatı Anadolu'da yerleşme yoğunluğunun hızlı bir artış gösterdiği, çeşitli araştırmalarda saptanmıştır. Bu sürecin arkasındaki temel etmen, Anadolu'daki yerleşmeler ile Ege adalarındaki ve Ege Denizi kıyılarındaki yerleşmeler arasında yoğunluk kazanan ticaret ilişkileri olmalıdır. Bir araştırmaya göre, Anadolu'da, İÖ 2. binyıla tarihlenen 61 yerleşim yerinde, Miken tarzında çanak çömlek parçalarının varlığı saptanmıştır. Bu yerleşmelerin büyük çoğunluğu, gü-

neybatı Anadolu kıyı şeridi üzerinde yer almaktadır.[149] Bu bulgular, Anadolu'daki yerleşmelerin Ege Denizi kıyılarındaki yerleşmeler ile kurdukları ticaret ilişkilerinin kanıtlarıdır. Buna ek olarak, daha önce incelediğimiz Kilikia'da da, 23 yerleşim yerinde, aynı türden, Miken tarzında yapılmış çanak çömleğe rastlanması,[150] Ege adaları ile kurulan ticaret ilişkilerinin buralara kadar uzandığını göstermektedir.

İÖ 1. binyılın ortaları ile İS 1. binyılın ortalarına kadar, Anadolu'da kurulan çok sayıdaki yeni yerleşmenin büyük çoğunluğunun, Karadeniz, Ege ve Akdeniz kıyı şeridinde ve bölgelerarası ana ticaret yolları üzerinde yoğunlaşması, bu dönemde uzun mesafe ticaret ilişkilerinin gelişmesinin koşutunda ortaya çıkan bir olgudur. Bölgelerarası ticaretin gelişmesi, ana ticaret yolları üzerindeki yerleşmelerin gelişmesine, nüfuslarının artmasına ve mekânsal yapılarında önemli dönüşümlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Örneğin, daha önce incelediğimiz Adana Ovası/Kilikia'da, kent niteliğindeki ilk yerleşmeler, bu dönemde ortaya çıkmıştır. Bunların büyük bölümü, İÖ 4. yüzyıl ile İS 4. yüzyıl arasında, Hellenistik dönem ile Roma döneminde kurulmuş, iskân edilmiş, Roma döneminin sonunda da terk edilmiştir. Örneğin, Soli Pompelopolis, Megarsos, Hieropolis Castabala, Mallos bu gruba giren kentlerdir. Flaviopolis (Kadirli), Augustus (Kozan), Baiae (Payas) ise, yine Hellenistik veya Roma döneminde kurulmuş, ancak, tarih içinde önemini sürdüren ticaret yolları üzerinde bulunmaları nedeniyle, günümüze kadar işlevlerini devam ettirmişlerdir.[151]

Hellenistik-Roma döneminde kent niteliğindeki yerleşmelerin genel mekânsal dağılımını gösteren Şekil 25 incelendiğinde görüleceği gibi, bu dönemde, kentleşmenin ağırlık noktasını, Batı Anadolu oluşturmaktadır. İS 3. ve 4. yüzyıllarda, Roma İmparatorluğu'nun parçalanmasıdan ve Batı Roma'nın çökmesinden sonra, kendisini Roma İmparatorluğu'nun mirasçısı sayan Bizans yönetimi sırasında Anadolu, ekonomik açıdan parlak bir dönem yaşadı. Bu nedenle, Bizans döneminin başlarında, nüfusta önemli bir azalma olmadı ve kurulan denge, 7. yüzyıla kadar devam etti (bkz. Tablo 4).

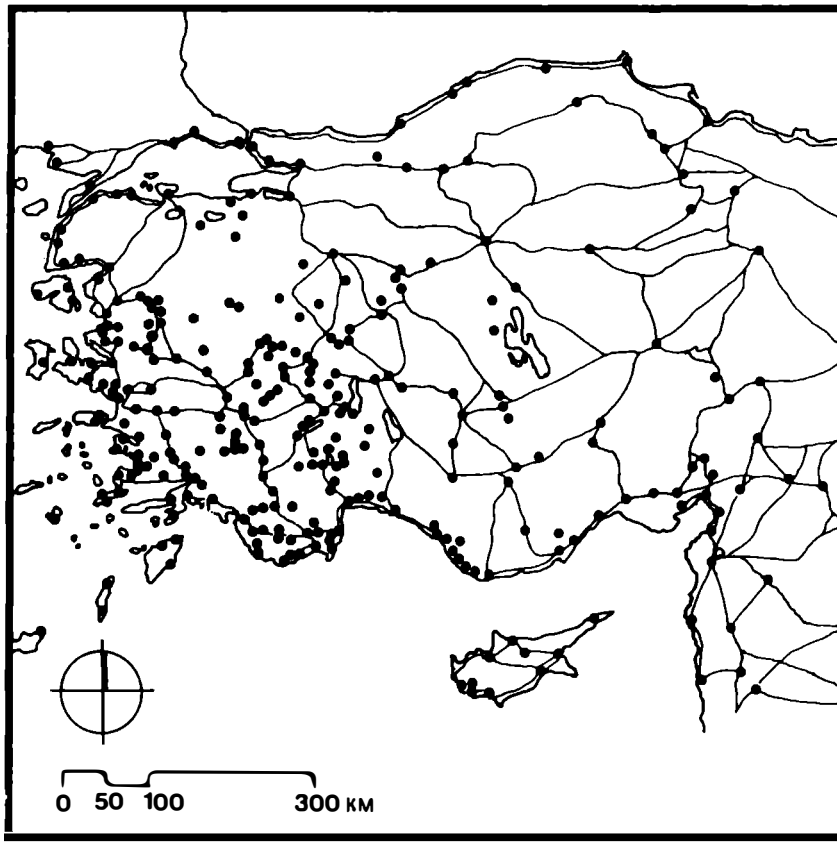
Anadolu'nun bir bölümünü oluşturduğu doğu Akdeniz'de, 7. yüzyıl

---

149 Mee, 1978, s.122-123'deki haritada Anadolu'da Miken tarzında çanak çömlek parçalarının bulunduğu 61 yerleşim yerinin adı göterilmiştir.

150 y.a.g.e., s.150.

151 Seton-Williams, a.g.e., s.150, 159, 162, 166, 168.

Şekil 25. Roma döneminde Anadolu'da kentlerin mekânsal dağılımı ve yol sistemi
Kaynak: C.C. Vermeule, Roman Imperial Art in Greece and Asia Minor, Cambridge: Harvard University Press, 1968'in eki olan haritadan çizildi.

başı, Persler'in ve Araplar'ın saldırılarıyla, antik çağ kentler düzeninin bozulması, kentlerin dağılması ve bir daha eski düzenlerine kavuşamamaları nedeniyle, İlkçağ'ın sonu Ortaçağ'ın başlangıcı olarak kabul edilir. Bu saldırılar sonucunda, çok sayıda kent yıkıntı haline gelmiş, terk edilmiş veya yer değiştirmiştir. Diğer bir grup kent ise, büyük bir dönüşüm geçirerek, Roma döneminde yayıldığı düzlükten tepe üzerindeki, kalın surlarla korunmuş kaleye çekilmiştir. Bütün bu olumsuz koşullara karşın, Bizans'ın Doğu ile olan yoğun ticaret ilişkileri nedeniyle, önemli ticaret yollarının üzerinde bulunan kentler, 7. yüzyıldan başlayarak, askeri önemlerinin yanı sıra, önemli ticaret merkezleri olarak işlevlerini sürdürdüler. Bu

nedenle de, 7. yüzyıldan 10. yüzyıla kadar, Anadolu Bizans dönemi kentleri, para ekonomisi gelişmiş, örgütlü bir üretim yapısı ve ekonomik yaşantısı olan, önemli birer nüfus merkezi oldular. Kırsal alanda ise, istilalar, saldırılar gibi dışsal faktörler nedeniyle, 7. yüzyılda, nüfusun önemli bir düşüş gösterdiği, Tablo 4'ten anlaşılmaktadır. Tablo'dan da izlendiği gibi, Anadolu'nun toplam nüfusu, bir daha da, Roma İmparatorluğu'nun son yüzyılında ulaştığı düzeye, tablonun kapsadığı son dönem olan, 16. yüzyıl başlarına kadar, ulaşamamıştır.

16. yüzyıl sonrasında, Anadolu'nun toplam nüfusu ile ilgili bazı veriler, ayrı bir tablo halinde, Tablo 7'de gösterilmiştir. Osmanlı döneminde, yavaş da olsa, nüfusta izlenen düzenli artış, Roma döneminde olduğu gibi, göçebe nüfusu yerleşik hale getirmek için devletin izlediği sistemli yerleştirme politikalarının bir sonucudur.[152] Bütün dışsal etkenlere karşın, nüfus-doğal kaynaklar-teknoloji düzeyi arasındaki denge, Osmanlı döneminde de fazla değişmeden devam etmiştir (bkz. Tablo 7). Anadolu, bir yandan göç alırken, bir yandan göç vermiş, ancak 20. yüzyılın başlarında Roma İmparatorluğu'nun son döneminde ulaştığı yaklaşık 12 milyonluk nüfusa ulaşmıştır.[153]

TABLO 7: 15. YÜZYIL SONU İLE 19. YÜZYIL BAŞI ARASINDA ANADOLU'NUN TOPLAM NÜFUSU (milyon)

Yıllar	1483	1600	1715	1815
Müslüman	4.5	5.5	6	8
Müslüman olmayan	1.5	1.5	2	2
Anadolu'nun Toplam Nüfusu	**6**	**7**	**8**	**10**

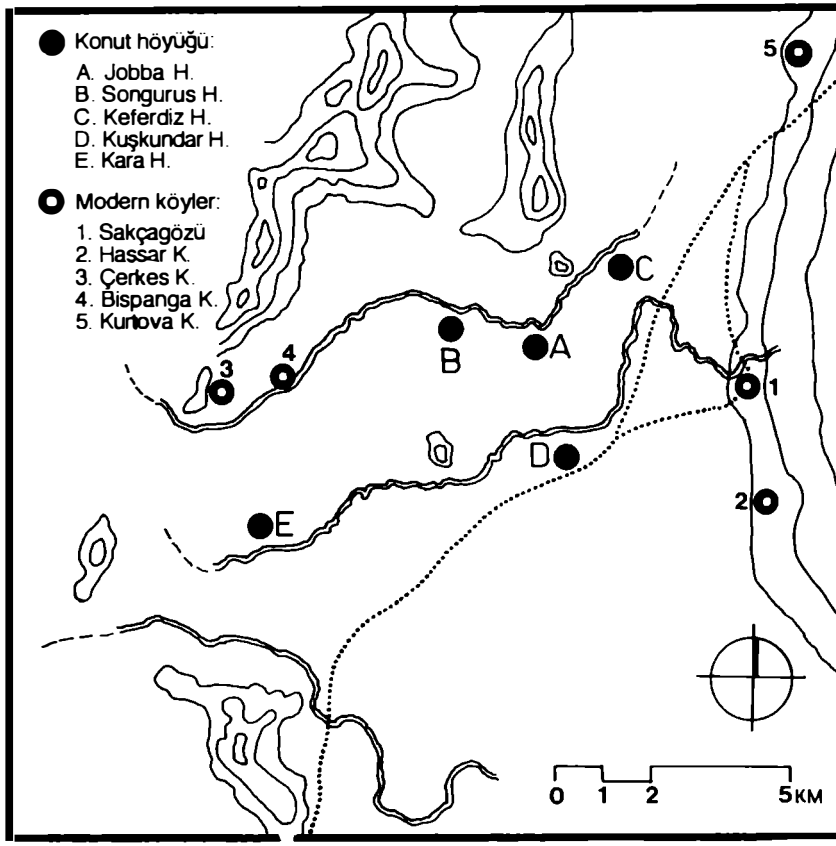
Kaynak: C. Mc Evedy, The Penguin Atlas of Modern History (to 1815), New York: Penguin Books, 1967, s.23, 37, 57, 87.

Tarih içinde Anadolu'nun toplam nüfusu ile ilgili olarak, buraya kadar yaptığımız çözümlemeden ortaya çıkan sayısal sonuçların mekânsal boyutunu irdelemek için, daha önce arkeolojik araştırmaları yapılmış üç örnek

---

152 Bu konu için bakınız: C. Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskan Teşebbüsü,* İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını No:998, 1963.

153 1927'de yapılan nüfus sayımında, Türkiye'nin nüfusu 13,648,270 olarak saptanmıştır. Tablo 7'de verilen 1483, 1600, 1715 ve 1815 tarihleriyle ilgili toplam nüfus verileriyle karşılaştırılabilir olması için, 1927 sayım sonuçlarından, Trakya'yı ve Doğu Anadolu'nun bazı illerini çıkartarak, yaklaşık Artvin-İskenderun aksının batısında kalan alanın nüfusunu saptadık ve 20. yüzyıl başı için bir kestirim yaparak yaklaşık 12 milyonu böylece bulduk.

Şekil 26. Sakçagözü ve çevresinde saptanan höyükler ve modern köyler

Kaynak: R. Naumann, Eski Anadolu Mimarlığı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1975, s.218, Resim 276'dan çizildi.

alan üzerinde duracağız. Anadolu'da, erken çağlardaki yerleşme yoğunlukları hakkında bir görüş geliştirmek amacıyla, Forrer, Cumhuriyet döneminin başlarında, 1927'de, yukarı Fırat havzasında, Karasu ve Delicesu vadilerinde, höyüklerin ve o günkü köylerin sayılarını belirlemiş ve 14 höyük ile 14 köy saptamıştır.[154] Toroslar'ın güneyinde, Gaziantep'in 40 kilometre kadar batısında bulunan Sakçagözü ve çevresinde ise, Ş5 höyük ve 5 modern köy bulunmaktadır (bkz. Şekil 26); büyüklükler değişse

154 Forrer, *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft*, sayı 65 (1927), s.41. Zikreden: Naumann, a.g.e., s.219.

bile, yerleşmelerin sayısı değişmemiştir. Şekilde de görüldüğü gibi, höyükler vadinin düzlüklerinde ve dere boylarında yer seçtiği halde, günümüz yerleşmeleri vadi ile dağların birleştiği yerde, yamaçta kurulmuşlardır. Naumann, bunun temel nedeni olarak, dere yataklarına yakın yerlerde sıtma tehlikesinin yüksek olmasını göstermektedir. Diğer yandan, önemli geçit yollarına yakınlığın, daha tarihöncesi zamanlarda bile, bir yerleşmenin yerinin seçiminde ve gelişiminde etkili olduğu, Eskişehir yakınında, Sarı Su vadisinde yapılan gözlemlerden anlaşılmaktadır. İstanbul Boğazı'ndan gelip Anadolu yaylasına ulaşan en eski askeri yollardan birinin içinden geçtiği bu vadide, 25 kilometrelik bir şerit üzerinde, 8 höyük bulunmuştur. Eskişehir'de, Porsuk vadisinde ise, 55 kilometrelik bir mesafe üzerinde, 11 tanesinde Orta ve Geç Bronz Çağı'nda da oturulan, 18 höyük saptanmıştır.[155]

İkinci örnek olarak kullanmak istediğimiz araştırma, bugünkü Kütahya ili sınırları içinde, adı antik dönem kaynaklarında Phrygia Epiktetos olarak geçen bölgede, kendi adına para bastıran kentlerle ilgilidir.[156] Çalışmada, kendi adına para bastıran aşağıdaki 7 kentin adı belirtilmektedir:

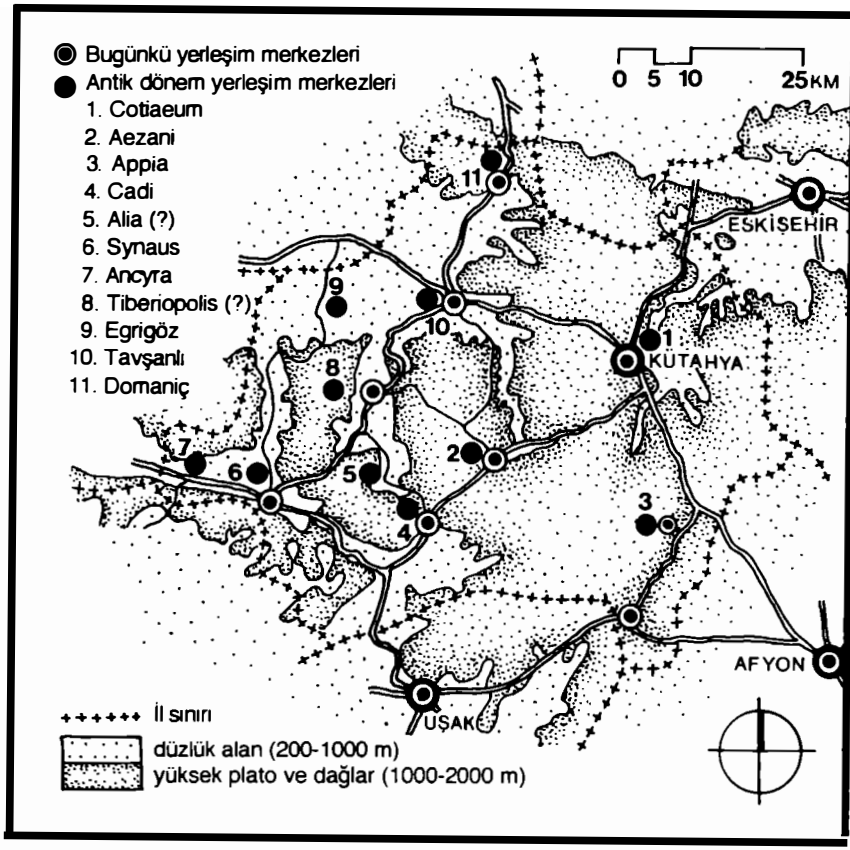
Aezani (Çavdarhisar),
Ancyra (Kiliseköy),
Appia (Abya Köyü),
Cadı (Eski Gediz),
Cotiaeum (Kütahya),
Synaus (Simav),
Tiberiopolis (Emet-Eğrigöz?)

Bunların içinde, Tiberiopolis'in yeri kesin olarak saptanamamıştır; ancak, para bastığı, kataloglardan biliniyor. Bugün, Kütahya ili sınırları içinde, 4 tane para bastırmayan yerleşim merkezi ile birlikte toplam 11 antik yerleşmeye karşılık, 9 kentsel yerleşme bulunmaktadır (bkz. Şekil 27).

---

155 Naumann, a.g.e., s.220.

156 Tulay, 1988, s.125-136. Bu çalışmada, s.125'de antik döneme gönderme yapılarak, 'Frigya Epictetus = Küçük Frigya' olarak verilmektedir. Aynı konuda B. UMAR, Strabon'a atıfla, şu tanımı yapıyor: "Hellen dilinde Phrygia Epiktetos = Özgür bırakılmış Phrygia. Phrygia'nın Bergama krallarınca kurtarılıp kendi ülkelerine katılan kuzeybatı bölümüne Phrygia Epiktetos denmiştir." (Umar, 1993, s.663.). Bizim çalışmamız boyunca, yer isimleri kapsamında bu tür sorunlarla çok sık karşılaşmış olmamız nedeniyle, kendi çalışmamızda bir iç tutarlılık sağlamaya çalıştık. Bu amaçla, yer adlarının yazılmasında Hellen dilinden gelme adlar için B. Umar'ın yukarıda adı geçen yayınını kaynak olarak kullandık.

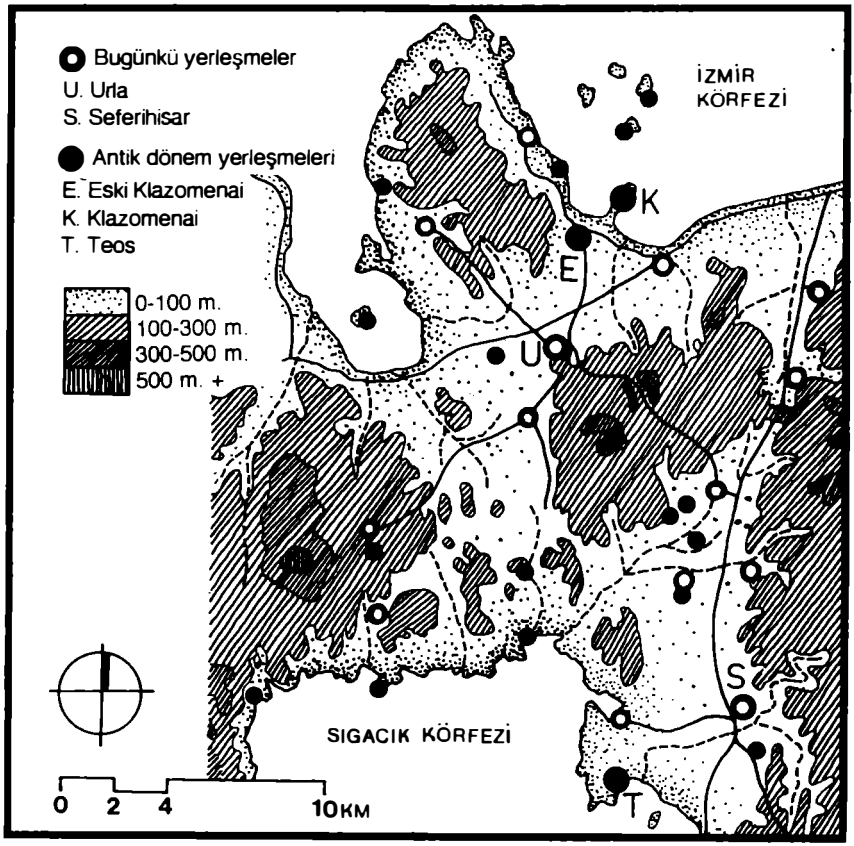
Şekil 27. Kütahya ili sınırları içinde bulunan antik dönem kentleri ve bugünkü kentsel yerleşmeler

Kaynak: A.S. Tulay, "Kütahya Bölgesi Şehir Sikkeleri," Türk Arkeoloji Dergisi, sayı 27 (1988), s.133'teki Kütahya İli Arkeoloji Haritası ile 1/1,250,000 ölçekli Türkiye haritası birleştirilerek basıldı.

Büyüklükleri, kuşkusuz, önemli farklılıklar göstermekle birlikte, yerleşim yerlerinin sayısı ve mekânsal dağılımı açısından, Hellenistik-Roma dönemi ile günümüzdeki koşullar arasında çok büyük farklar olmadığı, Şekil 27'de açıkça görülüyor.[157]

---

157 Tulay, a.g.e., s.133'deki "Kütahya'nın Arkeolojik Haritası"nda görülen antik kentlerden en eskisi, kuruluşu İ.Ö. 6.yüzyıldan daha da eskilere giden Kütahya'dır (eski adı Kotiaeion olarak veriliyor. B. Umar, a.g.e., s.472.). İ.S. 2. Yüzyıldan sonra önemli bir Roma kenti olan Cotiaeum, Bizans döneminde de önemini korumuş ve piskoposluk merkezi haline gelmiştir. Bizans döneminden kalan kale, halen ayaktadır, ancak başka eser günümüze kadar gelememiştir (A.S. TULAY, a.g.e., s.126.).

Şekil 28. Urla-Seferihisar çevresinde antik dönemdeki ve günümüzdeki yerleşmelerin mekânsal dağılımı

Kaynak: N. Tuna, "İzmir İli Arkeolojik Araştırmaları-1988," VII. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara: TC Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 1990, s. 285, Resim 2'den çizildi.

Üçüncü örnek alan, Batı Anadolu'da, eski adı İonia olan bölgeden seçildi. Çeşme yarımadasının girişinde, Urla-Seferihisar çevresinde, 1988 yılında yapılan arkeolojik yüzey araştırmalarında, biri güneyde, Sığacık Körfezi kıyısında Teos, diğeri kuzeyde, İzmir Körfezi kıyısında Klazomenai olmak üzere, iki antik kent ve 14 kırsal yerleşme saptandı (Şekil 28).[158] Aynı alanda, günümüzde, kentsel yerleşmeler olan Urla ve Seferihisar dı-

158 Tuna, 1990, s.285, Resim 2.

şında 12 tane de köy bulunmaktadır. Bu sayısal verilerden anlaşılacağı gibi, antik dönemdeki yerleşim yeri sayısı, günümüzdekine çok yaklaşmaktadır. Yerleşim yerlerinin seçiminde ise, önemli bir fark, antik dönemde kentlerin kıyıda yer seçmesine karşın, günümüzde iç tarafta, ana ulaşım bağlantıları üzerinde bulunmalarıdır. Köyler ise, antik dönemde, kıyılarda, adalarda ve düzlükte yer seçerken, günümüzde eşik alanlarında yer almışlardır. Başka bir deyişle, antik dönemde yerleşmelerin ağırlık noktasını kıyı şeridi oluştururken, günümüzde, yerleşim yerlerinin sayısı yaklaşık aynı kaldığı halde, yerleşmeler iç taraflarda yoğunlaşmaktadır.

Buraya kadar incelenen örnek alanlarda, antik dönemden günümüze kadar, yerleşmelerin yerleri değiştiği halde, sayısında önemli bir değişiklik olmadığı görülmektedir. Kuşkusuz, ülkemizde, arkeolojik araştırmaların sayısı arttıkça, örneklerin sayısı da artacaktır. Bizim seçtiğimiz bütün örnekler gibi, Anadolu'da, tarımın geleneksel yöntemlerle sürdürüldüğü, makinalaşmanın girmediği ve geleneksel tarım ürünlerinin ekiminin yapıldığı çok sayıdaki bölgede, aynı türden sonuçları görmek olasıdır. Bu olgu, Anadolu'nun toplam nüfusunun uzun dönemdeki durağanlığının ve ekilebilir alanların sınırlı olmasının doğal bir sonucu olarak görülebilir.

Bu bölümde yaptığımız incelemelerde ve çözümlemelerde, kent ve kentleşme tarihi yazılırken dikkate alınması gereken, Anadolu'ya özgü bazı varsayımlara değindik. Bundan sonraki bölümlerde, daha önce belirlediğimiz yöntem içinde, bu varsayımları da kullanarak, kentleşme tarihinin birinci evresi olan Bronz Çağı'nda ortaya çıkan ilk kentsel yerleşmeleri ve bu dönemde Anadolu kentinin mekânsal yapısındaki değişim ve dönüşümleri, bunlara neden olan süreçlerle birlikte, inceleyeceğiz.

ANADOLU'DA BRONZ ÇAĞI YERLEŞMELERİ (İÖ 3000-1200)

Buraya kadar yaptığımız çözümlemelerde, Anadolu'da, gelişmiş ilk neolitik yerleşmelerin, çok erken bir dönemde, İÖ 8. binyılın sonları ile İÖ 7. binyılda ortaya çıktığına, Çayönü (İÖ 7250-6750),[159] Çatal Höyük (İÖ 6500-5700) ve diğer örnekleri incelerken değinmiştik. Çok gelişmiş ve çeşitlenmiş, yontma taştan yapılmış alet üretimi ve ticaretinin, tarımsal faaliyetlerin, çok sınırlı da olsa bakır kullanımının varlığına karşın, mekânsal yapılarında ortaya çıkan bulgular, sosyal örgütlenme, sosyal tabakalaşma, mekânsal farklılaşma gibi değişkenler açısından bu yerleşmelerin kentsel nitelikte olmadığını gösteriyordu. İkinci önemli bulgu ise, bu gelişmiş neolitik yerleşmelerin, besin darlığı ve diğer çevresel faktörler nedeniyle, bin yıldan daha az bir süre oturulduktan sonra, terk edildikleri ve kullanımlarının sürekli olmadığı idi.

Üzerinde durulması gereken üçüncü önemli nokta ise, Anadolu'da, bir kalay ve bakır alaşımı olan bronz işleme tekniklerinin geliştiği ve

159 "İlkel tarımcı köy toplumları evresine giren Çayönü'nden (İ.Ö. 7250-6750) çok sayıda yontma taş türü malzeme elde edilmiştir. Bu malzemenin çoğu çakmaktaşından, geriye kalan ise bir doğal cam olan obsidyendendir. Çayönü endüstrisi ile karşılaştırılabilecek en iyi örneklere Carmo'da (Kuzey Irak'da) ve Simsara'da (İran'da Zağros Dağları eteklerinde) rastlanmıştır. (...) Şimdilik Çayönü endüstrisinin güneybatı ile yakın ilişkisi olduğunu gösteren kanıtlar yoktur. Bu endüstrinin belirgin odağı belki de Fırat üzerinde, Keban yöresinin aşağı kısmında kalan alanda ve Mardin ili dağlık bölgelerinin eteklerinde yer alıyordu." Braidwood, 1979, s.44-45.

bronzdan yapılmış alet ve gereçlerin yaygın olarak kullanılmaya başlandığı İÖ 3. binyıla kadar,[160] tarımda da önemli gelişmeler olduğu, bir yanda bölgelerarası uzun mesafe ticaret ilişkileri gelişirken, diğer yanda yeni yerleşim yerlerinin kurulduğu, bunların, gerek mekânsal yapılarında, gerekse mekânsal dağılımlarında, neolitik döneme göre, belirgin farklılıklar bulunduğudur.

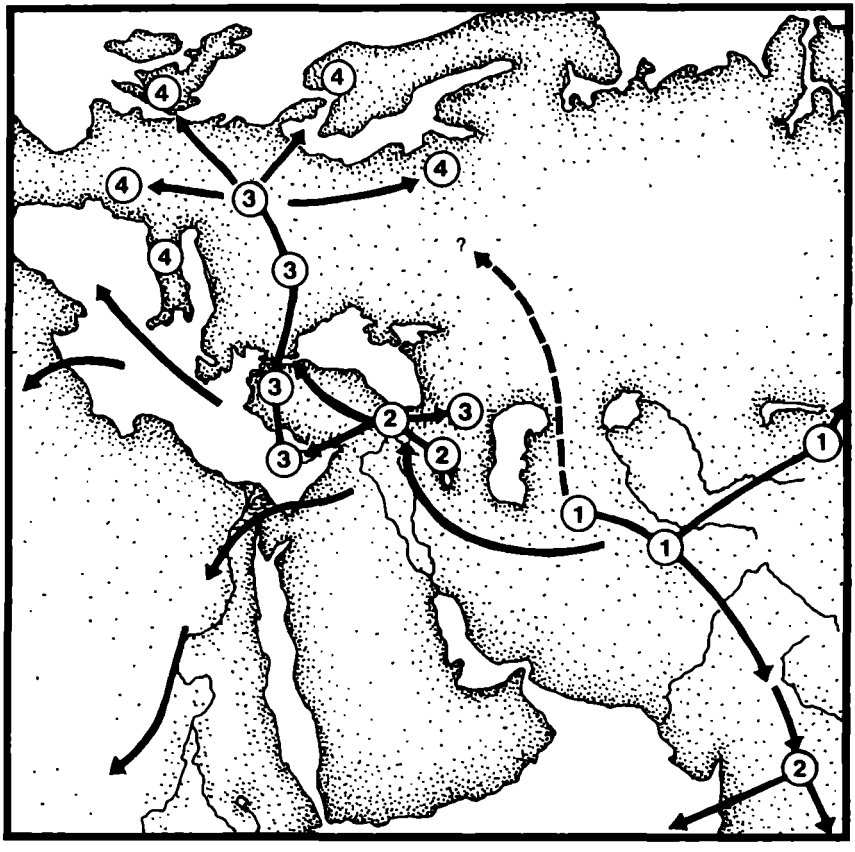
A. METAL İŞLEME TEKNOLOJİSİNİN GELİŞİM SÜRECİ

19. yüzyılın son çeyreğinde Schliemann ve Dörpfeld'in Troia'da yaptıkları kazılardan[161] günümüze kadar geçen süre içinde, Anadolu'da, Bronz Çağı yerleşmelerinin ekonomik ve mekânsal gelişmesini izlememize olanak verecek birçok yerleşim yeri, arkeologlar tarafından, oldukça sistematik ve ayrıntılı bir biçimde, araştırılmış bulunmaktadır. Bu araştırmaların, özellikle 1950'lerden sonra büyük bir ivme kazandığı dikkati çekiyor. Arkeolojik kazıların ve yüzey araştırmalarının yanı sıra, bir grup araştırmacı da Anadolu'da maden işleme tekniklerinin gelişim süreciyle ilgili çok önemli varsayımlar geliştirdiler.[162] Bu varsayımlar, başlıca iki görüş çevresinde yoğunlaşmaktadır. Birinci görüş, Anadolu'daki maden işleme tekniklerinin gelişim sürecini dışarıdan gelen etkilerin belirlediğini savunan, yayılmacı (diffusionist) görüştür. Arkeolojik bulgular, eski Avrupa kültürleriyle Anadolu arasındaki ilk etkileşimin, İÖ 5. binyılda başladığını ve Bronz Çağı boyunca da devam ettiğini göstermektedir. Ancak, Anadolu'daki nüfus hareketlerini belirli bir dönem ile sınırlama olanağı bulunmadığı gibi, bu etkileşimi, çoğu kez yapıldığı gibi, yalnızca batı Anadolu ile sınırlamak da yanlış olur. Çok sayıda gösterge dikkate alındığında, doğru bir bakış açısının, göçebe nüfusun etkinliğini göz ardı etmeyen, batı Anadolu ve Kafkasya üzerinden gelen kavimlerle Anadolu'da yaşayanların karışımından ortaya çıkan bir bireşim (sentez) olduğu ortaya çıkıyor. Bu görüşü savunanlar, güneydoğu Avrupa'da, Kalkolitik dönemde, Anadolu ve Ege'ye koşut olmayan, oldukça gelişmiş bir maden işleme kültürünün varlığından söz ederek, Anadolu'daki maden işçiliğinin geliş-

160 Graham Clark, Anadolu'da bronzun kullanımının İÖ 3. binyılda, o da uygun yerlerde ve koşullarda ortaya çıktığını belirtiyor. Clark, 1969, s.109.

161 Schliemann, 1875; Schliemann, 1880; Schliemann, 1884 ve Dörpfeld, 1894.

162 Bu konu için bakınız: Baker, 1977; De Jesus, 1980; De Jesus, 1977; Muhly, 1978, s.43-48; Muhly, 1980, s.25-67; Stronach, 1957, s.89-125; Charles, a.g.e., s.25-32; Giles ve Kuijpers, 1974, s.823-825; Zwicker, 1977, s.13-26; Yakar, 1984, s.59-86; Yakar, 1985, s.25-38.

Şekil 29. Forbes'e göre metal işleme tekniklerinin yayılışı
Kaynak: R.J. FORBES, Studies in Ancient Technology, Leiden: E.J. Brill, cilt 8, s.21, Şekil 6.

mesinin bütünüyle bağımsız olamayacağını belirtmektedirler.[163]

Yayılmacı görüşün en adı bilinen savunucularından biri olan Forbes, metal işleme tekniklerinin, yalnızca ticaret ilişkileriyle değil, ticaretin yanı sıra, bu teknikleri bilen zanaatkârların, göçler yoluyla ortaya çıkan, mekânsal hareketliliğiyle açıklanabileceğini söylemektedir.[164] Forbes'e göre, Hazar Denizi'nin çevresinde, Elbrız Dağları ve Toros Dağları'nın eteklerindeki verimli alanlarda yaşayan insan toplulukları, İÖ 6000-3700 yılları arasında, "Bereketli Hilal"in verimli düzlüklerine indiler (Şekil 29).

---

163 Yakar, a.g.e., Part I, s.63.
164 Forbes, 1964, cilt 8, s.16.

Bu gruplar, daha İÖ 5000 yıllarından beri, altın ve bakırı tanıyorlar ve basit yöntemlerle işliyorlardı. Eritilmiş bakır ve bakırdan yapılmış aletlerin üretilmesi, İÖ 4000 yıllarında, Batı Asya'ya yayıldı. İÖ 2000 yıllarında, Orta Avrupa'da ortaya çıkan metal araç gereç üretimini, Ortadoğu'daki gelişmelerden bağımsız olarak ele almak olasılığı yoktur.[165] Child da, Forbes gibi, Orta Avrupa'da, İÖ 2000 yıllarında temelleri atılan metal işleme tekniklerinin, Troia II döneminde Anadolu üzerinden ve Kafkasya yoluyla, Tuna Vadisi'ne yayıldığını savunan yazarlardan biridir.[166]

İkinci görüşü savunanlar ise, eski çağlarda maden işleme tekniklerinin gelişiminin, yayılmacı ve bütünüyle bağımsız gelişme gibi kuramsal yaklaşımlarla ele alınamayacağını savunarak, teknoloji transferinin, kolonizasyon yöntemiyle değil, uzun mesafe ticaret ilişkileri nedeniyle gerçekleştiğini vurgulamaktadırlar. Örneğin, bu konuda çok sayıda yayını bulunan Muhly, İÖ 3. binyılda, Anadolu'da, madenciliğin gelişmesinin, Hurriler veya Hint-Avrupalılar gibi kavimlerin göçleriyle açıklanamayacağını, elimizde, Erken Bronz Çağı'nda, metal işçiliğinde uzmanlaşmış bir grubun varlığını gösteren kanıtlar bulunmadığı gibi, göçler ve kolonizasyon süreçleriyle ilgili kuram geliştirmek için de gerekli veriler bulunmadığını savunmaktadır.[167]

En eski metal gereçlere, Hazar Denizi'nin güneyinde, Elbruz, Hindu Kuş ve Tien Şan Dağları'nın eteklerinde, Baykal Gölü'nün güneyindeki alanlarda rastlanmıştır. Forbes'e göre (Şekil 29), buradan çiftçiler eliyle, Kafkasya, Elam, Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz'e yayılmış, buradan da, üçüncü kademe merkezler olan, Phrygia, Lydia, Kıbrıs, Balkanlar ve Tuna Vadisi yoluyla, batıya doğru yayılmaya devam etmiştir. Yapılan arkeolojik kazılarda, metal işlemede kullanılan aletlerin, bu çok geniş alanlar içinde hemen hemen birbirinin aynı olduğu saptanmıştır.[168] Başka bir deyişle, yayılma süreci içinde, yeni bir teknolojik gelişmenin uzun süre gerçekleşmediği görüşüne varılabilir. Hatta, erken dönemde metalden yapılan araç ve gereçlerin, örneğin, Girit ve Kıbrıs'da yapılanlara göre, daha iyi kalitede olduğu gözlenmiştir. Burada hatırlanması gereken bir nokta da, uzmanlaşma gerektiren bu faaliyet kolunda çalışan işgücünün, ilkel bir toplumda, örneğin birkaç bin kişilik bir kabilede, on kişi gibi küçük

---

165 y.a.g.e., s.20-22.

166 G. Child, *Report of the British Association of Advanced Science,* 1938, s.182. Zikreden: R.J. Forbes, y.a.g.e., s.22.

167 Muhly, 1980, s.29.

168 Forbes, a.g.e., s.63.

bir gruptan daha fazla olmayacağıdır.[169] Ancak, zaman içinde, metal araç ve gereçlerin kullanımı yaygınlaştıkça, bu grubun da büyüyeceği açıktır.

Doğada bulunan bakır oksit cevherinden bakırı ayırmak için, cevherin 1100-1200°C'a kadar ısıtılması gerekmektedir. Bu işlem, İS 17. yüzyıla kadar, odun kömürüyle yapıldı. Bunun nedeni, taş kömürünün çıkarılmasında ve taşınmasındaki güçlüğün yanı sıra, içinde bulunan bazı maddelerin metallere verdiği zarardır. Taş kömürünü bu maddelerden arındırma işlemi, ancak İS 17. yüzyılda, İngiltere'de gerçekleşmiş ve bu teknolojik gelişme, batıda endüstrileşmenin ilk adımı olmuştur.[170] Bu tarihe kadar, madenlerin işlenmesinde kullanılan odun kömürünün elde edilmesinde, büyük miktarlarda yaş ağaç tüketildiği açıktır. Ağaç kesmede kullanılan teknolojinin düzeyi, gelişmiş yaşlı ağaçlar yerine, genç ağaçların kesilmesini gerektirdiğinden, özellikle Bronz Çağı'ndan sonra, hızlı bir orman tüketimi süreci yaşanmış olmalıdır. Buna, evlerde yakacak olarak kullanılan odunu da eklemek gerekir.

Avrupa'da ve Ortadoğu'da yapılan bazı araştırmalara göre, bakır oksit cevherini eritmek için yakacak olarak kullanılması gereken odun kömürü miktarı, 20 ile 40 katı kadardır. Örneğin, 5kg. eriyik için, en az, 100kg. odun kömürü yakmak gerekir. Odun kömürünün yapımında, çınar gibi sert ağaç, kuru değil, yaş ağaç kullanmak zorunludur. Örnek olarak, İran'ın Şiraz bölgesinde yapılan bir araştırmada, odun kömürünün verdiği kalorinin yakacak odunun iki katı olmasına karşın, yakacak odundan ancak %14'ü (Avrupa'da en fazla %20-30'u) kadar odun kömürü elde edildiği saptanmıştır.[171] Böylece, 5kg.lık bir bakır eriyiği için, yaklaşık, 700kg. yaş odun kullanmak gerekmektedir. Bakır eriyiğini tabaka haline getirmek için ise, yeniden 1100°C'a kadar ısıtmak gerekeceğinden, tüketilmesi gereken odun miktarı daha da artacaktır.[172]

Bakır, yumuşak bir metal olduğu için, soğuk olarak, çekiç benzeri aletlerle vurarak işlenir. Bakıra, eritme sırasında, az miktarda, 1/6 veya 1/7 oranında, kalay katılırsa, bronz elde edilir. Kalay, odun kömürü ile 232°C'a kadar ısıtılırsa, erimekte ve bakıra karışmaktadır. Kalay, bakırın oksitlenmesine engel olduğu için, bronz, bakıra göre, daha dayanıklı bir

169 y.a.g.e., s.62. Forbes, bu hesabı, birkaç bin kişilik bir kabilenin yılda 1 tondan fazla metal tüketmeyeceği ve her işçinin, günde, a teknoloji ile 3-5kg. metal işleyeceği varsayımıyla yapıyor.

170 Horne, 1982 s.7-8.

171 y.a.g.e., s.11-12.

172 y.a.g.e., s.8.

metaldir.[173] Bakırın Anadolu, Kıbrıs, Batı Akdeniz ve İran'da bol olarak bulunmasına karşın, Anadolu'da ve çevredeki alanlarda zengin kalay yataklarının bulunmaması, Bronz Çağı'nda kalayın nereden sağlandığı konusunda çeşitli varsayımların ileri sürülmesine yol açmıştır. Bu görüşlerden biri, Bronz Çağı'nda kullanılan kalayın, kalay taşından elde edildiğidir. Kalayoksit halinde doğada bulunan kalayın, yağmur sularıyla, kaya yüzeyinden aşınması, akarsu yataklarında birikmesine neden olmakta ve kalay, süzülerek toplanmaktadır.[174] Aynı konu için bir diğer seçenek de, kalayın uzak mesafeden taşınmasıdır. Çalışmanın bundan sonraki bölümlerinde, bu konuya tekrar döneceğiz.

Bakır ve demir, doğada, genellikle, aynı jeolojik birikim içinde bulunduklarından, bakırın eritilmesi sırasında, ocağın dibinde demir parçacıkları, bir yan ürün halinde, ortaya çıkar. Bu nedenle de, Bronz Çağı'nın başlarından beri, bakır ve bronz işleyen zanaatkârlar bu metali tanıyor ve bilinçli olmamakla birlikte, araç gereç yapımında seyrek olarak kullanıyorlardı. Orta Anadolu'da, Alaca Höyük'te bulunan ve İÖ 2300 yılına tarihlenen demir kamanın yapımının bir raslantı sonucu olmadığı ve bu parçanın demirden yapılmış en eski alet olduğu kabul edilmektedir. Böylece, Anadolu'da demir kullanımının, İÖ 3. binyılda başladığı, ancak, yaygınlaşması için, İÖ 1200 yıllarına kadar beklendiği görülür. Bu süre içinde de, bakır/bronz teknolojisi, metal işleme alanındaki egemenliğini sürdürmüştür.[175]

Demir araç ve gereçlerin yaygın olarak kullanımında ortaya çıkan gecikme, teknolojik bir sorundan kaynaklanmamaktadır. Örneğin, demir cevheri, bakırdan daha düşük sıcaklıkta, 800°C'da, işlenebilmektedir.[176] Ancak, bu işlem, iki kademede yapılır: Önce cevher eritilir; ikinci kademede tekrar eritilerek, işlemeye hazır hale getirilir.[177] Demirden araç gereç yapımındaki, bakıra ve bronza göre, güçlük, bu noktadan sonra başlar. Bunun nedeni, demirin son haline getirilene dek, sıcak/kor halinde işlenmesi zorunluluğudur. Bakır ise, daha önceden açıklandığı gibi, soğuk halde işlenen bir metaldir; bu nedenle de, zanaatkârların, çalışmalarını aralıklı olarak sürdürme olanakları vardır. Bakır levha, bir yere depo

---

173 Maddin, Wheeler ve Muhly, 1977, s.41.

174 y.a.g.e., s.38. Aynı konu için bakınız: Yakar, a.g.e., Part I, s.72.

175 Pigott, 1982, s.21-22.

176 y.a.g.e., s.23.

177 Horne, a.g.e., s.8-9.

edilerek, kullanılıncaya kadar bekletilebilir. Demirin ise, bir kere ısıtılıp işlenmeye hazır hale getirilince, soğumadan tümünün tüketilmesi gerekir. Bu nedenle de, çok sayıda demircinin aynı anda çalışarak, sürecin kesintisiz sürdürülmesinin sağlanması zorunludur. Demirden alet yapımının bu özelliği nedeniyle, İÖ 1200 yıllarına kadar, az sayıda uzman işgücü ile üretimi sürdürülebilen bronz işçiliği, ekonomik açıdan tercih edilmiştir.[178]

İÖ 1200 yıllarına gelindiğinde, demir işleme teknolojisinin yaygınlaşmasıyla Ortadoğu'da bu dönemde kurulan yeni imparatorluklar arasında bir koşutluk olduğu görülür. İÖ 1200 yıllarını izleyen yüzyıllarda, Assurlular ve Urartular, kendi devletlerini güçlendirmek için askeri alanda, tarım alanlarında, inşaatlarda ve büyük nüfus gruplarının gündelik gereksinmelerini karşılamak amacıyla, işlenmesi daha ucuz olan ve bir defada büyük miktarlarda üretilebilen demirden yapılmış araç ve gereçlerin üretimine hız verdiler.[179] Demir işleme teknolojisi, artan talebi karşılamak açısından ekonomik çözümler sunduğundan, kısa sürede bronzun yerini aldı. Böylece de, İÖ 1200 yıllarında Bronz Çağı kapandı ve Demir Çağı başlamış oldu.

B. ANADOLU'DA BRONZ ÇAĞI ZAMANDİZİNİ

Besin üretimi alanında olduğu gibi, metal işleme alanında da, teknolojik gelişmelerin her bölgede eşzamanlı olmadığına, Bronz Çağı'nın Anadolu'da İÖ 3. binyıl başlarında, Girit'te, Ege adalarında ve Yunanistan'da İÖ 2500-2000, Avrupa'da ise İÖ 1200 yıllarında başladığına bundan önceki bölümde değinmiştik. Anadolu'da, çoğunlukla İÖ 2800-1200 yılları arasında ele alınan Bronz Çağı, kazılarda bulunan çanak çömleğin ve üretimde kullanılan madenlerin niteliklerine, yerleşmelerin sosyo-ekonomik yapılarına göre, üç evreye ayrılmaktadır:[180]

---

178 Pigott, o.g.e., s.23.

179 y.o.g.e., s.24.

180 Anodolu'do Bronz Çoğı zomondizini ile ilgili çok ayrıntılı çalışmalar yapılmıştır. Bunlara örnek olarak: Lloyd ve Melloort, 1958, s.93-113; Esin 1969 gösterilebilir. Bu çalışmalar, genellikle, arkeolojik kazılar sırasında ortaya çıkarılan malzemenin tarihlendirilmesine dayandığından, yerel farklılıkları saptayan sonuçlar ortaya koymuşlardır. Örneğin, birinci kaynakta, Batı Anodolu'do Yukarı Menderes Vodisi'nde bulunan Beycesulton için çanak çömlek bulgularına dayanarak saptanan Bronz Çağı zomondizini şöyledir (s.112-113):

Erken Bronz Çağı	İÖ 2800-1900
Orta Bronz Çağı	İÖ 1900-1450
Geç Bronz Çağı	İÖ 1450-1000

1. Evre: Erken veya Eski Bronz Çağı (İÖ 2800-1900)

Bu evrenin başlarında, Kalkolitik dönemin tarıma dayalı köy kültürü sürdürülmektedir. Bronz alet kullanımı, henüz yaygın değildir. Bu dönemin en büyük teknolojik buluşu, kağnı tipi, dört tekerlekli arabadır. Bu evrede, Anadolu'da, yapılan arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan en önemli yerleşim yerleri, Troia I, Demircihöyük, Kusura, Semayük, Beycesultan, Tarsus, Alişar, Alaca Höyük, Karaoğlan, Arslantepe, Norşuntepe, Pulur, İkiztepe ve Köşkerbaba'dır.

Anadolu, uzun bir duraklamadan sonra, İÖ 3. binyılın ortalarında, ekonomik açıdan, yeniden, parlak bir dönem yaşadı. Yazının kullanımı henüz bilinmemekle birlikte, bölgelerarası ticaret gelişmiş ve bronz aletlerin kullanımı yaygınlaşmıştı. Bronz Çağı'nın en önemli teknolojik aşamalarından biri olan çömlekçi çarkının kullanılması,[181] bu dönemde, üretim hacminin büyüdüğünün göstergesidir. Bu buluş, ekonomik gelişme aşamasında, pazar için üretimin ilk adımı sayılabilir. Üretimde ve ticaretteki gelişmeler sonucu, yeni bir sosyal örgütlenme düzeyine ulaşılmış ve bu dönemde, Anadolu'nun ilk kent-devletleri kurulmuştur. Bunların ilki, kuzeybatı Anadolu'da, Troia I'in yıkıntıları üzerine kurulan, Troia II'dir. Troia II, okur-yazarlık dışında, Child tarafından öne sürülen bütün "kent" olma ölçütlerine uymaktadır.

Bu dönemde, Anadolu'nun, Mezopotamyalılar tarafından, "Hatti Ülkesi" adı ile anıldığı bilindiğine göre, İÖ 2500-2000 tarihleri arasında, Orta ve Güneydoğu Anadolu'da, Hattiler de, en aşağı İÖ 3. binyılın ortalarından sonra, küçük kent-devletleri halinde yönetiliyorlardı.[182] Alişar ve Alaca Höyük'ün yanı sıra,[183] Kaniş (Kültepe) IV ve III de, Orta Anadolu'da, bu dönemin en önemli yerleşmelerindendir.[184]

Anadolu'da, İÖ 3. binyılın ortalarından, 500 yıldır süren barış ortamı,

---

İkinci kaynakta, geniş bir örneklemeye dayanan, maden analizlerinin sonuçlarına göre saptanan Bronz Çağı zomandizini ise şöyledir (s. 32);

Eski Bronz Çağı	İÖ 2800/2700-1900
Orta Bronz Çağı	İÖ 1900-1430
Yeni Bronz Çağı	İÖ 1430-1200

Bu kitabın I. basımı yapıldıktan sonra inceleme fırsatı bulduğumuz bu ikinci kaynağın verilerine göre çalışmamızın bu bölümünü 2. basım için yeniden düzenledik ve metin içinde de bazı gerekli düzeltmeleri yaptık.

181 Akurgal, y.a.g.e., s.27.

182 y.a.g.e., s.31.

183 Bittel, 1950, s.272-274.

184 Mellaart, 1957, s.64.

İÖ 2000 yıllarına doğru, dışarıdan gelen büyük bir göç dalgasıyla son bulmuştur. Avrupa'nın belki de Asya'nın kuzeyinde oturan Hint-Avrupalılar, pek de iyi bilinmeyen nedenlerle, İÖ 3. binin son çeyreğinde, İÖ 2250-2000 yılları arasında, Atlantik kıyılarından Hindistan'a kadar uzanan geniş bir mekân içinde güneye doğru göç ettiler. Bu büyük göç sırasında çeşitli dönemlerde, adlarını genellikle sonradan almış olan Germenler, Latinler ve Hellenler gibi kavimler aşağı yukarı bugünkü yerlerine geldiler. İranlılar, Kimmerler, İskitler ve Hintliler gibi Hind-Avrupalı kavimler de yine değişik dönemlerde olmak üzere şimdiki ülkelerine göç ettiler. Bu arada Anadolu'ya gelenlerin bir kısmı Balkanlar'dan, bir kısmı da Kafkasya üzerinden geldiler. Balkanlar'dan gelenler arasında Troialılar'ı ve Thraklar'ı sayabiliriz. Hititler ve onlarla gelen daha birçok Hind-Avrupa boyları ise Kafkasya üzerinden Anadolu'ya indiler, bir süre sonra Orta Anadolu'daki yerlerini aldılar. Hititler, İÖ 2000 yıllarında, kendilerinden önce kurulmuş olan kent-devletlerini teker teker ele geçirdiler. Alaca Höyük, Alişar ve diğer Orta Anadolu yerleşmelerinde, bu dönemde görülen büyük bir yangın tabakası bu sürecin kanıtıdır.[185]

2. Evre: Orta Bronz Çağı (İÖ 1900-1400)

Bu dönemin başlarında,[186] Anadolu'da, etrafı surlarla çevrili, çok sayıda yerleşme ortaya çıkmıştır. Bunun temel nedeni, daha önce değindiğimiz göçler ve istilalardır. Kent-devletleri niteliğindeki bu yerleşmeler arasında, başlangıçta, bir birlik yoktu, ancak her birinin askerleri ve orduları vardı. Sosyal tabakalaşma ve uzmanlaşma ortaya çıkmıştı. Zanaatkârlar, seramikten ve bronzdan kap kacak, silahlar, ok uçları, balta ve topuzlar, damga mühürleri üretiyorlardı. Tarım ve dokumacılık da oldukça gelişmişti. Bütün bu gelişmelerin yanı sıra, belki de en önemli gelişme, Anadolu'da, İÖ 2000 yıllarında, yazının kullanılmaya başlanması, böylece de

---

185 Akurgal, 1988, s.42.

186 Kınal, 1991, s.36'da Anadolu'da Bronz Çağı zamandizini şöyle veriliyor:

Eski Bronz Çağı	İÖ 2500-2000
Orta Bronz Çağı	İÖ 2000-1550
Yeni Bronz Çağı	İÖ 1500-1200

Lloyd, 1956, s.XX'de Anadolu'da Bronz Çağı zamandizinini şöyle veriyor:

Erken Bronz Çağı	İÖ 2600-1900
Orta Bronz Çağı	İÖ 1900-1600
Geç Bronz Çağı	İÖ 1600-1200

Görüldüğü gibi, verilen tarihler arasında çok önemli farklılıklar vardır. İki yazarın verdiği zamandizinlerin tek ortak noktası, Bronz Çağı'nın İÖ 1200 tarihinde sona ermiş olmasıdır.

tarih dönemlerine girilmesidir. Anadolu'da, ilk yazılı belgeler, Orta Anadolu'da Orta Bronz Çağı'nın en önemli yerleşmesi olan Kaniş Karum'da (Kültepe'de) bulunmuştur. Kilden yapılmış Kültepe tabletleri,[187] Assurlu tüccarlarla ilgili ticari ve hukuksal konuları içermektedir. Bu yazılı belgelerden, İÖ 2000-1800 yılları arasındaki dönemde, Anadolu kentleriyle Mezopotamya kentleri arasında, uzun mesafe ticaret ilişkilerinin çok gelişmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bu dönem, aynı zamanda, Anadolu'daki kent-devletleri arasında yoğun bir güç mücadelesinin yaşandığı dönemdir. Sonunda, İÖ 1600'lerde, Hattuşa başkent olmak üzere, bir kent devletleri federasyonu olan Hitit İmparatorluğu kuruldu.

3. Evre: Geç veya Son Bronz Çağı (İÖ 1400-1200)

Bazı yazarlar, Hititler'in demir işleme tekniklerini çok erken bir tarihte geliştirdiklerini ve İÖ 1600 yıllarında, demir üretiminde bir tekel kurduklarını yazmaktadırlar.[188] Yapılan maden analizleri Anadolu'da İÖ 2. binyılın ortalarına kadar bronz işçiliğinin ancak büyük merkezlerde sürdürülen bir üretim faaliyeti olduğunu ve Anadolu'nun birçok yerinde bronzun kullanılmadığını göstermiştir. Buna karşın Geç Bronz Çağı'nda bronz işçiliğinin eskisine oranla yaygınlaştığı ve demir işçiliğinin gelişmesine koşut bir sıçrama yaptığı gözlenmektedir.[189] Bu süreçte Anadolu'nun egemen gücü olan Hitit İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu uygun siyasal, sosyal ve ekonomik koşulların önemli bir rolü olsa gerektir. Bu dönem çalışmamızın bundan sonraki bölümlerinde yeniden ele alınacaktır. Anadolu'nun Bronz Çağı, Hitit İmparatorluğu'nun İÖ

187 Kültepe tabletleri (Kapadokya tabletleri de denilmektedir) denilen yazılı belgeler, çağu 3-5cm. eninde, 5-10cm. boyunda, küçük, bazıları daha büyük tabletlerdir. Kil yaş iken üzerleri madeni uçla yazılıyor, bazen de yine kilden yapılan zarflara koyuluyor, sonra üzerlerine iş sahiplerinin ve şahitlerin mühürleri basılıyordu. Kültepe tabletleri Assurlu tüccarlara ait belgeler olduğundan, eski Assur lehçesi ve çivi yazısı ile yazılmışlardı. Bunların çağu, Assurlu tüccarların, gerek anakent Asur'daki, gerekse Anadolu'nun diğer kentlerindeki Assurlu tüccarlarla karşılıklı yazıştıkları iş mektupları ve borç senetleridir. Aralarında, tüccarların özel yaşantıları ile ilgili, evlenme, boşanma, evlatlık alma gibi sosyal konularla ilgili anlaşmalar da vardır. Bu yazılı belgelerde, bir çok kent adı, tanrı ve şahıs adı, bazı maden ve eşyaların adları ile tarım ve hayvan ürünlerinin adları da geçmektedir. Bu isimlerin incelenmesi sonucu, konuşulan dil, Anadolu'nun o dönemdeki ekonomik yaşantısı, kentlerin yerleri ve ticaret yolları ile ilgili ayrıntılı bilgiler elde edilmiştir. Anadolu tarihi ile ilgili bu önemli katkılar nedeniyle, İÖ 2000-1800 tarihleri arasındaki döneme, "Assur Ticaret Kolanileri Çağı" veya "Kültepe Çağı" da denilmektedir (Kınal, 1991, s.60-61 ve s.45 ve Akurgal, 1988, s.46-47).

188 Ceram, 1956, s.211-212.

189 Esin, 1969, s. 31-32.

1200 yılında, batıdan gelen yeni bir göç dalgası ile yıkılmasına kadar sürmüştür.

C. ANADOLU'DA BRONZ ÇAĞI KENTLERİ: ÖRNEK ÇALIŞMALAR

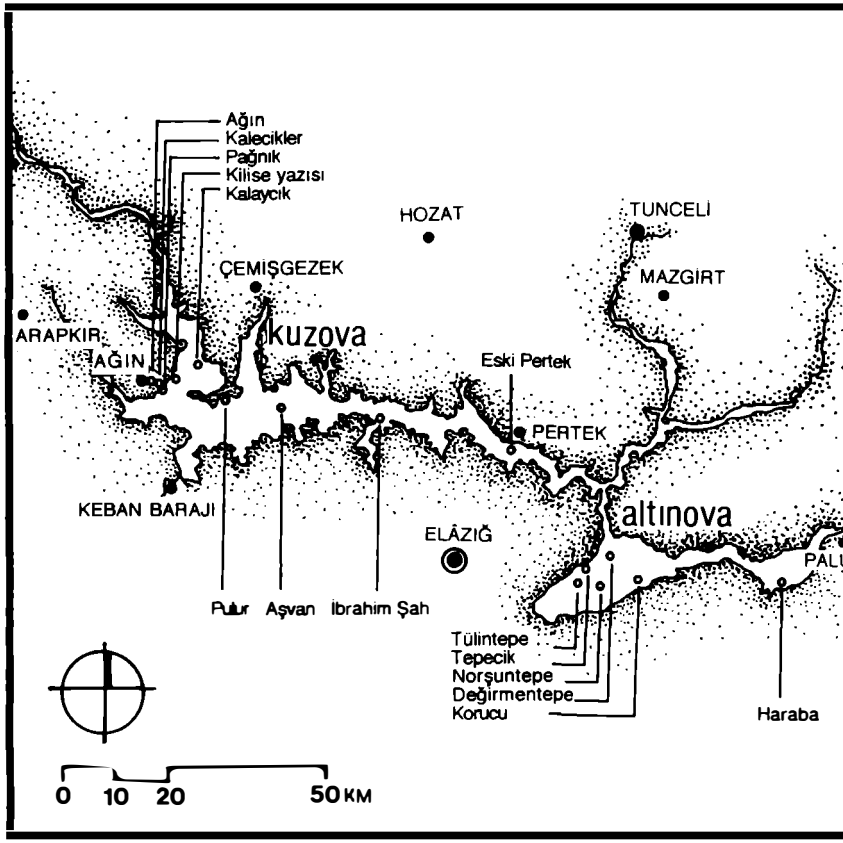
Bundan önceki bölümde, Anadolu'da, Bronz Çağı'nda ortaya çıkan kentleşme sürecinin temel çizgisini, bu süreci belirleyen ekonomik, teknolojik ve siyasal etmenlerle nedensellik ilişkilerini kurarak, tanımladık. Bu bölümde, çizdiğimiz bu genel çerçeve içinde, seçtiğimiz örnekler üzerinde, Bronz Çağı boyunca, Anadolu'da, ilk kentlerin ortaya çıkışını, mekânsal yapı değişimini ve morfolojik niteliklerini belirlemeye çalışacağız. Bu bölümde ele alacağımız örnekler, daha önce Bronz Çağı zamandizinini açıklarken adı geçen örneklerden seçilmişlerdir.

1. Anadolu'da Erken Bronz Çağı'nda Ortaya Çıkan Kent-Öncesi Yerleşmelere Bir Örnek: Norşuntepe

Yukarı Fırat havzasında yer alan, bugün Anadolu'nun en büyük yapay göllerinden biri olan Keban baraj gölü, doğu ve kuzey Toros Dağları'nın yüksek sıraları arasında kalan birkaç büyük ovayı, sular altında bırakmıştır. Batıda Agın ve Aşvan yörelerini içeren Kuzova (Küçükova) ve doğuda Altınova (Uluova), bunların en önemlileridir (bkz. Şekil 30). Baraj gölü alanına su verilmeden önce yapılan yoğun arkeolojik araştırmalarda,[190] Tepecik, Tülintepe, Korucutepe, Norşuntepe gibi eski yerleşim yerleriyle ilgili önemli bilgiler gün ışığına çıkarılmıştır. Bu Erken Bronz Çağı yerleşmelerinin sayılarından ve büyüklüklerinden, Kalkolitik dönemden beri, Altınova'nın nüfusunun artmış olduğu saptanmıştır. Bunun temel nedeni, bölgenin yeteri kadar yağış alması, Fırat'ın kolu olan Muratsuyu ve diğer kaynaklardan su gereksiniminin karşılanması, verimli tarım topraklarının, av hayvanlarının, ormanların ve otlakların varlığı gibi, yerleşmeye uygun, doğal koşullardır. Bölgede nüfusun hızlı artışı, yeni tarım alanlarının açılması nedeniyle, ormanlık alanların ve av hayvanlarının azalmasına neden olduysa da,[191] Mezopotamya ve Kafkasya ile kurulan uzun mesafe ti-

190 Keban baraj göl alanındaki kazılar, ODTÜ Keban Eski Eserleri Kurtarma Projesi kapsamı içinde 1968 yılında başlamış ve 1971 yılına kadar sürmüş, her yılki araştırmalar Türkçe ve İngilizce olarak yayımlanmıştır. Bunların ilki için bakınız: ODTÜ, Keban Projesi, 1968 Yaz Çalışmaları, 1970. 1969 Yılı çalışmaları 1971'de, 1970 yılı çalışmaları 1972'de, 1971 yılı çalışmaları 1974'de ve 1972 yılı çalışmaları 1976'da, aynı seri içinde yayımlanmıştır.

191 Hauptmann, 1979, 1. cilt, s.58-59.

Şekil 30. Keban Barajı göl alanı kazı yerleri

Kaynak: U. Esin, "Tepecik ve Tülintepe Kazıları," VIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1979, cilt 1, Levha 29'dan çizildi.

caret ilişkileri, yerleşme yoğunluğunu arttıran temel etmenlerden biri olmuştur. Bugün Keban Barajı'nın sular altında bıraktığı 125km. uzunluğunda ve 68,000 hektarlık alanda yapılan ilk sistematik yüzey araştırmalarında, 47 büyük yerleşim yeri saptanmıştır.[192] Altınova'daki Norşuntepe yerleşmesi, bunların en büyüklerinden biridir.

Altınova, Bingöl Dağları'ndan elde edilen obsidyen nedeniyle, daha İÖ 6. binyılın sonlarından başlayarak, Kuzey ve Orta Anadolu'ya, Suriye üzerinden Mezopotamya'ya, Kafkaslar'a ve İran'a ticaret yolları ile bağ-

192 Esin, 1979, s.65-66.

lanmıştı. İÖ 3. Binyılda bu ilişkilerin yoğun biçimde sürmekte olduğunu gösteren kanıtlar bulunmuştur.[193] Ticaretin gelişmesinin en önemli nedenlerinden biri, Altınova'daki yerleşmelerin birer metal işleme merkezi olmalarıdır. Norşuntepe'de yapılan kazılarda, İÖ 3. binyılın ilk yarısında çeşitli metal aletlerin yapıldığını gösteren maden eritme kapları, ocaklar, metalden yapılmış aletler bulunmuştur.

Altınova'da, bronzdan yapılmış alet üreten tek merkez, Norşuntepe değildi. Tepecik ve Tülintepe'de yapılan kazılarda, bu yerleşmelerde de metal alet üretimi yapıldığını gösteren bulgulara rastlanmıştır.[194] Norşuntepe, Tülintepe ve Tepecik'te hammadde olarak kullanılan bakırın, Mazgirt, Ovacık-Tunceli, Çöplerköy, Mamlis, Keydak ve Karabek'ten, kalayın ise Pertek'deki yataklardan getirilmiş olabileceğini gösteren bulgular vardır.[195]

Norşuntepe'de, çanak çömlek bulguları, yapı teknikleri ve konut birimlerinin özellikleri incelendiğinde, Erken Bronz Çağı yerleşmesinin, büyük ölçüde, kuzey Suriye ve Mezopotamya kültür bölgesinin özelliklerini taşıdığı görülür.[196] Arkeolojik bulgulara göre, Norşuntepe'de, bakıroksitlerden, eritme yoluyla, bakır elde edilmesi işlemi, İÖ 3500 yıllarında, Geç Kalkolitik dönemde biliniyordu. Bronz Çağı'nın başlarında, İÖ 2800 yıllarına gelindiğinde ise, Norşuntepe'deki işliklerde, metal işleme teknikleri oldukça gelişmişti.

Bu dönem yapı katlarının Mezopotamya'nın Uruk dönemi özelliği göstermesi nedeniyle, Norşuntepe'nin bir Uruk kolonisi olarak nitelendirildiğini görüyoruz.[197] Bu katlara ait çanak çömlek parçaları, iki büyük grup oluşturmaktadır. Erken Bronz Çağı başlarına tarihlenen buluntularda, bu ayırım, daha net olarak görülmektedir. Birinci grubu, Anadolu'da Erken Bronz Çağı'nın kaba, elle yapılmış çanak çömleği oluşturur. İkinci gruba ise, sık sık "Suriye ithal malı" olarak nitelendirilen, çark yapımı, ince çanak çömlek girmektedir.[198] Bu ikinci grubun varlığı, Norşuntepe'nin, daha Erken Bronz Çağı başlarında, Suriye üzerinden Mezopo-

193 y.a.g.e., s.67-68.

194 Yakar, a.g.e., Part I, s.67.

195 Özbal, Tepecik ve Tülintepe metal, filiz ve cüruf analizleri sonuçları, *Arkeometri Ünitesi Bilimsel Toplantı Bildirileri, III,* Ankara: 1983, s.209. Zikreden: y.a.g.e., s.67.

196 Hauptmann, a.g.e., s.58.

197 Yakar, a.g.e., Part I, s.66-67 ve Hauptmann, a.g.e., s.57-58.

198 Hauptmann, 1972, s.98-99.

tamya kentleriyle sürdürdüğü ticaret ilişkilerinin kanıtıdır. İthal malı çanak çömleğin toplam içindeki payı %60 olarak saptandığına göre,[199] bu ilişkiler oldukça da yoğundur. Metal alet üretimi ise, Mezopotamya etkisi olmakla birlikte, daha bölgesel niteliktedir.[200]

İÖ 2800-2400 yılları arasında, genelde, Anadolu'da metal işleme tekniklerindeki gelişme oldukça yavaştır. Buna karşılık bu dönem, yerleşmelerin sosyo-ekonomik kademelenmesindeki yeni oluşumlar açısından, önemli süreçleri kapsar. Bir yanda, çiftçilikle geçinen topluluklar kırsal yerleşmeler halinde, geleneksel yaşam biçimlerini sürdürürken, Anadolu'nun bazı yörelerinde bu küçük kırsal yerleşmeler, kendilerinden daha gelişmiş merkezlerin yakınında bulunuyorlarsa, ekonomik bağımsızlıklarını kaybetmekte ve gelişmiş merkezi yerleşmenin, en erken biçimiyle kent-devletinin denetimi altına girmektedirler.[201] Bölgelerarası ticaret ve metal alet üretimi nedeniyle oldukça gelişmiş bir ekonomik yapıya sahip olduğunu gördüğümüz Norşuntepe yerleşmesi, acaba bu merkezi yerleşmelerden, Anadolu'nun ilk kentlerinden biri miydi? Bu sorunun yanıtını, Norşuntepe'nin mekânsal yapısını inceleyerek bulmak gerekiyor:

Norşuntepe yerleşmesi, yaklaşık 60 hektarlık bir alan kaplar.[202] Daha önce incelediğimiz ve neolitik dönemin en büyük yerleşmelerinden biri olduğunu söylediğimiz Çatal Höyük'ün kapladığı alan 12.5 hektar olduğuna göre, Norşuntepe, Çatal Höyük'ten yaklaşık 5 kat büyük bir yerleşmedir. Taban suyu seviyesine göre, höyüğün yüksekliği 35m. kadardır. Bunun ilk 17 metresi Kalkolitik döneme, üstteki 15 metreden fazlası ise Erken Bronz Çağı'na ait yapı katmanlarından oluşmaktadır. Son Kalkolitik yerleşme dokusunu oluşturan ögeler, bir avlu ve bir koridor etrafında fırınlı mekân, depo, obsidyen ve bakır işlenen atölyeler ve Altınova'ya has olan, ocaklı tek odadan oluşan konutlardır. İşliklerde çok sayıda bulunan maden, maden köpüğü, maden kalıntısı; izabe fırını ve maden döküm kalıpları, Norşuntepe'de, örgütlenmiş metal üretim faaliyetlerinin[203] ve az sayıda da olsa bu alanda uzmanlaşmış zanaatkârın varlığını gösteren kanıtlardır. Daha önce değindiğimiz gibi, bakırın eritilmesi ve basit de olsa metal alet yapımı, uzmanlaşmış işgücü gerektiren bir süreçtir.

---

199 Hauptmann, 1979, s.58.

200 Yakar, a.g.e., Part I, s.71 ve 82.

201 y.a.g.e., s.73.

202 Hauptmann, 1979, s.56-57.

203 y.a.g.e., s.58.

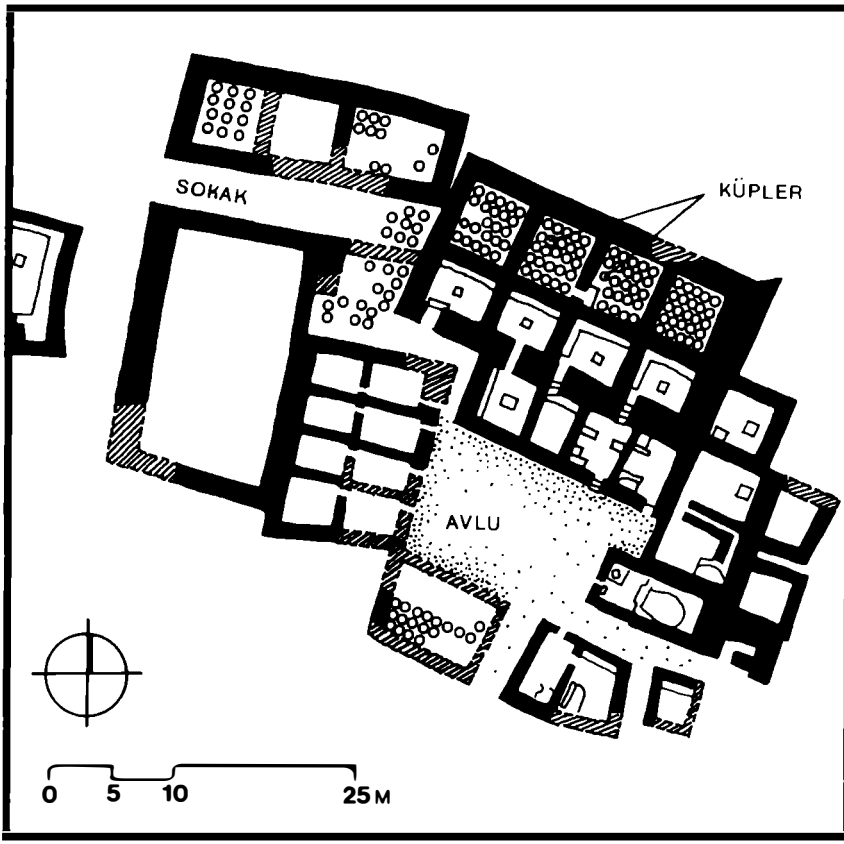
Erken Bronz Çağı'na gelindiğinde, Norşuntepe yerleşmesi bir koruma duvarı ile çevrilmişti. Bu duvar, 3-4 metre genişliğinde, taş temel üzerine örülmüş, kerpiç bir duvardır. Bu, tek başına duran koruma duvarlı yerleşmelerin, Altınova'da Erken Bronz Çağı'nın ortak bir özelliği olduğu bilinmektedir. Norşuntepe yakınındaki Tülintepe ve Tepecik'te, Kuzova'da, Pulur'da da, Neolitik dönemden beri geleneksel savunma yöntemi olarak kullanılmıştır (Şekil 30). Duvar bulunmayan yerlerde ise, yerleşmenin en dışında yer alan konutların dış duvarları, açık araziden gelecek tehlikelere karşı, bir duvar oluşturacak şekilde inşa edilmiştir.[204]

Yapı katmanları incelendiğinde, Erken Bronz Çağı'nın son evresine kadar, Norşuntepe'de, aralıksız devam eden bir gelişme olduğu görülür. Tabaka VI yerleşmesi, Erken Bronz Çağı'nın son yapı katıdır ve İÖ 2200 yıllarına tarihlenmektedir (Şekil 31). Kazılarda elde edilen bulgulara göre, yerleşme dokusunu oluşturan her iç mekânın, konut, atölye ya da depo olarak farklılaştığı görülmüştür. Dış mekânlar da, sokak ve avlu olarak farklılaşmıştır. Giriş kapıları ana yola değil, yan sokaklara ve avlulara açılmaktadır.[205] Kuzeyde yer alan bir dizi depo mekânlarının her birinde, 25 adet büyük küp, boyunları hizasına kadar toprağa gömülmüştür. Bunlar, tahıl depolamak için kullanılmış olmalıdır. Onların önündeki bir dizi oda ise, yaşama mekânı olarak kullanılmıştır. Avlunun batısı, 8 odalı bir konut grubu ile sınırlanmıştır. Bir karşılaştırma yapıldığında, depo olarak kullanılan mekânların, Çatal Höyük'de olanın tersine, konut birimlerinden daha büyük olduğu görülmektedir. İkinci önemli nokta şudur: konut olarak kullanılan mekânlarda, kendi içinde bir farklılaşma bulunmamaktadır; her biri yaklaşık aynı büyüklüktedir. Dokunun bu özelliklerinden, Norşuntepe'de, Erken Bronz Çağı'nın sonunda, sosyal tabakalaşmanın henüz ortaya çıkmadığı görülmektedir. Yalnızca depolama kaplarında bir defada 200 ton tahılın depolanabileceği dikkate alınırsa, metal işleme tekniklerinin yanı sıra, tarım tekniklerinin de gelişmiş olduğu anlaşılmakta-

---

204 y.a.g.e., s.58.

205 y.a.g.e., s.61-62. Naumann, aynı konuda farklı bir görüş ileri sürerek, şöyle diyor: "Orta Anadolu'nun en erken dönemlerinden 3. binyıl sonuna dek olan sürede, yalnızca, Norşuntepe'de bulunmuş olan Erken Bronz Çağ yapısı, büyük bir olasılıkla, bir sarayın bir bölümü olarak yorumlanabilmektedir. Şimdiye dek elde edilmiş olan buluntular, bağımsız duvarlı olmakla birlikte, yer yer, sıkıca birbirine bitişik yapılmış oda külliyelerini (gruplarını) göstermektedir." (Naumann, a.g.e., s.403). Yerleşmenin dış mekân ve sokak düzeni ve Naumann'ın da söylediği gibi, yapı grubunun bağımsız duvarları olan, parça parça bölümler halinde inşa edilmiş olması ve diğer plan özellikleri, bize göre, Tabaka VI'nın bir saray olma olasılığını ortadan kaldırmaktadır.

Şekil 31. Norşuntepe VI. yapı katında Erken Bronz Çağı yerleşmesi
Kaynak: H. Hauptmann, "Kalkolitik Çağ'dan İlk Tunç Çağı'nın Bitimine Kadar Norşuntepe'de Yerleşmenin Gelişimi," VIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1979, cilt 1, Levha 27, Resim 25'ten çizildi.

dır. Çevredeki verimli tarım topraklarının işlenmesiyle önemli bir artık ürün birikimi sağlayan Norşuntepe, büyük depoları ve gelişmiş, düzenli konutlarıyla kentsel bir görünüm kazandı ise de, yerleşme dokusunda bu artık ürünün bir yönetici sınıfın elinde toplandığını gösteren anıtsal öğeler, mekânsal yapıda henüz ortaya çıkmamıştır. Buraya kadar sıralanan nitelikleriyle, Norşuntepe'de, dış ticaret gelişmiş, ekonomik faaliyetler çeşitlenmiş, metal işleyen uzman zanaatkârlar ortaya çıkmış, ancak, sosyal tabakalaşma ortaya çıkmamıştır.

Yapılan alan çalışmalarında, Altınova'da, Erken Bronz Çağı'nın başla-

rında, birkaçı duvarla korunmuş, yaklaşık on büyük yerleşme saptanmıştır. Zaman içinde, bölgedeki nüfus ve yoğunluk artışına koşut olarak, Erken Bronz Çağı ortalarından sonra, Korucu, Tepecik, Norşuntepe ve belki de, Tülintepe ve Kerik'te, diğer köy benzeri yerleşmeleri denetleyen, ekonomik açıdan köylerden daha gelişmiş, "kent öncesi" yerleşmeler ortaya çıkmış, özellikle arazi ihtilafları nedeniyle, diğer kırsal yerleşmeler de, giderek önemlerini yitirmişlerdir.

Norşuntepe Tabaka VI'da, Erken Bronz Çağı sonunda ortaya çıkan bu olgu, yalnız yukarı Fırat bölgesi için değil, Anadolu'nun büyük bir bölümü için, tipik bir özelliktir.[206] Norşuntepe Tabaka VI, artık, kırsal bir yerleşme değildir; ancak, Child'ın ölçütlerine göre kent de değildir; Anadolu'da, ilk kentlerin ortaya çıkış sürecinde, belki de en gelişmiş, son aşama olarak nitelendirilmelidir. Norşuntepe'de, tüm yapı grubunun işlevi, İÖ 2200 yıllarına doğru bir yangınla sona ermiştir.[207]

2. Anadolu'da Bir Tarihöncesi Kenti: Troia II

Nasıl Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun kentleşme sürecini, Mezopotamya ve Kafkasya üzerinden gelen etkilerden, göçlerden ve ticaret ilişkilerinden bağımsız olarak ele almak olanağı yoksa, Batı Anadolu'nun kentleşme sürecini de, Ege Denizi ve Balkanlar yoluyla gelen etkilerden bağımsız olarak ele almak olanağı yoktur. Batı Anadolu'nun en kuzey parçasını oluşturan, Osmanlı döneminde Biga, antik dönemde de Troas olarak bilinen Çanakkale Yarımadası, konumu nedeniyle, bu etkilerin en yoğun olduğu bir bölgeydi. Yarımadanın batı kesiminde, eski adı Skamandros olan Kara Menderes Çayı, yarımadanın en yüksek yeri olan Kazdağı'ndan (eski adı İda Dağı) çıktıktan sonra, kuzeye doğru akıp, Çanakkale Boğazı'nın ağzında, önce Dümrek Çağı (eski adı Simoeis) ile birleşerek, denize dökülmektedir. Günümüzde, 15.5km. uzunluğunda ve ortalama 4km. genişliğinde bir ovanın ortasından akan Kara Mende-

---

206 y.a.g.e., s.63. Hauptmann, aynı sayfadaki 47 numaralı dipnotta, R. Whallon ve S. Kantman, *Current Anthropology*, cilt 10 (1970), s.130-131'e atıfla şöyle diyor: "Whallon ve Kantman tarafından Aşvan'ın (İlk Tunç Çağı) Erken Bronz Çağı için ortaya atılan, büyük bir merkezi kent, Aşvan Kale, ve etrafına saçılmış, o kente bağlı köyler kuramının, yapılan kazılarla, doğru olmadığı saptandı. Örneğin, Altınova ve Aşvan bölgesinde de açıkça görüldüğü gibi, alan araştırması ve ona bağlı olarak çıkan sonuç, Keban Projesi'nde olduğu gibi, kazılarla onaylanmazsa, ya da düzeltilmezse, Anadolu arkeolojisi araştırmalarında büyük bir yanlışlığa yol açabilir."

207 Naumann, a.g.e., s.404-405.

res,[208] ikinci bölümde incelediğimiz gibi tarih boyunca, jeomorfolojik yapıda ortaya çıkan değişim süreci içinde yatak değiştirmiş, özellikle de, denize döküldüğü noktada önemli değişmeler olmuştur (bkz. Şekil 22).

Troas'ın en stratejik noktası olan kuzeybatıdaki Kara Menderes/Skamandros deltası çevresindeki ilk yerleşme, İÖ 4000 yıllarına, belki de daha öncesine tarihlenen, çayın batı yakasındaki Kumtepe'dir. İÖ 3600 yıllarında ise, Kumtepe'nin doğusundaki Hisarlık Tepesi'nde, çayın doğu yakasında, Troia I'in temelleri atılmıştır.[209]

Troia I, bir Erken Bronz Çağı yerleşmesi olup, İÖ 3000-2500 yıllarına tarihlenir ve Ia-Ij olmak üzere, üst üste sıralanan, on yapı katını içerir.[210] Yaklaşık olarak dairesel bir duvar ile çevrili, çapı ancak 90 m. olan bu küçük yerleşmenin giriş kapıları, topografik nedenlerle, güneye açılmıştır (bkz. Şekil 32). Kuzeyde, yaklaşık 18.5 m.'lik dik bir yamacın dibinde, Kara Menderes/Skamandros düzlüğü uzanmaktadır.[211]

Koruma duvarının, zaman içinde, yeniden inşa edilme sürecinde, yerleşmenin, güneye doğru, büyüdüğü, Şekil 33'te izlenmektedir. Yapılan arkeolojik kazılarda elde edilen bulgular, bir yangınla son bulan Troia I'in, kullanılan teknoloji düzeyi ve mekânsal yapı özellikleri açısından, sağlam surları olan bir köy olduğunu göstermektedir. Halkın geçim kaynaklarını, tarım, hayvancılık, balıkçılık ve el yapımı çanak çömlek ticareti oluşturmaktadır. Troia I'in ticaret ilişkileri, kuzey Ege ve Marmara kıyılarında, Akdeniz içlerinde, Avrupa ve Anadolu'da belgelenmiştir.[212]

Troia I'in yıkıntıları üzerine kurulan ve daha büyük bir yerleşme olan Troia II ise yaklaşık, İÖ 2500-2300 yıllarına tarihlenmektedir. Troia II'nin çapı, Troia I'e göre, güney yönünde, yaklaşık 40 m., daha büyüktür (Şekil 19 ve 33). Yerleşme, yaklaşık 9000m²'lik bir alana yayılmıştır

---

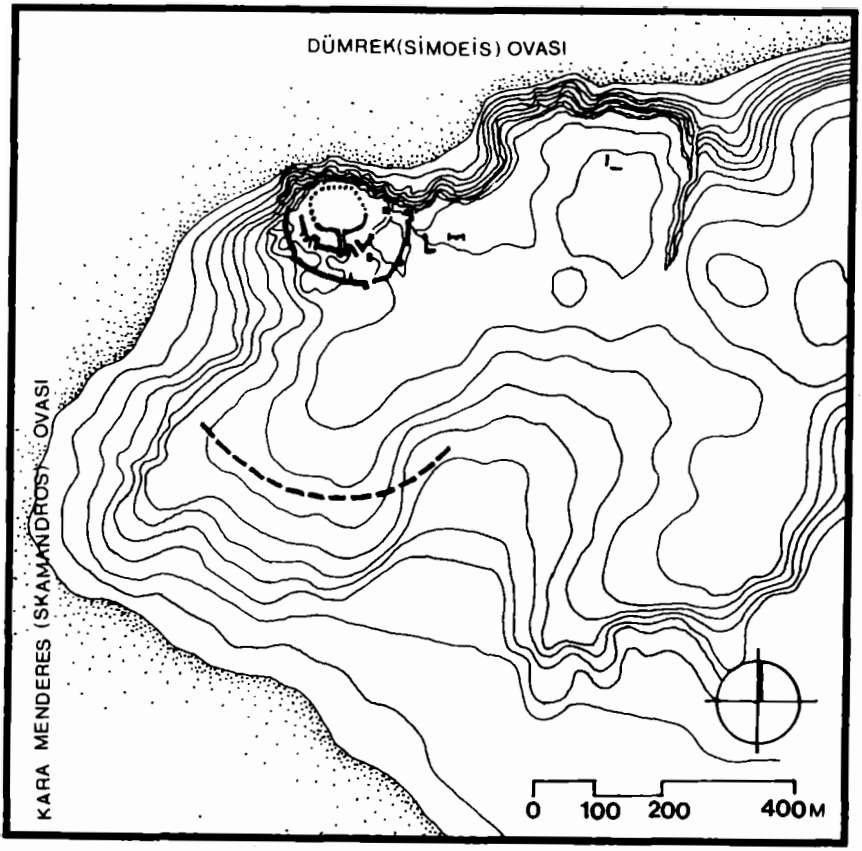
208 "Aşağı Kara Menderes ovasının batı kenarındaki tek yerleşme Kumtepe'dir. Yerleşmenin ilk iki katı, Kumtepe Ia ve Ib Kalkolitik Çağ'a tarihlenmektedir. Üçüncü katı olan Kumtepe Ic, Troia'daki ilk yerleşme ile çağdaştır. Kumtepe'nin önemi Troia'dan daha eski ve Troia kültürünün öncüsü oluşudur. Kumtepe, Troia I döneminden sonra terk edilmiş, Troia IV-V evresinde yeniden oturulmuştur." Akarca, 1978, s.4 ve 12.

209 Easton, 1976, s.158.

210 Akurgal, 1988, s.312, 314.

211 Mellaart, 1959, s.131.

212 Korfmann ve Mannsperger, 1992, s.33.

Şekil 32. Troia kentinin konumu (1993 yılında yeri saptanan dış duvar, kesik çizgi ile gösterilmiştir)
Kaynak: R.W. Hutchinson, "Prehistoric Town-planning in and around the Aegean," Town Planning Review, cilt 23, sayı 1 (1953), s.275, Şekil 15'den çizildi.

ve IIa-IIg olmak üzere, toplam sekiz yapı evresini kapsar.[213] Troia II'yi kuşatan surlar, kalın ve güçlüdür (Şekil 34); giriş kapılarıyla birlikte, anıtsal sayılacak ölçektedir. Surlarla tanımlanan alan içinde yer alan yerleşme dokusu ise, oldukça farklılaşmıştır. Arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan

213 y.a.g.e., s.34. Troia kentinin yapı katmanlarının tarihlendirilmesinde çeşitli görüşler vardır. Örneğin, Akurgal, şu tarihleri vermektedir (E. Akurgal, 1988, s.312-321.):

Troia I	İÖ 3000-2500
Troia II	İÖ 2500-2200
Troia III-V	İÖ 2200-1800
Troia VI	İÖ 1800-1275
Troia VII	İÖ 1275-1100

(devamı s. 110'da)

yapıların planları, daha önce, İç Anadolu'da, Neolitik dönemde, Çatal Höyük'de (Şekil 4-5-6), Can Hasan'da (Şekil 10), Hacılar'da (Şekil 11-12-13) görülen konutlardan ve Erken Bronz Çağı'nda Norşuntepe'de (Şekil 31) görülen konutlardan oldukça farklıdır. Troia II'nin en geç evresi olan IIg yapı katında, yerleşmenin orta noktasında yer alan, "megaron" tipi plana göre inşa edilen yapının, krala ait saray olmasa bile, en azından meclis salonu veya mahkeme salonu gibi işlevleri yüklenebilecek[214] bir toplantı yeri olduğu düşünülebilir (Şekil 34).

Anadolu'da, ilk kez, Troia I'de ortaya çıkan megaron, ince uzun, dikdörtgen biçiminde bir yapıdır (Şekil 33). Girişi, önü açık bir yarım odadır ve hep dar cephedendir. Odalar bir eksen üzerinde sıralanmış olup, 2-3 odadan oluşan plan tipine rastlanmıştır. En büyük odanın ortasında, bir ocak bulunur.[215] Bu plan tipine, Troia I ve II'nin dışında, Ege adalarındaki ve Yunanistan'daki yerleşmelerde rastlanmıştır. Bunlara örnek olarak, Midilli'deki Termi ve Teselya'daki Dimini verilebilir. Aynı plan tipi, orta ve doğu Avrupa'da, daha Neolitik dönemde, kullanılmaktaydı.[216]

Troia IIg yapı evresindeki konutların planlarının megaron plan tipinin türevi olduğu dikkati çekmektedir (Şekil 35). Konutların büyüklükleri arasındaki farklılıklar ise, Troia IIg yerleşmesinde yaşayan toplumda, belli bir sosyal tabakalaşmanın ortaya çıkmış olduğunu gösteren bir kanıttır.

Buraya kadar sıralanan nitelikleriyle, Troia II yerleşmesi, Troia I'den

---

Korfmann-Mannsperger'in verdikleri tarihler şöyledir (M. Korfmann ve D. Mannsperger, a.g.e., s.29.):

Troia I	İÖ 3000-2500
Troia II	İÖ 2500-2300
Troia III-V	İÖ 2300-1700
Troia VI	İÖ 1700-1250
Troia VII	İÖ 1250-1000

Aynı konuda Easton ise şu tarihleri veriyor (Easton, 1976, s.161 ve 165.):

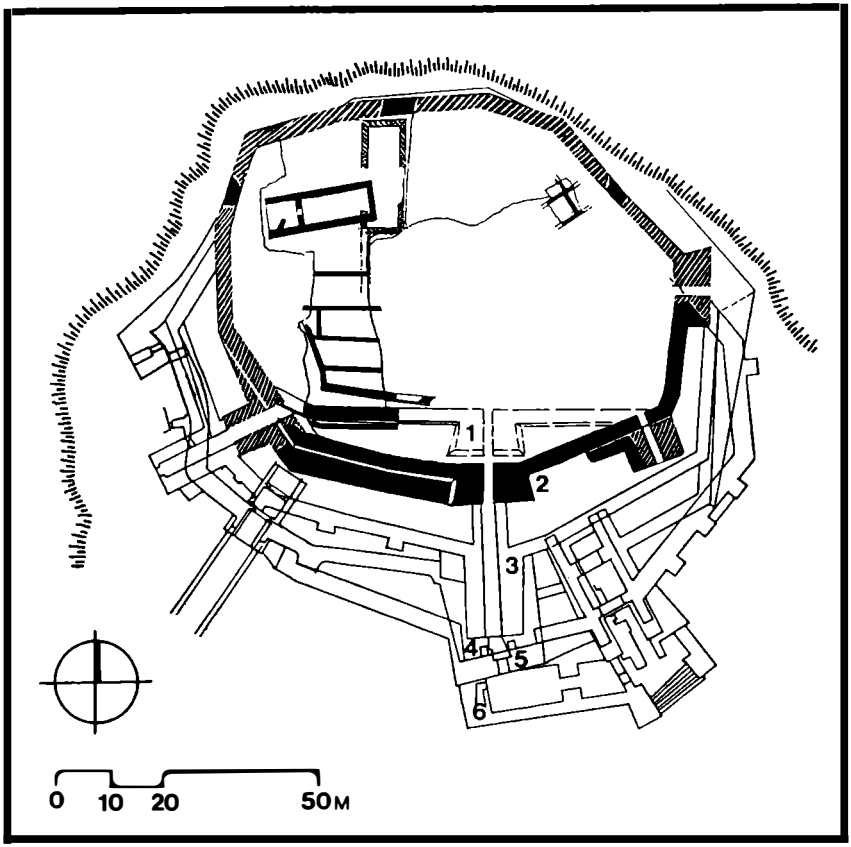
Troia I	İÖ 3600-3100
Troia II	İÖ 3100-2560
Troia III	İÖ 2560-2380
Troia IV	İÖ 2380-2150
Troia V	İÖ 2150-1970

Biz, bu çalışmada, en yeni olan kaynağı, yani Korfmann-Mannsperger'in verdikleri zamandizini kullandık.

214 Mellaart, 1959 a.g.e., s.153.

215 Akurgal,1988, s.27.

216 Hutchinson, 1953, s.272-274.

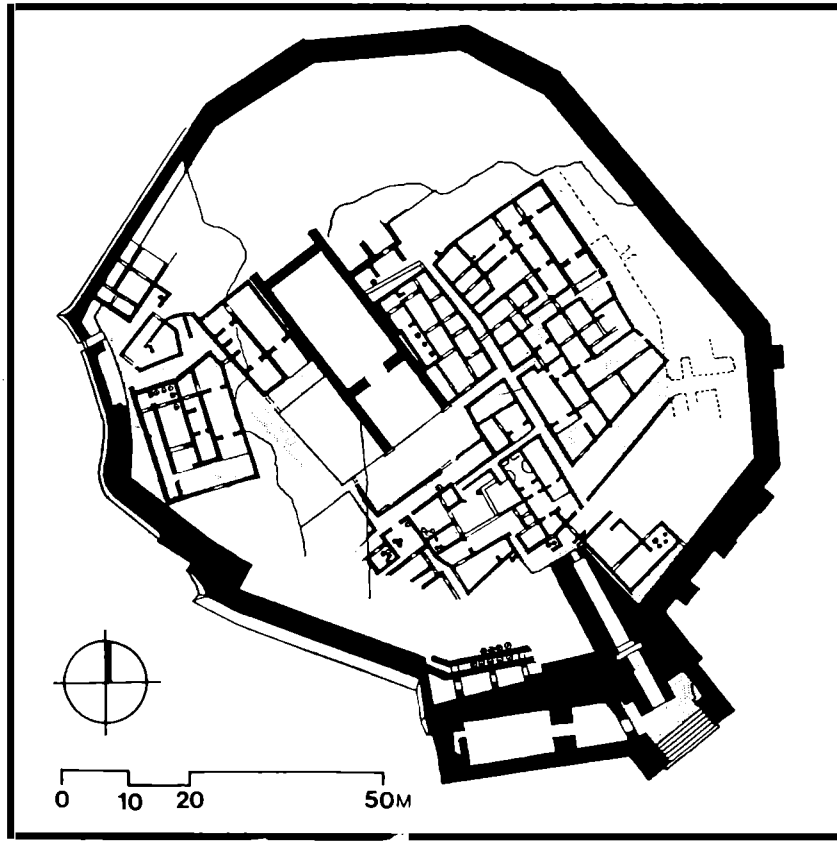

Şekil 33. Troia I ve Troia II yerleşmelerinin zaman içinde alan olarak genişlemesini gösteren şematik plan: 1) Erken Troia I, 2) Orta ve Geç Troia I, 3) Troia IIa, 4) Troia IIb, 5) Troia IIc, 6) Troia IIg.
Kaynak: J. Mellaart, "Notes on the Architectural Remains of Troy I and II," Anatolian Studies, cilt 9 (1959, s. 132-133'de Şekil 1 ve Şekil 2 birleştirildi.

önemli farklılıklar içermektedir. Troia I yerleşmesi, bundan önceki alt bölümde ele aldığımız, Altınova'da görülen, etrafı surlarla çevrili kent-öncesi tarımsal yerleşmelerin benzeri bir köy iken,[217] Troia II, yazıyı kullanmanın dışında, Child'ın kent olma ölçütlerine uyan bir yerleşmedir. Bu özellikleri şöyle sıralayabiliriz:

---

217 Neolitik dönemin sonlarında ve Erken Bronz Çağı'nda Ege'de etrafı surlarla çevrili köylere ve çiftliklere rastlanmaktadır (y.a.g.e., s.272). Bu nedenle, Altınova'daki yerleşmelerin evrim süreci ile Ege ve Batı Anadolu arasındaki koşutluk dikkat çekicidir.

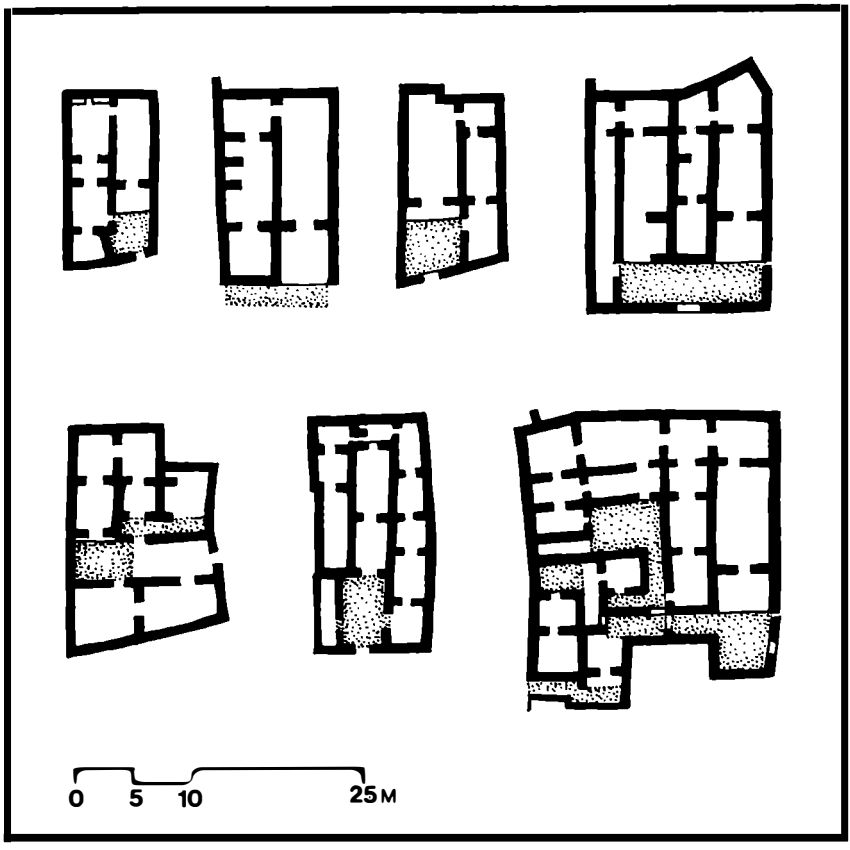

Şekil 34. Troia IIg yapı katında konut dokusu ve kent duvarı
Kaynak: J. Mellaart, "Notes on the Architectural Remains of Troy I and II," Anatolian Studies, cilt 9 (1959), s. 153, Şekil 10.

1) Schliemann tarafından, 1871-1890 yılları arasında sürdürülen arkeolojik araştırmalar sırasında, Troia II yapı katları arasında ortaya çıkarılan 20'den fazla hazine buluntusu, çok gelişmiş bir metal işçiliğinin kanıtı olduğu gibi, Troia'nın gelişmiş dış ticaret ilişkileri sonucunda biriken ticaret anamalının da bir göstergesidir. O güne dek, Mezopotamya ve Mısır dışında, pek bilinmeyen bu üstün işçilik örnekleri,[218] Troia'da bu işlerle uğraşan uzmanlaşmış bir grup zanaatkârın bulunduğunu göstermektedir.

---

218 Korfmann ve Mannsperger, a.g.e., s.22 ve 35.

Şekil 35. Troia IIg yapı katında farklı büyüklükteki konutlar
Kaynak: J. Mellaart, "Notes on the Architectural Remains of Troy I and II," Anatolian Studies, cilt 9 (1959), s. 161, Şekil 13'den çizildi.

2) Tarımsal üretimden ve dış ticaretten elde edilen artık ürünün elinde toplandığı yönetici sınıf, kral ve askerleri, Troia'yı bir kent-devleti olarak yönetmekte, kent halkını dış saldırılara karşı korumaktadırlar. Özellikle, yerleşmenin orta noktasında yükselen, büyük bir olasılıkla toplantı ve kabul salonu olarak kullanılan büyük megaron ile kenti kuşatan güçlü, anıtsal surlar, tarım ve ticaretten elde edilen artık ürünün, bu yönetici sınıfın elinde toplandığını göstermektedir. Bu yönetici sınıf, diğerlerinden daha büyük ve gösterişli konutlarda/saraylarda oturmaktadırlar.

3) Troia II'de, çanak çömlek üretiminde, çömlekçi çarkı kullanılmakta-

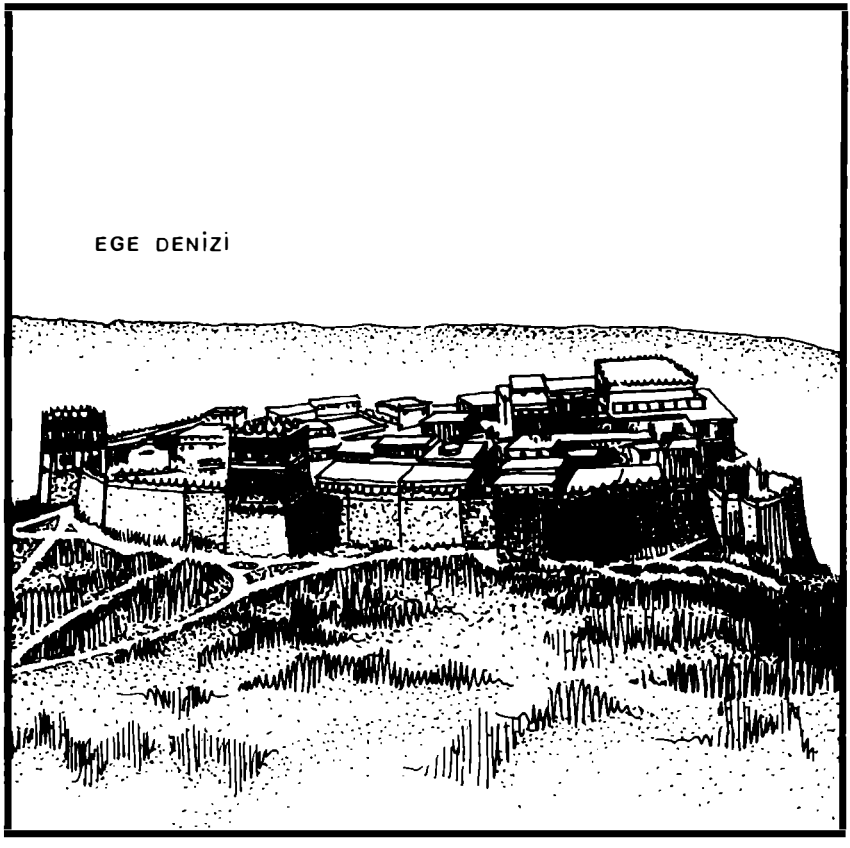
dır. Geniş pazarın talebini karşılamak için, standartlaşmaya ve seri üretime gidilmiştir. Kralın denetiminde de olsa, bu ölçekte ticaretin yürütülmesini sağlayan tüccarlar vardır. Böylece, sosyal örgütlenmede, kral ve yönetici sınıf, zanaatkârlar, tarımla uğraşan çiftçiler, balıkçılar ve tüccarlardan oluşan, tabakalaşmış bir yapı ortaya çıkmıştır.

4) Henüz yazı kullanılmamakla birlikte, metalbilim ve yapı teknolojisinde gelişmiş bir evreye ulaşılmıştır. Özellikle metal işleme tekniklerinde, sürekli artan talebi karşılamak için, hızlı bir gelişme söz konusudur. Politik güç, ekonomik gelişme ile desteklenmiştir. Bu da, yerel ölçekteki ekonomik üretim faaliyetlerinin gelişmesine neden olan, temel itici güçlerden biri olmuştur.219 Yalnız Troia II'de değil, İÖ 3. binyılın ikinci yarısında, Anadolu'da ortaya çıkan bütün küçük kent-devletlerinde bu dönemde, teknolojik gelişme ile desteklenen bir üretim artışı ve ekonomik gelişme ortaya çıkmıştır. Bu sürecin yarattığı artık ürün birikimi, etrafı surlarla çevrili gelişmiş tarımsal yerleşmelerin, güçlü kent-devletlerine dönüşmesini sağlayan temel etmen olmuştur.

Buraya kadar belirtilen sosyo-ekonomik süreçlerle ortaya çıkan Troia II, mekânsal nitelikleriyle de, İÖ 3. binyılın ortalarında ortaya çıkan, Anadolu'nun en eski kentlerinden biridir. Doğal maden kaynaklarına yakınlık, ana deniz ticaret yollarına yakınlık, Miken uygarlığının etki alanı içinde bulunması nedeniyle coğrafi konumunun sağladığı avantajlar (bkz. Şekil 24), Troia kentini, Anadolu kentleşme tarihi araştırmaları açısından, bir "ilkörnek" durumuna getirmektedir. Aynı avantajlar, kentin, bazı kısa aralarla Roma döneminin sonuna kadar tekrar tekrar inşa edilip oturulmasına neden olmuştur (Şekil 19). Örneğin, İÖ 1750-1250 yıllarına, yani Geç Bronz Çağı'na tarihlenen Troia VI, yaklaşık 2 hektarlık bir alanı kaplayan güçlü kalesi ve kuleleriyle, yepyeni bir görünüm kazanmıştır (Şekil 36). Büyük saray yapılarının, merkezde yer aldığı sanılmaktadır. Hiç kuşkusuz bir uzmanın planladığı anıtsal yapılarıyla, bu yerleşim tabakası, İÖ 13. yüzyıldaki Homeros'un Troiası/İlios'u olarak yorumlanmıştır. Yunanistan'da yapılanların benzeri, yeni türde, gri renkli çanak çömlek, lüks mallar, giderek artan Miken çanak çömleği, bu dönemde, Ege ve Miken dünyası ile Troia arasında sürdürülen yoğun ticaret ilişkilerini kanıtlamaktadır.220 Troia VI büyük bir depremde yıkıldıktan sonra, yaklaşık İÖ 1250-1000 yıllarında yeniden iskân edilen Troia VII/İlios ken-

219 Yakar, a.g.e., Part II, s.25.

220 Korfmann ve Mannsperger, a.g.e., s.38-39.

Şekil 36. İÖ 1300 yıllarında Troia VI'nın doğudan görünüşü

Kaynak: M. Korfmann ve D. Mannsperger, Troia: Homeros, İlyada ve Etkileri, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1992, s.36, Şekil 46'dan çizildi.

tinde, "Ege Göçü" sırasında güneydoğu Avrupa'dan gelen bazı kavimlerin oturduğu, bu dönemde inşa edilen daha gösterişsiz yapılardan anlaşılmaktadır. Strabon, Troia'nın zaptedilmesinden sonra, Troas yöresinin, Phrygler'in denetimi altına girdiğini söylemektedir.[221] Göçler, İÖ 700 yıllarına kadar sürmüştür. Bu dönemde, kent kültüründe bir gerileme olduğu, bin yıl önce kullanılan çömlekçi çarkının yeni gelenlerce kullanılmayıp yeniden el yapımı kaba seramik işçiliğine dönülmesinden anlaşılmaktadır. Troia VII/İlios'un bir yangın veya bir saldırı sonucu yıkılmasından sonra, yerleşme alanında 300 yıl süren bir boşluk ortaya çıkmıştır.

221 Akurgal, 1988, s.136-137.

İÖ 700 yıllarında, yani dört yüzyıl sonra, Troia VIII yeniden, Hellenler tarafından İlion adıyla kurulurken, bu kez güneyde, 3000 nüfuslu bir aşağı kent inşa edilmişti. İÖ 85 yılında, Romalılar'ın eline geçen kent, İlion, İlium, Novum adlarıyla, Roma tarafından, İS 3. yüzyıla kadar, büyük destek görmüş, "aşağı kent" genişletilerek, 3.5km.'lik bir surla çevrelenmişti.[222] 1993 yılında, Troia'da yapılan arkeolojik kazılar sırasında, bu bölümde bizim üzerinde durduğumuz, Bronz Çağı Troiası ile ilgili yeni bulgular ortaya çıkmıştır. Şekil 32'de, kesik çizgilerle belirtilen yerde yeni bulunan ve 5 metre kalınlığında olduğu saptanan, taştan inşa edilmiş bir dış duvarın varlığı,[223] Bronz Çağ Troiası'na, kale ve aşağı kentten oluşan yeni bir tanım getirmiştir. Bu yeni varsayıma göre, ortaya çıkan Bronz Çağ Troiası, bugün bilinenden çok daha büyük bir yerleşmeydi ve yaklaşık 25 hektarlık bir alanı kaplamaktaydı. Arkeolojik çalışmalar devam ettiği sürece, kuşkusuz, Anadolu kent ve kentleşme tarihinin karanlık noktaları gün ışığına çıkacaktır.

Troia kenti, yalnızca Anadolu kentleşme tarihi açısından değil, aynı zamanda Ege ve Avrupa kentleşme tarihi ve arkeolojisi açısından da çok önemli bir örnektir. Troia'da ortaya çıkan metal işleme tekniklerinin, Girit dışındaki Ege adaları, Yunanistan, Balkanlar ve Orta Avrupa ile koşutlukları saptanmış (Şekil 37) ve zamandizini çalışmalarında Troia, önemli bir hareket noktası oluşturmuştur.[224]

Troia kentinin bir diğer özelliği de, Anadolu'da doğal etmenlerden biri olan depremin, kent tarihini ne kadar yakından ilgilendirdiğini gösteren bir örnek olmasıdır. Kent, Karadeniz Dağları'nın ortasından geçen 1. derece deprem bölgesinin[225] içinde yer aldığından, sıkça deprem felaketiyle karşı karşıya kalmış, Troia II, Troia IV ve Troia VI depremle yıkılmış,[226] kent her seferinde yeniden, aynı yerde inşa edilmiştir. Akurgal, Troia VI ile Troia VII arasında bir karşılaştırma yaparken şöyle diyor: "Troia VIh ile Troia VIIa karşılaştırıldığında sonun-

---

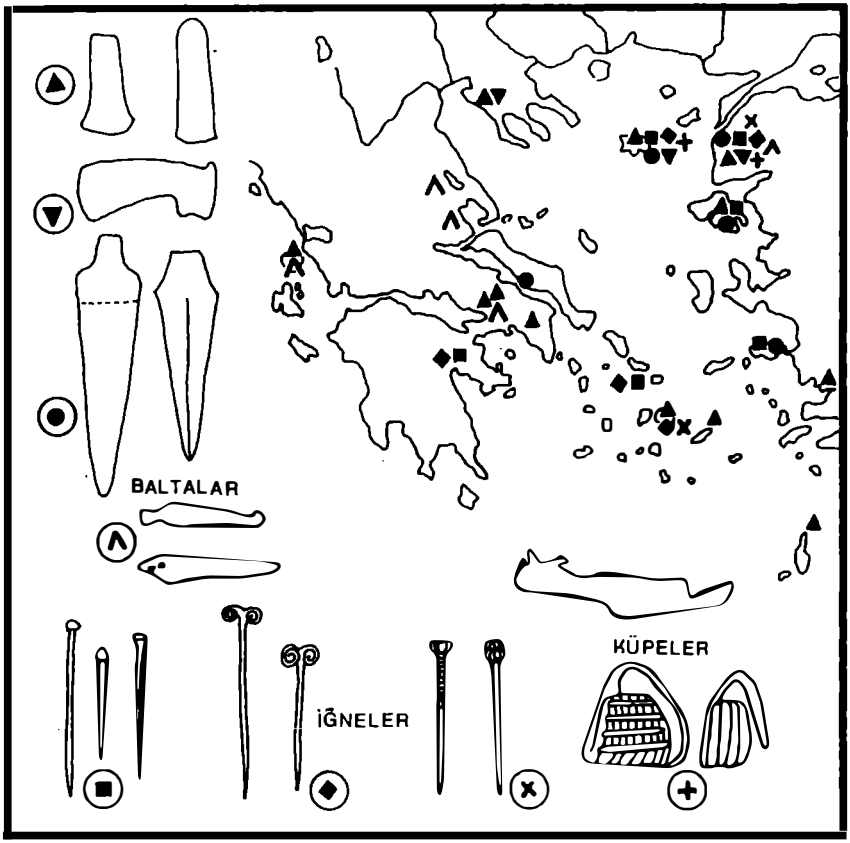
222 Korfmann ve Mannsperger, a.g.e., s.40-46.

223 "Troya bilmecesinde yeni ipuçları: kazılarda merkezdeki kale ile dış duvar arasında Bronz Çağı'na ait yerleşim birimleri bulundu", *Cumhuriyet*, 5 Mart 1993, s.18.

224 Bouzek, 1985, s.73-74.

225 T.C. İmar İskan Bakanlığı Türkiye Deprem Haritası'nda (1963) 1. derece deprem bölgesine Horasan - Erzurum - Erzincan - Amasya - Ilgaz - Bolu - Sakarya - Marmara Denizi - Bandırma - Çan koridoru, Ege sahilleri, Karya, Maraş - Hatay bölgeleri ve Adana'nın doğusu girmektedir.

226 Shaeffer, *Stratigraphie compareé et chronologique de l'Asie Occidentale*, Oxford: 1948, s.219, 234, xıı, 5, 255 v.d. (Zikreden: Ünal,1977, s.443.)

Şekil 37. Troia grubu metalurjinin Ege'deki dağılımı
Kaynak: J. Bouzek, "Relations between Barbarian Europe and the Aegean Civilization, Advances In World Archeology, cilt 4 (1985), s.74, Şekil 2.1'den çizildi.

cusunun, Priamos'un, yani zengin ve ünlü bir kralın, oğulları Hektor'un ve Alexandros'un yaşadığı kentin, bu yerleşme olamayacağı göze çarpacaktır. Troia VIIa gerçekten zenginlikten yoksun bir yerleşmedir. Troia VIh'nin depremle yıkılmış evleri kabaca onarılmış, yeniden herhangi bir güzel ve önemli yapı inşa edilmemiştir.[227] (...) Troia VIh'nin depremle yıkılmış olması sonunda Troia VIIa döneminde birden bu denli yoksun bir duruma düşmesi (...) halk tarafından yapılan bir başkaldırma ile ilgili olduğu düşüncesini akla getirmektedir. Kent

227 Akurgal, 1988, s.136.

şiddetli bir deprem ile yıkılınca belki de çevrede oturan halkı ayağa kaldıran bir önderin yönetiminde kent ele geçirilmiş, Priamos ve ailesi elbette ki kaçmış ya da öldürülmüştü."[228] Bu varsayım da gösteriyor ki, Bronz Çağı koşullarında yaşanan deprem, kent yaşamında çok önemli olayların ortaya çıkmasına neden olabilecek önemli bir olgudur ve kentlerin morfolojik yapıları ile birlikte, politik ve sosyal yaşantıyı da büyük ölçüde etkileyebilecek bir etmendir. Özellikle nehir vadilerinde kurulan kentler, bu olgudan en fazla etkilenen yerleşmeler oldular.[229]

3. Anadolu'da Assur Ticaret Kolonileri (İÖ 2000-1800) ve Bir Tüccar Kenti: Kaniş-Karum (Kültepe)

Bundan önceki alt bölümde, Orta Bronz Çağı'nda, Kuzeybatı Anadolu'da, Troia kentinin, küçük bir kent-devleti olarak, konumunun sağladığı avantajlardan da yararlanarak, özellikle Ege Denizi çevresindeki alanlarla ve Ege adalarındaki yerleşmelerle yoğun bir kültür ve ticaret ilişkisi içinde bulunduğuna değindik. Orta Anadolu platosunda, özellikle Kızılırmak'ın güneyinde ise, İÖ 3. binyılın son yüzyıllarında ve Orta Bronz Çağı başlarında, yukarı Mezopotamya'nın kültür çevreleriyle yoğun bir ticaret ilişkisi kurulmuş bulunuyordu. Bu ilişki, Anadolu'da çok sayıda Assur ticaret kolonisinin kurulmasıyla doruk noktaya erişti. Assurlular'ın Anadolu'da giriştikleri bu kolonizasyon hareketleri, siyasal bir egemenlik anlamına gelmiyordu; tam tersine, yerel küçük kentlerle yapılan bir takım sözleşmelere dayanıyor ve ancak kapsamlı bir egemen güç olmadığı için gerçekleştirilebiliyordu.[230]

1925 yılında, Kayseri yakınındaki Kültepe'de yapılan kazılar sırasında, höyüğün eteğindeki düzlükte, toplam bin kadar kil tablet bulunmuştu. Daha önce bulunanlarla birlikte sayıları üçbini bulan bu tabletlerin, İÖ 2. binyılın başlarında, Orta Anadolu'ya kadar yayılan Assurlu tüccarlara ait ticari belgeler olduğu anlaşılmıştı. Günümüzde de devam eden, Kültepe'deki kazılar sonucunda, tepenin eteğindeki düzlüğün, tabletlerde "Karum" denilen, Assurlu tüccarlara ait mahalle, tepenin de, o zamanki Kaniş (veya Kaneş) kenti harabeleri olduğu anlaşılmıştır. Bundan dolayı, kazı raporlarında, tüccarların oturduğu mahalleye "Kaniş Karumu" denilmekte, tepedeki kazılardan da, "Kültepe kazıları" diye bahsedilmekte-

---

228 y.a.g.e., s.135.

229 Lloyd, 1956, s.15.

230 Naumann, a.g.e., s.17.

dir.[231] Orta Anadolu'da, Kaniş'ten (Kültepe) başka, Hattuş (Boğazköy'ün o dönemdeki adı) ve Alişar'da da, Assurlu tüccarlara ait mahalleler bulunduğu saptanmış, sayıları az da olsa, Kültepe'de olduğu gibi, tabletler bulunmuştur.[232]

Kültepe tabletlerinden, İÖ 2. binyılın başlarında, Anadolu halkının sosyo-ekonomik yaşantısı hakkında çok ayrıntılı bilgiler elde edilmiştir. Karum ve Kültepe kazılarında bulunan yanmış tahıl taneleri, el değirmenleri, tahıl depolamaya yarayan büyük küpler ve taş ambarlar da, bu dönemde tarımın çok gelişmiş olduğunu göstermektedir.[233]

Kültepe tabletlerinden anlaşıldığına göre, Assurlu tüccarlar, Anadolu'dan kereste, gümüş, bakır gibi işlenmemiş hammadde alıyor, karşılığında kendi ürettikleri kumaşları ve kalay veriyorlardı. Alışveriş eşya değişimi yoluyla yapılıyor, değişimde altın veya gümüş esas kabul ediliyordu. Perakende hesaplar gümüş, toptan ticaret ise altın esas tutularak yapılıyordu. Altın, gümüşten sekiz kat değerli idi. "Amutum" adıyla geçen bir maden ise, gümüşten kırk kat daha değerli tutuluyor, bir kilo amutum almak için, kırk kilo gümüşe eşdeğerde olan bir mal vermek gerekiyordu. Bu değerli maden, o dönemlerde yeni keşfedilen demir olmalıdır.[234]

Kültepe'de, dört yapı katı bulunmuştur. En alttaki Tabaka IV ve onun üzerindeki Tabaka III'te tablet bulunmamıştır. Her iki yapı katı da, İÖ 20. yüzyıla tarihlenmektedir. Tabaka III'ün üzerinde bulunan Tabaka II'de ise, bugüne kadar, boyutları küçük cep defteri büyüklüğünden okul kitabı büyüklüğüne kadar değişen, onbinden fazla yazılı tablet bulunmuştur. Bu tabletlerden anlaşıldığına göre, birkaç yüzyıl Anadolu ile Assur arasında düzensiz yürütülen ticaret, İÖ 19. yüzyılda sistemli bir biçime sokulmuş, Assurlu tüccarlar, Anadolu'da, karımlar, yani, bağımsız ticaret kolonileri adını verdikleri merkezler kurmuşlardır. Bunlardan birçoklarının adları metinlerde geçmekte ise de, yerleri bilinmemektedir. Ayrıca,

---

231 Prof. Tahsin ve Nimet Özgüç tarafından, 1940'ların sonlarından beri sürdürülen arkeolojik araştırmalar ve yayınlar sayesinde, günümüzden yaklaşık 4000 yıl önce, Kaniş Karumu'ndaki gündelik yaşam ile ilgili oldukça ayrıntılı bilgiler saptanmış bulunmaktadır. Bu alt bölümün büyük kısmı, adı geçen yayınların çok kısa bir özeti niteliğindedir. Anadolu kent tarihi araştırmalarındaki büyük katkıları nedeniyle, kendilerine teşekkür borçluyuz.

232 Kınal, 1991, s.61.

233 y.a.g.e., s.75.

234 Akurgal, 1988, s.46.

Assurlular'ın "mabartum" (istasyon), adını verdikleri, daha küçük ticaret merkezcikleri bulunuyordu. Az sayıda tablet bulunan Alişar'ın, bir mabartum olması olasıdır.[235]

Belgelerde sık sık geçen "hediye" sözcüğü vergi veya gümrük vergisi olarak yorumlanırsa, Assurlu tüccarların, yerli kent-devletlerini yöneten krallara ödedikleri vergi karşılığında ve onların izniyle, kent yakınında kurdukları mahallelerde oturdukları anlaşılmaktadır.[236] Kolonilerdeki Assurlular hakkında bütün kararlar, belgelerde adları "Küçük ve Büyük Karum" olarak geçen meclisler tarafından veriliyordu. Son karar ise, anavatanda, Assur kentinde verilmekteydi.[237] Başka bir deyişle, tüccarlar, hukuksal açıdan, ayrı bir grup oluşturuyorlardı. Böylece İÖ 2. binyılın başlarında, Anadolu kent toplumu, özgür insanlar, köleler ve tüccarlar olmak üzere, hukuk açısından üç farklı kesimden oluşmaktaydı. Assurlu tüccarların çok yüksek faizle ödünç mal verdiklerini gösteren belgeler bulunduğu gibi, yerli halkın borç yüzünden köleliğe düştüğünü gösteren belgeler de bulunmuştur. Ancak, hürlükten köleliğe düşenler şahitlik edebiliyorlar ve kendi adlarına mühür kazdırabiliyorlardı.[238] Bu bilgiler, sosyal tabakalaşma açısından, kölelerin, bu dönemde henüz özgür kentlilerden çok keskin çizgilerle ayrılmamış olduklarını göstermektedir.

Assur ticaret kolonileri döneminde, Orta Anadolu'daki bağımsız kent-devletlerinden biri olan Kaniş, yukarı Mezopotamya'da, Dicle kıyısındaki Assur kentini Anadolu'ya bağlayan iki anayolun birleştiği noktada kurulmuştu. Güney ve kuzey yolu denilen her iki yol da, Fırat üzerinden geçiyordu.[239] Assur-Diyarbakır-Malatya-Kayseri veya Assur-Urfa-Adana-Gülek Boğazı yollarını kullanan tüccarlar, 200-250 yük hayvanından oluşan kervanlarla, kalay, giysi ve kumaş getirip, bunları yerli halka, altın ve gümüş karşılığında satmaktaydılar. Yönetici sınıf ve kent halkı, ova düzeyinden yaklaşık 20 m. yüksekte bulunan, 500 m. çapındaki Kültepe Höyüğü'nde otururken, tüccarlar, höyüğü çevreleyen, dairesel surların dışında, kuzeydoğudan güneydoğuya uzanan, 1500 m. uzunluğunda ve 1000 m. genişliğindeki alanı kaplayan Karum'da oturmaktay-

---

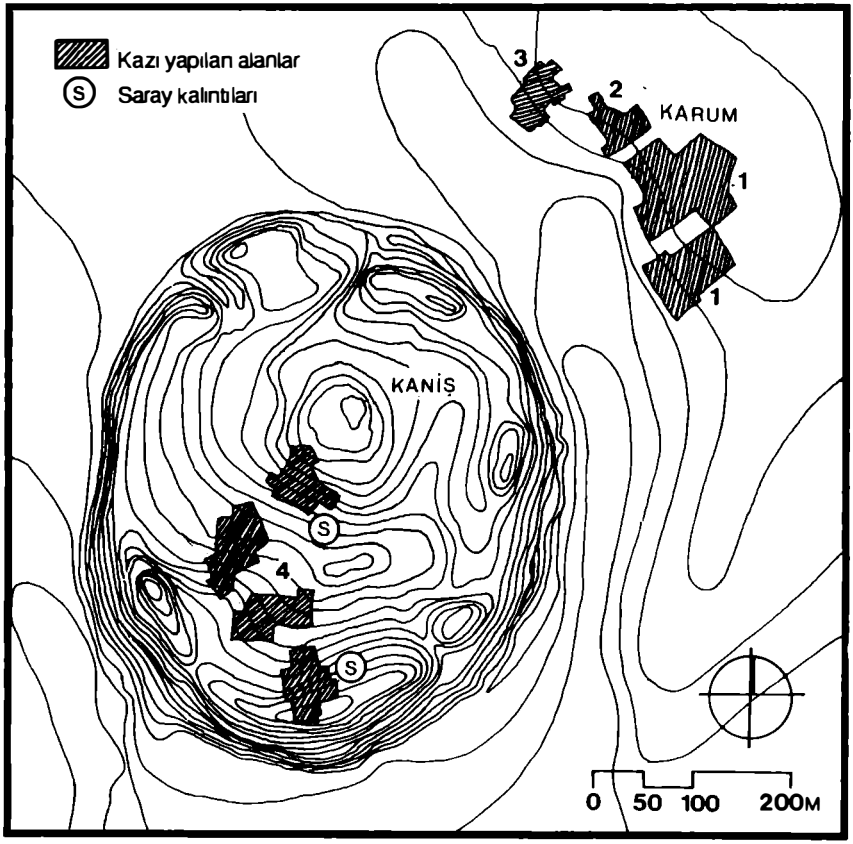
235 y.a.g.e., s.46-47.

236 Kınal, 1991, s.63.

237 y.a.g.e., s.62.

238 y.a.g.e., s.73.

239 y.a.g.e., s.75.

Şekil 38. İÖ 2. binyıl başlarında Kaniş (Kültepe) ve Karum'un konumları. 1) Ib ve II. tabaka konutları, 2) Ib, II., III. ve IV. tabakalar bir arada, 3) II. tabaka konutları, yollar ve meydanlar, 4) Saray ve konutlar
Kaynak: T. Özgüç, Ausgrabungen in Kültepe-1948, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1950'nin eki olan haritadan çizildi.

dılar (Şekil 38).[240]

Yapılan arkeolojik kazılarda elde edilen bulgulara göre, İÖ 20. yüzyıla tarihlenen Tabaka IV ve Tabaka III'te, Kaniş ve Karum yerleşmelerinin yan yana varlıklarını sürdürdükleri saptanmıştır. Tabaka II'de de, Assurlu tüccarlar gelmeden önce tepedeki Kaniş kenti, höyüğün dışında gelişme göstermişti ve zengin bir kentti. Zenginliği, Anadolu ölçeğinde kurduğu

240 Akurgal, 1988, s.532-533.

ticaret ilişkilerinden geliyordu.[241] Çok önemli bir savaş gereci olan bronz mızrak ucu, Kaniş Karumu'nun IV. ve II. tabakalarında çok gelişmişti.[242] Bu bulgulardan, Erken Bronz Çağı sonunda, Orta ve Kuzeydoğu Anadolu'da, maden işçiliğinin, tarım kadar önemli olduğunu söyleyebiliriz. Anadolu'da madencilik bu kadar gelişmiş olmasaydı, Assur kolonileri dönemindeki ticaretin niteliğini açıklamak zor olurdu. Karum'daki büyük atölyeler, kullanıldıkları yerde sabit duran büyük kalıplar, her türlü bronz dökümü için özenle hazırlanmış çeşitli küçük kalıplar, Erken Bronz Çağı'nda kullanılanlardan çok farklı değildi. Bu ölçekte madencilik, büyük bir örgütlenmenin sonucuydu. Maden işleme faaliyetlerini ve özellikle ticaretini, doğrudan doğruya, yönetici sınıf denetliyordu. Aynı zamanda, yaşamını madenci ve metal işçisi olarak sürdüren bir zanaatkâr kesimi ortaya çıkmıştı.[243]

Bu bölgeye ve ilk kez Kültepe'ye çömlekçi çarkının, Erken Bronz Çağı'nın sonunda, Kilikia veya yukarı Mezopotamya'nın başka bir yerinden getirildiği ve Troia'da çarkın kullanılışının Kültepe'den daha eski olmadığı görüşü vardır.[244] Assur ticaret kolonileri döneminde, seramikte görülen gelişmenin bir nedeni, başlangıçta yalnız Kayseri ovasında kullanılan çarkın, bu dönemde, bütün Orta Anadolu'da tanınmış olmasıdır.[245] Orta Bronz Çağı başlarında Troia'nın, surları, büyük megaronları, hazine buluntuları ve farklılaşmış konut dokusu ile, tam bir kent görünümü kazandığına daha önce değinmiştik. Önemli olan nokta, bu büyük gelişmenin, Orta Anadolu platosunda da, aynı zamanda meydana gelmiş olmasıdır. Her iki bölgenin yaşam koşulları, sosyal yapıları ve bölge ölçeğindeki ticaret ilişkileri birbirine çok benzemektedir.[246] Orta Anadolu, bu dönemde, çok yoğun olmamakla birlikte, Batı Anadolu ile ticaret ilişkileri kurmuştu. Kültepe'de bulunan çift kulplu bardaklar ve vazolar, içleri kırmızı renkli boyalı çanaklar, Troia'nın kırmızı astarlı çanakları, silahları ve idollerin bazı tipleri, bu ilişkiyi doğrulamaktadır.[247]

Orta Bronz Çağı'nda, Batı Anadolu ile Kilikia arasındaki ilişki kesilir-

241 Özgüç, 1964, s.48.

242 Özgüç, 1963, s.25.

243 y.a.g.e., s.32.

244 y.a.g.e., s.35.

245 y.a.g.e., s.36-37.

246 y.a.g.e., s.39.

247 y.a.g.e., s.35.

ken, Orta Anadolu ile Kilikia arasındaki ilişki çok güçlenmişti.[248] Ticaret ilişkilerinde ortaya çıkan bu değişim sürecini, Assurlu tüccarların, orta Anadolu pazarını ele geçirmesinin sonucu olarak yorumlayabiliriz. Daha önce değindiğimiz gibi, bu bir istila değildi. Arkeolojik kazılar sırasında, Kültepe'de de saptandığı gibi, yangınlara karşın, Erken Bronz Çağı'ndan Orta Bronz Çağı'na geçiş her tarafta sürekli/kesintisiz olmuştur.[249] İÖ 19. yüzyıldan başlayarak, Assurlu tüccarlar gruplar halinde Karum'a gelip yerleşmiş olmalıdırlar.

Kültepe'de yapılan arkeolojik kazılar, daha çok Karum'daki konut bölgelerinde yoğunlaşmış, merkezdeki yönetim yapılarında, tapınaklarda, varolduğu bilinen büyük depolarda, henüz kazılara başlanmamıştır. Yazılı belgelerden elde edilen bilgilere göre, Assurlu tüccarlar, Karum'un merkezinde ve kuzey mahallelerinde yoğunlaşırken, yerli tüccarlar, çoğunlukla güneydeki mahallelerde oturmaktaydılar. Kalabalık mahalleler, büyük atölyeler, tamirhaneler, metal atölyeleri merkezde toplanmıştı.[250]

Konutlardaki oda sayısı, kullanılan eşyanın bolluğu ve çeşitliliği, ailelerin kalabalık olduğu izlenimini vermektedir. Ancak, tüccarlar, yılın büyük kısmını, alışveriş yapmak ve alacaklarını toplamak için, Anadolu içlerinde seyahat ederek geçirdiklerinden, yılın belirli zamanlarında, bu nüfusun azalmış olması olasıdır. Yazılı belgelere ve kazılar sırasında saptanan bilgilere göre, Assurlu tüccarların yaşadıkları konutların planları, kullanılan yapım teknikleri ve inşaat malzemeleri, konutlardaki gündelik kullanılan eşyalar, yerli tüccarlarınkinden farklı değildir.[251] Buradan, Assurlu tüccarların, yerli halk ile çok sıkı ilişki içinde olduğu anlaşılmaktadır. Assurlular, varlıklarını sürdürebilmek için, yerlilerin desteğine gereksinme duymuş olmalıdırlar. Yerliler, tarımla uğraşmakta, hayvan yetiştirmekte, demirci, dökümcü, yapı ustası olarak işçilik yapmakta, bunun yanı sıra da, ticaret işlerinde, Assurlu tüccarlara katkıda bulunmaktaydılar. Kurulan ticaret ilişkilerinden, Assur Devleti ve Assurlu tüccarlar kadar, Kaniş kralı, yabancı tüccarlarla işbirliği halindeki sosyal tabaka ve iç ticarete katılan kent halkının bir kesimi de kârlı çıkmış olmalıdır. İÖ 2. binyılın başlarında, Kaniş-Karum ölçeğinde başka bir uluslararası ticaret merkezi ne Mezopotamya'da, ne Suriye'de, ne İran'da, ne de Anadolu'da kurulabilmiştir.[252]

---

248 y.a.g.e., s.40.

249 y.a.g.e., s.36.

250 Özgüç, 1964, s.32.

251 Özgüç, 1986, s.10.

252 y.a.g.e., s.XVI.

Kaniş Karumu, Assur ile Anadolu arasındaki ticareti denetleyen bir çeşit "ticaret odası" olarak nitelendirilebilir. Bu denetim işlevi, kervanların düzenli gelip gitmesini, gerekli vergileri ödemesini, kredi sisteminin taşıdığı riski en aza indirmeyi, gerekli gümüş ve altın transferlerinin zamanında yapılmasını, fiyatların belirlenmesini ve anlaşmazlıkların çözüme bağlanmasını kapsamaktadır. Tabletlerden elde edilen bilgilerden, her yıl, bu işlevi yürütmek amacıyla 80-100 arasında kişinin görevlendirildiği,[253] bunların Karum'daki konutlarını aynı zamanda da büro olarak kullandıkları saptanmıştır.

Kaniş'e dışarıdan gelen bütün malların, dağıtım yapılmadan önce, saray görevlileri tarafından incelendiği, burada bazı mallardan, örneğin kumaşlardan, belli bir vergi alındığı, sarayın ihtiyacı olan malların da seçilip alınmasından sonra geriye kalanların, Assurlu tüccar tarafından kendi istedikleri kişilere satılmasına izin verildiği anlaşılmaktadır.[254]

Kentin temel ekonomik faaliyetlerinden olan dış ticaretin yukarıda belirlenen nitelikleri, Karum'daki konutların ve konut dokusunun oluşmasında belirleyici temel etmen olmuştur. Şekil 39'da, Karum'un bir kesiminde sokak dokusu ve konutların oluşturduğu yapı adaları görülmektedir. Sokakların oldukça düzenli bir şekilde geçirilmiş olduğu dikkati çekmektedir. Genişlikleriyse, yüklü hayvan ve araba trafiğine uygundur, yüzey toprak veya taş döşelidir.[255] Yapılan kazılar sırasında, taş döşeli yollardan geçen arabaların tekerlek izlerine rastlanmıştır. Yayalar tarafından kullanılan yan sokaklar ise, oldukça dardır; arabaların geçmesine uygun, geniş sokaklara bağlanmaktadırlar. Sokakların, Tabaka II'de ve onun üzerindeki Tabaka I'de, nitelikleri birbirine benzemektedir. Ancak, Tabaka II'dekiler, daha geniştir. Çanak parçaları, hayvan kemikleri, ufak taşlar, çöpler evlerden dışarıya atıldıklarından, sokak seviyeleri sürekli yükselmiş ve konutların tabanları alçakta kalmıştır. Konutlar, sokaklara göre yönlendirilmiş, her konutun girişi doğrudan sokağa, bazen de sokağın genişlemesiyle oluşan meydana açılmıştır. Sokakların konutların dış duvarlarına birleşen kısmı tek sıra taşlarla döşenmiş ve böylece, bir çeşit dar yaya kaldırımı oluşturulmuştur. Sokaklarda, atık suyu veya yağmur suyunu akıtmak için, künk kullanılmamıştır. Bunun yerine, kanallar açılmış ve bu kanalların üstü, her zaman, yassı ve muntazam taşlarla örtülmüştür.[256] Böy-

253 Lloyd, 1956, s.115.

254 y.a.g.e., s.119.

255 Özgüç, 1986, s.4.

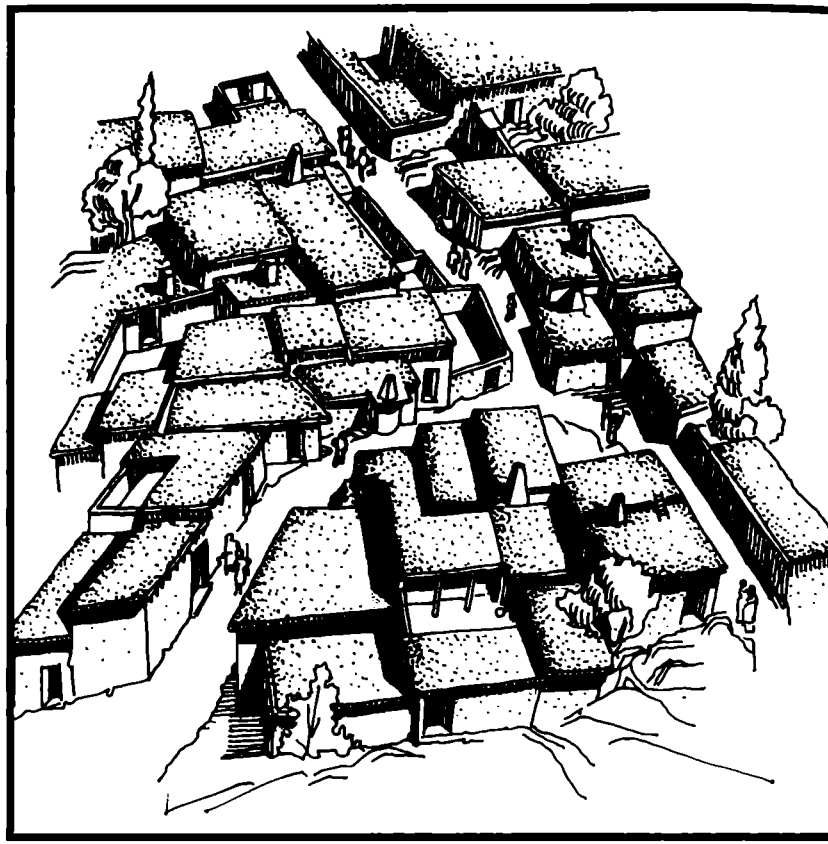
256 Özgüç, 1959, s.41-42.

Şekil 39. Kaniş-Karum'da sokak dokusu ve konutların oluşturduğu yapı adaları
Kaynak: T. Özgüç, Kültepe-Kaniş II, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1986, Plan 2'den çizildi.

lece, yer yer, bir çeşit kanalizasyon sistemi oluşturulmaya çalışılmıştır. Üstü örtülmüş kanalların ve taş döşeli sokakların, bazı büyük konutların girişlerinin açıldığı, daha varlıklı tüccarların oturdukları yapı adalarının çevresinde yer alması, altyapı ile ilgili sorunların, merkezi bir örgütlenme ile değil, daha çok, kent halkının kendi olanakları ile çözümlendiği izlenimini vermektedir.

Sokaklar ile tanımlanan yapı adalarında, sık bir konut dokusu göze çarpmaktadır (Şekil 39 ve 40). Yapıların büyük veya küçük, tek veya iki katlı, bodrumlu veya bodrumsuz, avlulu veya avlusuz oluşları kentin düzenli bir konut dokusuna sahip olmasını engellememiş, tersine çeşitlilik

Şekil 40. Kaniş-Karum'daki konut dokusu (İÖ 19. yüzyıl)

Kaynak: T. Özgüç, "The Art and Architecture of Ancient Kaniş," Anatolia, cilt 8 (1964), s29, Şekil 1'den çizildi.

yaratmıştır. Kazılar sırasında, konutlarda bulunan tabletlerden elde edilen bilgilere göre her yapı, tek kişinin, bir Assurlu veya yerli-Kanişli'nin mülkiyetindeydi. Zengin tüccarlardan bazılarının, ayrı mahallelerde birden fazla konuta sahip bulunduğu anlaşılmıştır.[257] Bugüne kadar okunan tabletler içinde, bahçe ve tarlaların alımı, satımı ve kiralanması hakkında herhangi bir belgeye rastlanmamış olmasına karşın, az sayıda da olsa bina alımı, satımı ve kiralanması ile ilgili belge incelenmiştir.[258] Bu belgelerden

257 y.a.g.e., s.42.

258 Günbattı, 1989, s.51.

yerli tüccarlar arasında ve yerliler ile Assurlu tüccarlar arasında yapılan satış ve kira sözleşmelerinde, ödemeler, "mina" ve "şekel" olarak, gümüş birimleri üzerinden hesaplanmıştır.[259]

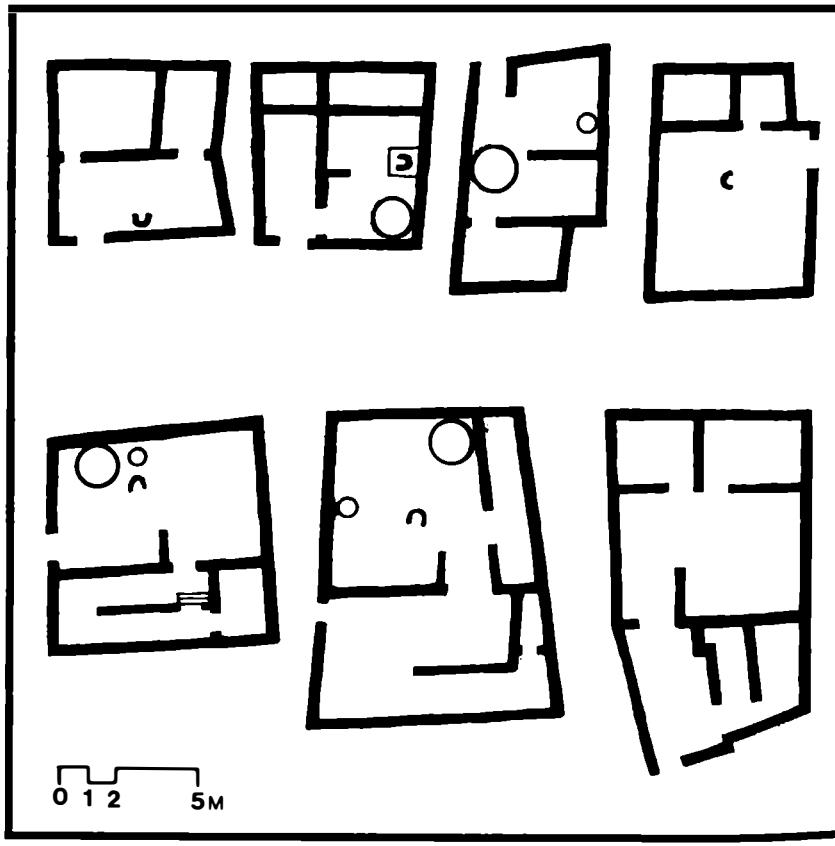
Karum Tabaka II konutlarında, ortak olmayan duvarlar, yapıların ayrı zamanlarda inşa edildiğini göstermektedir. Bununla birlikte, ortak duvarlı konutların sayısı da oldukça fazladır. Komşu binalardan bazılarında, daha çok dar cephelerde, ortak duvarlar dikkati çekmektedir. Genelde, konutlar düz damlı olduğundan, binaların duvarları birbirinden ayrı olarak inşa edildiği zaman, çatılarının da ortak olması düşünülemez.[260] Bu nedenle, kat yükseklikleri çok çeşitlenmiştir (Şekil 40). Bu tür bir yaşam çevresinin oluşabilmesinin ön koşulu, özellikle aynı mahallede yaşayanlar arasında iyi komşuluk ilişkilerinin bulunmasıdır. İÖ 19. yüzyılda, Kaniş Karumu'nda karşımıza çıkan bu özellik, yaklaşık 4000 yıl boyunca, Osmanlı döneminin son yüzyılı olan İS 19. yüzyıl sonuna kadar, Anadolu kentinin konut dokusunu şekillendiren temel etmen olmuştur. Toplumsal uzlaşmayı ve mekândaki düzeni sağlayan da, bu niteliktir.

Şekil 39'da, konutların planları incelendiğinde, güneydeki yapı adasında bulunan konutların, kuzeydeki yapı adasında bulunanlardan daha büyük oldukları dikkati çekmektedir. Güneydeki yapı adasında, daha çok, zengin Assurlu tüccarlar, kuzeydekinde ise, yerliler oturmaktaydılar. Şekil 41'de, konutlar tek tek incelendiğinde görüldüğü gibi, her birinde ortak özellik olarak, tandır, fırın, ocak gibi ögeler bulunmaktadır. Bu konutlardan bazıları, sonradan, artan gereksinimlere koşut olarak, arsa olanakları ölçüsünde yeni eklemeler yapılarak, genişletilmişler ve düzensiz şekiller almışlardır. Bu yapılarda, duvarların birbirine dik açı ile bağlanmamış olmaları, Karum yapılarının ortak teknik özelliklerinden biridir.[261]

Şekil 41'de, Şekil 39'daki konutların bazıları gösterilmiştir. Üst sıradaki konutlar kuzeydeki yapı adasında, alttakiler ise güneydeki yapı adasında yer almaktadır. Kaniş Karumu'nda en çok kullanılan plan tipi, bir büyük iki küçük odadan oluşmaktadır. Büyük odada, genellikle, fırın ve ocak bulunmakta, odanın tabanı yassı taşlarla döşenmekteydi.[262] Tabletler, tüccarlar tarafından, konutlarda pişirildiğine göre,[263] fırın bu iş için,

---

259 y.a.g.e., s.52-56.
260 Özgüç, 1959, s.42.
261 Özgüç, 1986, s.1.
262 y.a.g.e., s.7.
263 y.a.g.e., s.4.

Şekil 41. Kanış-Karum'daki bazı konutların planları
Kaynak: T. Özgüç, Kültepe-Kanış II, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1986, s.116-117, Şekil 1, 2, 5, 6, 8, 9, 10'dan çizildi

ocak ise ailenin gündelik yiyeceğinin pişirilmesinde kullanılmış olmalıdır. Bazı konutlarda görülen tandır ise, ısınma ve ekmek pişirmeye uygundur. Bazen, bir oda, tümüyle fırına ayrıldığı gibi, bir odasında iki tandır olan konutlar da vardır.[264]

Üst sırada görülen küçük konutlarda, tablet bulunmamıştır. Buna karşılık, güneydeki yapı adasında yer alan alt sıranın en sonundaki plan, kazılar sırasında ortaya çıkarılan en zengin konuttur ve burada 2600 tablet bulunmuştur. Genelde, yerli tüccarların yaşadığı konutlarda bulunan tab-

264 y.a.g.e., s.13.

let sayısı, Assurlu tüccarlarınkinden daha azdır.[265] Örneğin, konutunda en fazla sayıda tablet bulunan yerli tüccarın arşivi 80 tabletten oluşmaktadır.[266] Kaniş'te (Kültepe) yapılan kazılarda da tablet bulunmuştur, ancak toplam sayısı çok azdır.[267] Karum'un güneyinde, tümüyle yerli ailelerin oturdukları mahallede ise, hiç tablet bulunmamıştır.[268] Bu bir rastlantı değil ise, kentte farklı sosyal kesimlerin mekândaki dağılımı açısından önemli bir ipucu sayılır. Yapılan arkeolojik kazılardan elde edilen, aynı konudaki, bir başka bulgu da, bazı mahallelerde tümüyle Assurlular'ın oturduğu, aralarında yerlilerin bulunmadığıdır.[269] Bu bulgular bizi Karum'daki sosyal yapı açısından, gelir düzeyindeki farklılaşmaya ve etnik gruplar arasındaki farklılaşmaya koşut olarak, mekânsal yapıda, farklı sosyal kesimlerin ayrı mahallelerde odaklaştıkları daha karmaşık bir yapıya götürecektir.

Buna karşın, konut ile işyeri birbirinden henüz kopmamıştır. Daha önce de değindiğimiz gibi, Assurlu ve yerli Kanişli tüccarlar, aileleriyle birlikte, bu tek veya iki katlı konutlarda oturmuşlar, ticaret ile ilgili işlemleri orada yürütmüşler, eşyalarını ve mallarını bu konutta depolamışlar ve odalarından birini de, fırında pişmiş kil tabletleri saklamak için, arşiv olarak kullanmışlardır.[270] Belgelere göre, çoğunluğu oluşturan Assurlu tüccarlar, bitişik konutlarda ve birbirlerine komşu mahallelerde, azınlığı oluşturan yerli tüccarlar da, aynı mahallelerde ve yine birbirine bitişik konutlarda yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Bu konutların arasında, doğrudan sokağa açılan dükkanlar bulunduğu saptanmıştır. Bunlar yan yana sıralanmış birer mekân veya bitişiğinde küçük depoları bulunan 2-3 küçük mekândan oluşan dükkanlardır. Bazılarının, tabletlerden varlığı anlaşılan, lokanta benzeri yerlere, aşhanelere ait olması olasıdır. Bu mekânlarda, iki ocak ve bir tandırın bulunması, çanak çömleğin bir ailenin gereksiniminden çok fazla oluşu, bu varsayımı desteklemektedir.[271]

Kentin ekonomisinde çok önemli bir yeri olan bronz alet yapımının sürdürüldüğü atölyeler, mahalle içlerine dağılmış, ayrı bir bölgede bir araya toplanmamıştır. Kaniş'te, bir yapının atölye olduğu, içindeki bulun-

---

265 y.a.g.e., s.14.
266 y.a.g.e., s.8.
267 y.a.g.e., s.19.
268 y.a.g.e., s.14.
269 Özgüç, 1959, s.31 ve 43.
270 Özgüç, 1964, s.35-36.
271 Özgüç, 1959, s.43 ve 44.

tulardan, yani, madenin döküldüğü taşınabilir kalıplardan, tabana yerleştirilmiş olan sabit, büyük kalıplardan, sayıları bir ailenin gereksiniminden çok olan potalardan, hamlaç ve körüklerden, satışa hazır çeşitli malzemenin depo edilmiş olmasından ve ustaların kullandığı şekilsiz taş aletlerin çokluğundan anlaşılmaktadır. Bu atölyelerde, hem metal aletler, silahlar, süs eşyaları, hem de pişmiş topraktan eşya ve gereçler yapılır ve satılırdı. Özel konutların bazılarında da, bir veya iki taş kalıp ve pota bulunmaktaydı. Sahipleri, bu kalıplara, ya kendilerinin erittikleri madenleri dökmekte veya kendi kalıbını atölyeye götürüp orada döktürmekteydiler. Özel konutların bazılarının bir odasında, tamamlanmamış mühür, ağırlık, taş balta, çekiç ve perdah taşı bulunmuştur. Bunlar da, küçük ölçekte birer atölye sayılabilir. Bu küçük atölyelerin yalnız o ailenin gereksinimini mi karşıladığı, yoksa herkese açık mi olduğu konusunda bir görüşe varılamamıştır.[272] Ancak, şu kadarı açıktır ki, Kaniş'teki konutlar, ailenin gereksinimlerini karşılamanın yanı sıra, tüccarların ofis ve depo olarak, zanaatkârların ise atölye ve depo olarak kullandığı, çok amaçlı yapılardır. Örneğin, bir dökümcü ustası, aynı yapıyı, hem atölye olarak kullanıyor hem de ailesiyle birlikte orada yaşıyordu.[273]

Atölyelerde yapılan üretimde dikkati çeken bir özellik, malların dış pazarın talebine göre belirlenmesidir. Örneğin, gözlü baltalar, Suriye'den getirilmiş örneklere göre, yerli atölyelerde üretilmiştir. Bunlara, Orta Anadolu'da, koloni döneminden sonra rastlanmaz.[274] Bu atölyelerde, yalnız metal işçiliği ve dökümcülük değil, taş ve obsidyenden araç ve gereçler de yapılmaktaydı. Kazılar sırasında, bir yapının küçük odasına depo edilmiş, iki tondan fazla işlenmemiş obsidyen blok bulunmuştur. Bunlar, satış için, veya, işlenmek amacıyla depo edilmiş olmalıdır. Diğer buluntular da, Kaniş'te, obsidyen işleyen atölyelerin ve ustaların varlığını kanıtlamaktadır. Atölye sahiplerinin yerli ustalar olması, daha olasıdır. Bu ustalar, Anadolu ve kuzey Mezopotamya-Suriye şekillerini de işlemişler, Assurlu tüccarlar ise, daha çok, Anadolu içlerinde, obsidyenin ve bu malzemeden yapılmış alet ve gereçlerin ticaretini yapmışlar, aynı zamanda da, bunları Assur'a göndermişlerdir.[275] Bu bulgular, bronz araç gereç yapımının çok geliştiği bir dönemde, daha ucuz olması nedeniyle, yontma taş teknolojisinin gündelik yaşamda önemini ve varlığını sürdürdüğünü gösteriyor.

---

272 Özgüç, 1986, s.37-38.

273 y.a.g.e., s.39 ve 41.

274 y.a.g.e., s.44.

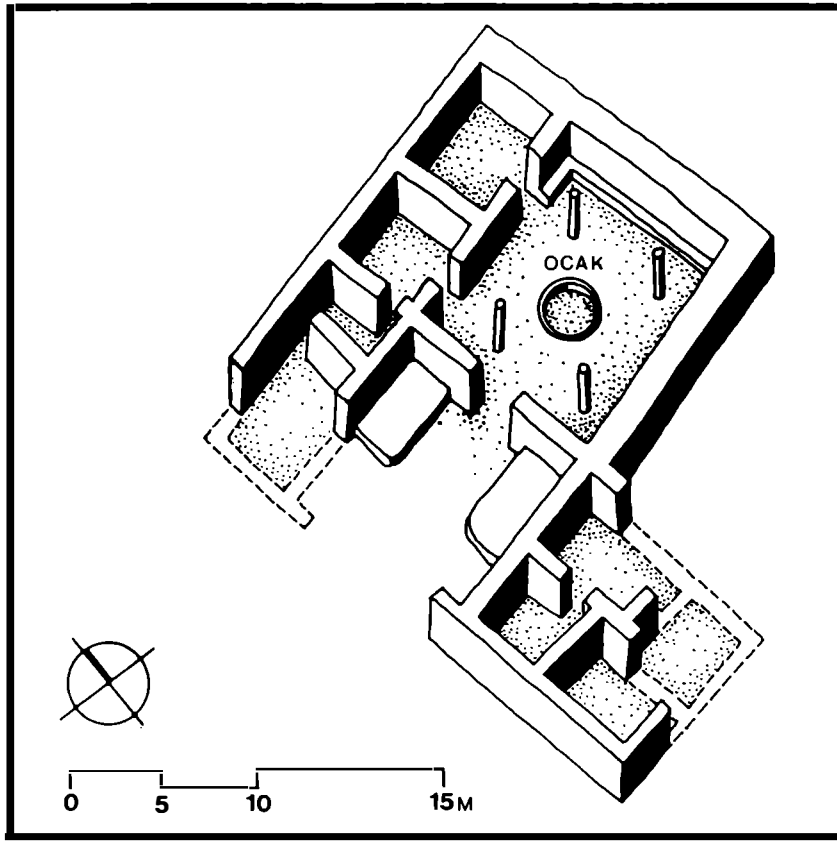
275 Bilgiç, 1941, s.913-933. (Zikreden: y.a.g.e., s.48)

Yapı teknolojisi olarak, Tabaka II'de, taş temel üzerine inşa edilen kerpiç duvarlar içinde ve çatı örtüsünde bol miktarda ahşap kullanılması nedeniyle, ani çıkan bir yangınla, Kaniş Karumu, çok güçlü, örgütlü ve zengin olduğu bir zamanda, yakılıp yıkılmıştır. Tabaka II'nin üzerine inşa edilen Tabaka Ib kenti ise, Tabaka II'den daha geniş bir alanı kaplıyor ve daha yoğun bir doku oluşturuyordu.[276] Tabaka Ib'de, bazı yapıların yönü değişmiş, konutların planları değişmiş ve Tabaka II'de kullanılan ocaklar yerine yeni ocak türleri kullanılmıştır.[277] Bulunan küçük eserler, Tabaka II'de başlayan Anadolu-Suriye ilişkilerinin Tabaka Ib'de arttığını ve ithal eşyanın bollaştığını göstermiştir. Bu katta, tabletlerin miktarı çok azalmıştır.[278] Bu bulgular, Tabaka Ib'de ticaret ilişkilerinin niteliğinde bir değişme olduğunu gösteriyor. Daha önce, Assur pazarı için mal üreten Kaniş kenti, nüfusunun artması ile, ürettiğini tüketen, hatta dışarıdan çok mal alan bir konuma gelmiş olmalıdır.

Mekânsal yapı ile ilgili bulgular, Kaniş'te (Kültepe höyüğünde) ve Karum'da, Tabaka IV'de ve Tabaka III'de, koşutluk göstermektedir.[279] Kaniş Tabaka II'deki yangın da, Karum Tabaka II yangını ile çağdaştır.[280] Bu iki kesim, işlevsel bir bütün oluşturmaktaydı. Çevresi dairesel bir surla çevrili olan Kaniş'te, yöneticilerin oturduğu saraylar bulunuyordu. Bunlar arasında adı geçen Warsama sarayı ve Erken Hitit döneminde, Anitta sarayı, Boğazköy'deki benzerlerinden daha önceye tarihlenmektedir.[281] Karum'un da etrafının kalın taş duvarlarla çevrili olduğunu gösteren bulgular vardır.[282] Kaniş'in alanı, yaklaşık 20 hektar olduğuna göre,[283] höyüğün doğusunu bir yarım daire şeklinde kuşatan Karum'un alanı, 100 hektara yaklaşmış olmalıdır (Şekil 38). Bu görünüşü ile, İÖ 19. yüzyılın Kaniş-Karumu, çağdaşı olan Kuzeybatı Anadolu'daki Troia kentinden daha geniş bir yerleşim alanına sahip olmalıdır. Her iki kentte de, sosyal tabakalaşmanın mekândaki yansıması olarak ortaya çıkan, konut tiplerindeki farklılaşma ve çeşitlenme, önemli bir ortak özelliktir. Her iki kentteki konut tipleri ise, plan özellikleri açısından farklıdır. Troia'daki, küçük

---

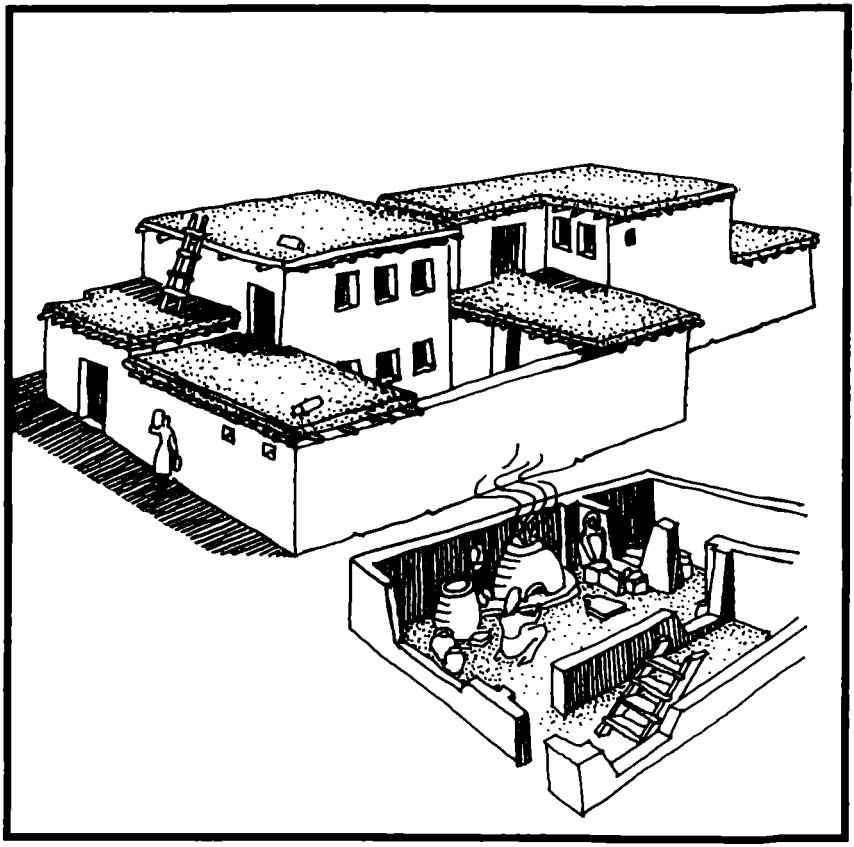
276 Özgüç, 1964, s.37.
277 Özgüç, 1957, s.44.
278 y.a.g.e., s.45.
279 y.a.g.e., s.46.
280 Özgüç, 1958, s.26.
281 Özgüç, 1964, s.47.
282 y.a.g.e., s.40.
283 Naumann, a.g.e., s.223.

Şekil 42. Kaniş'te (Kültepe) megaron tipi planın tek örneği olan ve Erken Bronz Çağı'na tarihlenen yapı
Kaynak: S. Lloyd, The Early Settlements of Anatolia, Dawn of Civilization, Derleyen: S. Piggott, New York: McGraw-Hill, 1961, s187'den çizildi.

avlulu ve "megaron" tipi planın türevlerinden oluşan konutlara karşılık, Kaniş Karumu'ndaki konutlar, bir ana mekâna açılan küçük odalardan oluşmaktadır (Şekil 41). Kayseri Ovası'ndaki sert iklim koşulları nedeniyle, bu ana mekân, çoğu kez, örtülmüş, kapalı bir mekân, bir "sofa" görünümünde olmalıdır. Bazen de, bir kısmı örtülmüş, kalanı "avlu" olarak işlev görmüştür.

Kaniş'te (Kültepe) bulunan tek bir yapı, Troia IIg'deki megaron tipi konutlara oldukça benzemektedir (Şekil 42); bir farkla ki, Troia'daki hiçbir yapıda, ana oda içinde dört ayağa rastlanmamıştır. Bu yapının abartıl-

Şekil 43. Kaniş-Karum'da tipik bir konut

Kaynak: S. Lloyd, The Early Settlements of Anatolia, Dawn of Civilization, Derleyen: S. Piggott. New York: McGraw-Hill, 1961, s189'dan çizildi.

mış bir konut olduğu, Troia megaronlarında ve Çatal Höyük ile Hacılar'da olduğu gibi, ana odanın kült gelenekleri için kullanıldığı görüşü vardır.[284] Bu tek yapı dışında, Kaniş Karumu'ndaki tipik konutlar, aradan geçen 4000 yıla karşın, bugün de, orta Anadolu'daki küçük yerleşmelerde sıkça gördüğümüz örneklerden, plan, malzeme, yapım teknikleri açısından çok da farklı değildir (Şekil 43).

Orta Anadolu'da, Alişar, Boğazköy, Alaca Höyük ve Acem Höyük'de yapılan arkeolojik kazılar sırasında elde edilen bulgular, özellikle Kaniş'te,

---

284 y.a.g.e., s.448 ve Lloyd, 1961, s.187.

Tabaka II'de saptanan mimari özelliklere çok benzemektedir. Ayrılıklar, yenilikler, boyutlarda ve detaylardadır. Bölgelerarası ölçekte bir ticaret merkezi olmanın gerekli kıldığı koşulların yanı sıra, o dönemin yerel mimariye ilişkin nitelikleri, Assur ticaret kolonileri dönemi boyunca korunmuştur. Bu nitelikler, ticaret sisteminin odak noktası konumunda olan Assur bölgesi mimarlığından bütünüyle farklı, yerli ögeleri ağır basan, Anadolulu bir bireşimdir.[285]

Kaniş kenti, Assur ticaret kolonileri döneminden sonra, bir süre, önemini yitirdiyse de, Demir Çağı'nın ilk ve ikinci yapı katında, yeniden, yoğun biçimde iskân edildiği anlaşılmaktadır.[286] Kent, yalnız koloni döneminin en büyük ticaret merkezi değil, aynı zamanda, Erken Hitit Çağı krallarından Anitta'nın sınırlarını genişlettiği ve büyüttüğü devletin de başkenti oldu. Hitit kaynaklarında Kaniş = Anişa/Nieşa olarak geçen kentin adı, aynı zamanda, Hititler'in kullandığı kendi dillerine verilen ad olarak bilinmektedir.[287] Bu olgular, Anadolu'da Assur ticaret kolonileri dönemine neden Erken Hitit dönemi de denildiğini açıklamaktadır.

Hititler, yalnız Anadolu'ya geldikleri zaman değil, hemen sonraki dönemde de, azınlıktaydılar. Buna karşılık, Orta ve Kuzey Anadolu'da, kendilerinden önce kurulmuş bulunan küçük kent-devletlerini yönetenler, her türlü silahı kullanmayı ve üretmeyi biliyor, aynı zamanda da, zengin ve etrafı sularla çevrili, korunaklı kentlerde oturuyorlardı. Bu nedenle, sayıca daha az olan Hitit göçmenlerinin, bu kadar kısa zamanda ve her yerde, bir anda bütün varolan kentleri yakıp yıkmaları pek olası değildir. Onların başarısı, yerli uygarlığı kabul etmeleri ve buna uyum göstermeleri, sonra da kendi katkılarını yapmaları olsa gerektir.[288] Elde edilen bulgulara göre, Orta Anadolu'da, her Eski Bronz Çağı kenti veya köyü üzerinde bir Hitit kenti, bir Hitit köyü kurulmuştu. Aradaki yangın tabakası, o höyüklerin Hititler tarafından iskân edilmesine engel olmamıştır.[289]

4. Hitit Döneminde Anadolu Kentleri (İÖ 1800-1200) ve Bir İmparatorluk Başkenti: Hattuşa (Boğazköy)

Anadolu'nun yerli kavimlerinden olmayan Hititler'in nereden geldikleri konusunda çeşitli görüşler vardır. Bu varsayımların kaynağını, 1906

---

285 Özgüç, 1986, s.12.

286 Özgüç, 1971, s.1.

287 Alp, 1963, s.376.

288 Özgüç, 1963, a.g.e., s.25-26.

289 y.a.g.e., s.37.

yılında Boğazköy'de başlatılan, günümüzde de devam eden arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan, çivi yazısı ile yazılmış 10,000'den fazla kil tablet oluşturmaktadır. Daha önce, 1887 yılında Mısır'da, Tell El-Amarna'da bulunan 350'den fazla tabletten de, Hititler'in tarihiyle ilgili bazı önemli bilgiler elde edilmişti. Bütün bu yazılı belgeler üzerinde yapılan sistematik araştırmalardan sonra, Hititler'in bir Hint-Avrupalı kavim olduğu, Anadolu'dan Hatti ülkesi olarak söz ettikleri, Boğazköy'ün/Hattuşa'nın da Hatti ülkesinin başkenti olduğu kesinlikle anlaşıldı.[290] Aynı kaynaklara dayanarak, Hititler'in Anadolu'ya nereden geldikleri konusunda 1930'larda öne sürülen varsayım, diğer bütün Hint-Avrupalı kavimler gibi onların da batıdan, boğazlar üzerinden gelmiş oldukları-dır.[291] Aynı konuda, 1940'larda öne sürülen bir diğer varsayım ise, Hititler'in Anadolu'ya, Kafkaslar üzerinden girmiş oldukları ve bir süre Yeşilırmak havzasında oturduktan sonra, daha batıya göç ederek Kızılırmak'ın çizdiği yay içinde yerleşmiş olduklarıdır.[292] Hititler'in kullandığı çivi yazısının, en eski Hitit yerleşmesi sayılan Neşa (Kaniş) Karumu'nda oturan Assurlular'ın kullandığı çivi yazısından biçim yönünden daha eski olması ve eski Babil öncesi İÖ 2150-2050 yıllarında hüküm süren III. Ur hanedanının kullandığı yazıya benzemesi nedeniyle, üçüncü bir varsayım olarak, Hititler'in Anadolu'ya yerleşmeden önce kuzey Mezopotamya'da oturdukları 1950'lerde öne sürülmüştür.[293] Ancak, Hititler'in Sümer yazısını nereden öğrendikleri konusu henüz kesinlik kazanmadığı gibi, Anadolu'ya nereden geldikleri hakkında kesin bir görüş de yoktur. Buna karşılık, yerli Anadolu kavimlerini, özellikle Hattiler'i ve Hurriler'i, hoşgörü ve anlayışla yönettikleri, başlangıçta kendilerinden uygarlık yönünden üstün olan bu kavimlerden büyük ölçüde yararlandıkları, onların geleneklerine, dinlerine saygı gösterdikleri, ülkenin adını bile değiştirmeden sürdürdükleri, Mezopotamya'dan çivi yazısını alarak kullandıkları ve kendi çağlarının teknoloji düzeyi açısından en ileri toplumsal örgütlenmelerinden birini gerçekleştirdikleri biliniyor.[294]

Hititler, Anadolu'ya geldikten sonra, başlangıçta küçük kent-devletleri halinde yaşadılar. Assur metinlerinde adı Hattuşa olarak geçen

---

290 Akurgal, 1988, s.50.

291 A. Götze, *Kulturgeschichte des Alten Orients*, München: 1933, s.10 (Zikreden: F. Kınal, 1991, s.82.)

292 Sommer, *Hethiter und Hethitisch*, Stuttgart: 1947, s.3-8 (Zikreden: F. Kınal, 1991, s.82.).

293 Wolley, 1953, s.34 .

294 Akurgal, 1988, s.96.

Hattuş da, bu küçük kent-devletlerinden biriydi.[295] Hitit öncesi, İÖ 19. ve özellikle 18. yüzyıllarda, bundan önceki alt bölümde de değindiğimiz gibi, Hattuş'da, yerli Hatti halkının yanı sıra, Assurlu tüccarlar konaklamaktaydılar. Hattuş'daki Assur kolonisi, Kaniş'tekine bağlı idi. Kentin bu dönemiyle ilgili ayrıntılı bilgi bulunmamakla birlikte, Hattuş kralının Büyükkale'de oturduğu, Hattuş Karumu'nun ise, Büyükkale'nin kuzeybatısında bir teras üzerinde yerleşmiş olduğu görüşü vardır. Burası, daha sonra büyük Hitit tapınağının inşa edildiği yerin hemen kuzeyinde bulunmaktadır (Şekil 44). Bu bölgede yapılan arkeolojik kazılarda, Karum Hattuş'daki konut dokusu ile ilgili ayrıntılı bilgiler elde edilmiştir. Avlular etrafında konut ve işyerleri oldukça düzenli bir yerleşme dokusu oluşturmakta, bazı yollarda ise kanalizasyon sistemi bulunmaktadır (Şekil 45).[296]

Hattuş'taki Assur ticaret kolonisi, yaklaşık 50 yıl işlevini sürdürmüş ve bir yangınla sona ermişti. Eski Hitit dilinde yazılmış bir metinden anlaşıldığına göre, Kussara (yeri belli değil) ve Neşa (Kaniş) kralı Anitta birçok kenti yakıp yıkarken, Hattuş da, İÖ 1720 yıllarında aynı kral tarafından oturulmaz hale getirilmişti.[297]

İÖ 17. yüzyılın başlarında, Orta Anadolu'daki küçük kent-devletleri, bir federasyon şeklinde örgütlenerek, Hitit Devleti'ni kurdular. Bu örgütlenmenin en önemli özelliği, büyük kralın yanı sıra, başlangıçta, bir asiller meclisinin Anadolu'nun ilk siyasal birliğini kurmada ve yöneticilerin seçiminde söz sahibi olmasıdır.[298] Kısa bir süre sonra, yönetimdeki Kussara kralları Hattuş'u başkent yaptılar. Hitit kökenli bu krallar döneminde, Hitit dili Orta Anadolu'ya yerleşti. Kentin Hitit öncesi adı olan Hattuş, Hititçe'de Hattuşa'ya çevrildi ve burada oturmaya başlayan ilk Hitit kralı da, "Hattuşalı" anlamına gelen "Hattuşili" adını aldı.[299] Hititler, I. Hattuşili döneminden başlayarak oldukça yayılmacı bir politika izlediler ve İÖ 14. yüzyıla gelindiğinde, çok geniş bir alanın denetimini ele geçirdiler (Şekil 46). Kuşkusuz, bu politikayı belirleyen temel etmen, bölgelerarası uzun mesafe ticaret yollarını denetim altında tutmaktır. Bu konuyu daha iyi açıklayabilmek için Hitit dönemindeki üretim ve dış ticaret ilişkilerini irdelemek gerekiyor:

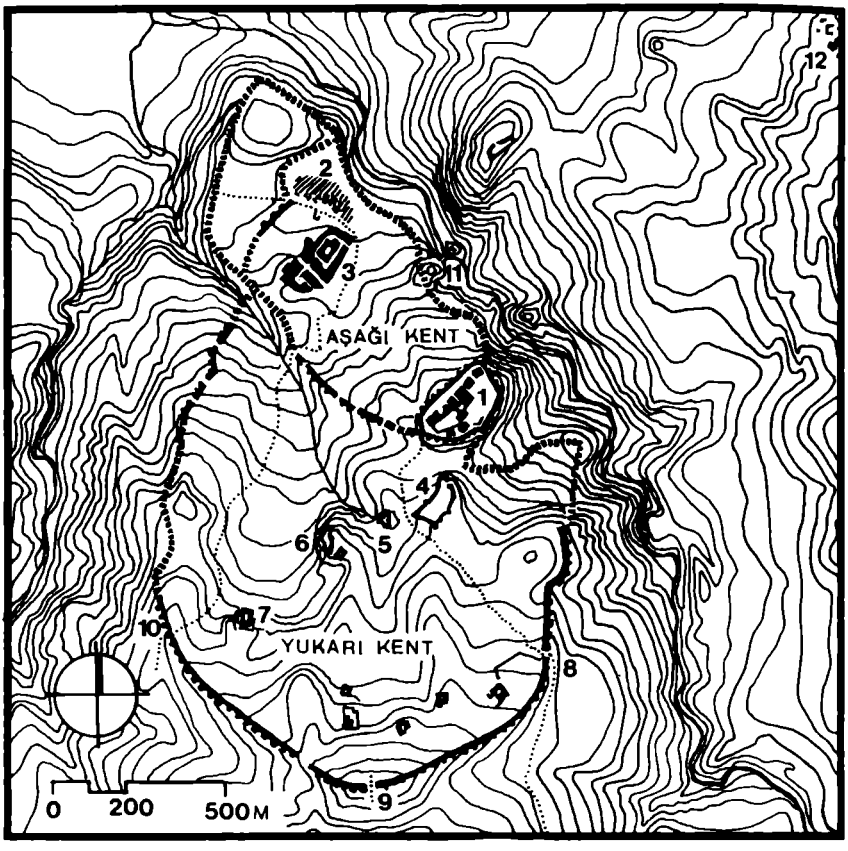
295 Ceram, 1956, s.257-260'da Hititler ile ilgili çok kısa bir zamandizini verilmektedir.

296 Bittel, 1972, s.5-6.

297 y.a.g.e., s.7.

298 Ceram, 1956, s. 258.

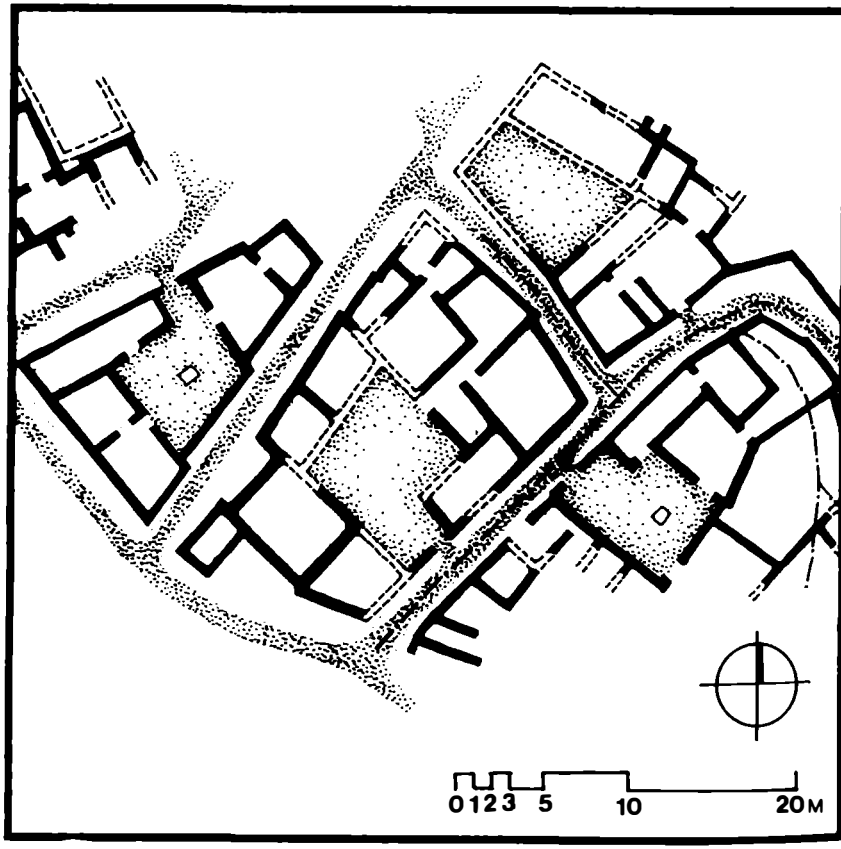
299 Bittel, 1972, s.8.

Şekil 44. Hattuşa kent planı: 1) Büyükkale, 2) Karum Hattuş, 3) Büyük Tapınak (Tapınak 1), 4) Güney Kale, 5) Nişantepe, 6) Sarı Kale, 7) Yenice Kale, 8) Kral Kapısı, 9) Yer Kapı (Sfenksli Kapı), 10) Aslanlı Kapı, 11) Köprü, 12) Yazılıkaya

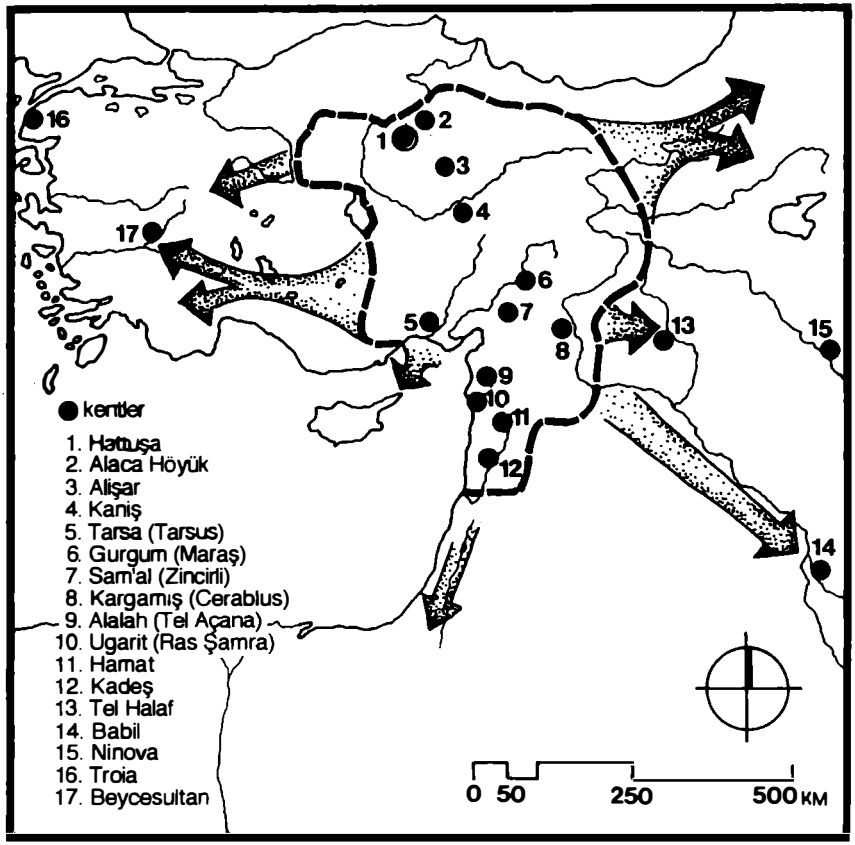
Kaynak: K. Bittel ve R. Naumann, Boğazköy-Hattuşa, Stuttgart: W. Kohlhammer Verlag, 1952, Ek 1 ve Şekil 2 birleştirilerek çizildi.

Ortadoğu'da, İÖ 2. binyıldan başlayarak, metal alet ve gereçlerin kullanımının yaygınlaşması, özellikle bölgeler arası ölçekte, bronz yapımında kullanılan bakır ve kalay ticaretinin yoğunlaşmasına neden oldu. Anadolu, özellikle bakır madeninin oldukça bol bulunduğu bir coğrafi alandı (bkz. Şekil 24). Bakır yataklarının en yaygın olduğu bölgeler, Kuzey Anadolu'da Adapazarı'ndan Artvin'e kadar uzanan kuşak ile, Diyarbakır yakınındaki Ergani'dir. Kaniş/Kültepe'yi incelerken gördüğümüz gibi, daha İÖ 2. binyılın başlarında, Assurlu tüccarlar tarafından Anadolu ve Mezo-

Şekil 45. Hattuş Karumu'nda (Aşağı Kent te) konut dokusu (İÖ 19.–19. yy.)
Kaynak: K. Bittel, Boğazköy, Ankara: Dönmez Ofset, 1972, s.7, Plan 4'ten çizildi.

potamya'daki pazarlara bakır dağıtımı yapılmaktaydı. Suriye'deki Assurlular dışında, Orta Anadolu-Mezopotamya arasındaki uzun mesafe ticaret yolları üzerinde, İÖ 3. binyılın son çeyreğinden beri yaşamakta olan Hurriler de ticaret işleriyle uğraşıyorlardı. Hurriler, Hititler gibi önceleri, İÖ 2. binyılın ilk yarısında kısa yaşamlı, küçük kent-devletleri kurdular. İÖ 2. binyılın ortalarına doğru, Hint-Avrupalı kavimlerin yönetiminde kurulan ve halkın büyük çoğunluğunu Hurriler'in oluşturduğu Mitanni Devleti, Doğu'nun Mısır'dan sonra gelen ikinci büyük siyasal gücü oldu. Hurriler'in denetimi altındaki kentler arasında, Alalah (Tell Açana), Fırat kıyısındaki Mari ve Doğu Akdeniz kıyısındaki Ugarit (Ras Şamra) bulunu-

Şekil 46. İÖ 19. yüzyılda Hitit Devleti'nin sınırları ve önemli kentler

Kaynak: C.W. Ceram, The Secret of the Hittites, New York: Alfred A. Knapf, 1956, s.2'deki haritadan çizildi.

yordu.[300] Ergani bakırının, Ugarit üzerinden, Akdeniz'deki tüketicilere ulaştırılmış olması, yapılan araştırmaların ışığında, üzerinde durulan bir olasılıktır.[301] Ortadoğu'da, bronz yapımında kullanılan ikinci maden olan kalayın ticaretinin yapıldığı en önemli merkez ise, Mari idi. İÖ 2. Binyıl başlarında, kalayın bol olarak çıkarıldığı Elam bölgesinden, Mari üzerinden, Akdeniz'deki alıcılara ulaştırıldığı yazılı belgelerden saptanmıştır. Ugarit, İÖ 14. ve özellikle 13. yüzyıllarda da kalay, bronz ve di-

300 Akurgal, 1988, s.119.

301 Yakar, 1976, s.121.

ğer önemli metallerin dışsatımını yapan en önemli merkezlerden biridir.[302] Böylece, İÖ 2. binyılın başlarında, Yakındoğu ticaretinin ağırlık merkezi Assur kenti iken, 2. binyılın ortalarında, bu merkez, Doğu Akdeniz kıyısında Ugarit'e kaymıştır.

Hititler'in, artan bakır ve kalay gereksinimlerini yukarıda anlatılan pazarlardan karşıladıkları açıktır. Bunun nedeni, kuzeyde, Karadeniz bölgesindeki bakır yataklarının kendi denetimleri altında olmaması ve kuzey komşuları ile sorunları bulunmasıdır. Kalay ise, kalaytaşı halinde Batı Anadolu'da bazı bölgelerde bulunduğu halde, bu alanlar da, Hitit Devleti'nin sınırları dışında kalmaktadır.[303] Böylece, Hititler'in, halkın ve ordunun gereksinimini karşılayacak miktardaki bakır ve kalayın sağlanabilmesi için, Şekil 46'da oklarla gösterilen yönlerdeki, uzun mesafe bölgelerarası ticaret yollarını denetimleri altında tutmaları gerekmiştir. Bu nedenle, Hitit kralları, başkumandan sıfatı ile Hitit ordusunun başında, her yıl sefere çıkmak zorunda idiler. Devletin güvenliğinin sağlanmasının yanı sıra bu seferlerin sağladığı sonuçların biri de, kralların elinde vergi toplama yoluyla biriken kapitalin artmasına neden olan savaş ganimetleridir.[304]

---

302 y.a.g.e., s.122-123.

303 Anadolu'da bilinen birkaç kalaytaşı yatağı, İzmir'in güneydoğusundaki Darmanlar, Bilecik'de Mihalgazi (Gömele), Sakarya vadisinde Akçasu ve Koyunlu (Söğüt) ile Uşak yakınlarındaki Murat Dağı'dır. Bunların içinde Mihalgazi'deki en zengin olan yatağın eski dönemlerde de kullanıldığı sanılmaktadır. (Esin, 1969, s.107-108.). Kafkasya'nın bazı bölgelerinde de zengin kalay yatakları bulunduğu bilinmektedir. Belia nehri havzasında (Kuban'da), Elbruz dağları ile Terek nehri arasında kalan bölgede, Alıkhan dağlarında, Tiflis'in doğusunda, Karadağ ve Karabağ dağlık yörelerinde kalaya rastlanmıştır. İ.Ö. 3. Binyılın sonlarında, Mezopotamyalılar'ın Erken Kuban Bakır Çağı döneminde, madencilik teknolojisine yaptıkları katkılar bilindiğine göre, İ.Ö. 2. binyılın içinde de, bu bölgelerde, kalay çıkarılmasında etkin rol aldıkları düşünülebilir. Ancak, Hititler'in bu bölgeye Doğu Anadolu'daki ticaret yollarından ulaşmaları, özellikle Sivas-Erzincan üzerinden Erivan'a geçmeleri, söz konusu bölge dostça ilişkiler içinde olmadıkları Azzi-Hayasalılar'ın denetiminde olduğundan çok zordur (Yakar, 1976, s.122.). 1994 Yılı Ocak ayında yapılan bir basın açıklamasında, Kültepe'nin 100km. kadar güneybatısında, Kestel'de, Göltepe Köyü'nde, Erken Bronz Çağı'nda kullanıldığı bulgulardan anlaşılan bir kalay madeninin varlığı yer aldı (A. Yener, 8 Ocak 1994 tarihli *Cumhuriyet Gazetesi*). Bu madenin, Hitit döneminde kullanılıp kullanılmadığı konusunda, elimizde bir bilgi bulunmuyor. Ancak, böyle bir bulgu, bulunan cevher yalnızca düşük kaliteli kalay cevheri olsa bile, bronz metalurjisinin tarım gibi bağımsız bir gelişme gösterdiğini kanıtlaması açısından çok önemlidir.

304 Kınal, 1991, s.137.

Buraya kadar çizilen genel siyasal ve ekonomik çerçeve içinde yer alan süreçlerin aksamadan işletilebilmesinin iki temel koşulu vardı: Hitit devletinin, çok örgütlü ve düzenli bir orduya sahip olması ve bu ordunun masraflarını karşılayabilmek için çok iyi bir ekonomik örgütlenmenin geliştirilmesi. Hitit devleti, bu iki temel koşulu yerine getirmek üzere, 3000 yıl sonra Osmanlı İmparatorluğu'nda kullanılan "timar" sistemine çok benzeyen bir toprak sistemi uyguladı. Bu iki sistemin birbirine benzemesi nedeniyle, bu bölümde, "timar" sözcüğünü kullanmakta bir sakınca görmedik.

Hitit devletinin birtakım küçük feodal krallıklar konfederasyonundan oluştuğuna daha önce değinmiştik. Bu küçük krallıklar veya büyük toprak sahipleri, Hitit Büyük Kralı tarafından yenilgiye uğratıldıktan sonra, aralarında karşılıklı yükümlülükleri belirleyen bir anlaşma yapılıyor, her küçük devletin vereceği vergi, asker, at ve savaş arabası miktarı, o yörenin zenginliğine göre saptanıyordu. Hitit devletinin kendisine ait toprakları da, yönetim bölgelerine ayrılmıştı. Böylece, birkaç kentin bir "eyalet" oluşturarak bir prensin yönetimine verildiği anlaşılmaktadır. Başkent Hattuşa'da oturan Hitit Büyük Kralı, baş komutanlık, baş yargıçlık ve baş rahiplik görevlerini yerine getirirken, eyaletlerde görevlendirilen valiler de devletin temsilcisi sıfatıyla hem askeri hem de mülki işlere bakıyor, vergileri topluyor ve dinsel törenlere başkanlık ediyordu. Bu valiler, "mühür evleri" denilen resmi yapılarda oturuyorlardı. Hitit devletinin kuruluşundan başlayarak, ülkenin birçok yerinde, bu tür mühür evleri vardı. İçerikleri pek iyi anlaşılamayan bu yapıların, bir çeşit silah deposu olduğu sanılmaktadır.[305] Böylece, sosyal tabakalaşmada en üstteki tabakayı oluşturan kral ailesi ve yönetici sınıf, aynı zamanda, bronzdan yapılmış silahları da denetimleri altında tutmaktaydılar. Bu sosyal tabakayı oluşturanlara büyük çiftlikler veya malikaneler timar olarak verildiğinden, oldukça zengin ve gösterişli bir yaşam sürdükleri düşünülebilir.[306]

Hitit yönetim sistemi, bireylere üç çeşit yükümlülük getiriyordu. Bunların başında zorunlu askerlik görevi gelmektedir. Sürekli bir ordu bulunmadığından, eli silah tutan her erkek, her yıl baharda sefere çıkmakla yükümlüydü. Başta Büyük Kral olmak üzere, vilayetlerdeki Hitit prenslerinin ve anlaşmalarla bağlı kralların da katıldığı bu seferlerde, ordu belirli yerlerde mola verir, diğer vilayetlerden gelen askerler bu konaklama yer-

---

305 y.a.g.e., s.140-142.

306 y.a.g.e., s.160.

lerinde orduya katılırdı.[307] Askerlik hizmeti dışındaki iki yükümlülükten biri timar, diğeri ise angarya hizmetleri idi.

Hitit devletinde iki çeşit timar arazisi vardı. Doğrudan doğruya Hitit kralının mülkiyetinde olan topraklar büyük çiftliklere bölünüyor ve bu büyük toprak parçalarının kullanım hakkı, prenslere, beylere veya yüksek düzeyde saray memurlarına, işletilmek üzere bağışlanıyordu. Bir de, çiftçilere ve göçmenlere bağışlanan küçük timar arazisi vardı. Her iki tür timar sahipleri de, bu bağış karşılığında kralın ordusuna asker ve savaş arabası sağlamakla yükümlüydüler. Ancak, her yükümlü, orduya sağlayacağı askerlerin, yiyecek, içecek ve her türlü araç gereçlerini de sağlamak zorunda idi. Bu arazi bağışlarının, bazen kadınlara da yapıldığı dikkati çekmektedir. Yapılan uygulamalar ile ilgili kayıtlarda verilen malikane sınırları içinde kaç ev, kaç aile bulunduğu, her bir ailenin kaç nüfuslu olduğu, bahçeler, bağlar ve tarlalar, ölçüleriyle ayrı ayrı yazılıyordu. Timar sahibi öldüğü zaman, bu çiftlikler veya malikaneler varisine kalmaz, tekrar devletin malı olurdu. Başka bir deyişle, timar toprağı kullanım hakkı ile veriliyor, ölen timar sahibinin önceden saptanan varisi, garanti hakkına uygun olarak onun yerine Büyük Kral tarafından tayin ediliyordu.[308]

Timar sisteminin uygulanması, yeni bir asker türünün ortaya çıkması demekti: "çiftçi-asker". Hitit devletinin ekonomisi, büyük ölçüde, tarıma dayalı olduğuna göre,[309] Hitit ordusunun büyük bölümünün tarımla uğraşan köylülerden oluştuğu açıktır. Bu koşullar içinde, ordudaki askerlere gerekli silahların ve diğer gereçlerin sağlanmasının, bronz gibi çok pahalı ve üretimi görece yavaş olan bir teknolojiyle yapılması olanak dışı kalmış ve daha ucuz bir malzeme ile daha büyük miktarlarda üretim yapılması gereği ortaya çıkmıştı. Daha ucuz ve Anadolu'da daha bol olarak bulunabilen bir malzeme olarak, demirin, bu amaçla kullanılması ve demir işleme tekniklerinin geliştirilmesi, Hititler için yaşamsal önemi olan bir konu haline gelmiş olmalıdır. Federasyonun uzak bölgelerinden orduya katılmak üzere gönderilen askerlerin, yerel olanaklarla, araç ve gereçlerini tamamlamak zorunda olmaları, metalurjinin yalnız başkent ve diğer kentlerde yaşayan ve sarayın gereksinimini karşılamak üzere üretim yapan uzman zanaatkârlar tarafından değil, aynı zamanda kırsal kesimde yaşayan zanaatkârlar tarafından da öğrenilmesini zorunlu kılan bir etmen olarak düşünülmelidir. Böylece, demirci ustası hem kentteki zanaatkârlar arasın-

---

307 y.a.g.e., s.143.

308 y.a.g.e., s.142-143.

309 Gurney, 1965, s.26.

da hem de kırsal kesimde saygınlığı olan bir uzman zanaatkâr olarak tanımlanabilir.

Hititler, demirden alet ve silah yapımında kullanılmak üzere mangal kömüründe cevheri eritmeyi ve gözenekli bir külçe haline getirmeyi, daha İÖ 2. binyılın başlarından beri biliyorlardı. Ancak, demire kor halindeyken su vermeyi, böylece de içindeki karbon oranını artırarak daha sağlam bir hale getirmeyi, yani çelik elde etmeyi oldukça geç öğrendiler. Ortadoğu'da, genelde kullanılan teknik, döküm değil, kor halindeki demiri çekiç türü aletlerle döverek biçim vermekti. Bu süreç çok ustalık isteyen bir iş olduğundan, demirciler bakır, altın ve gümüş işleyen zanaatkârlardan daha ayrıcalıklı bir grup haline geldiler ve uzmanlaşmış ilk zanaat grubunu oluşturdular. Böylece, İÖ 16. yüzyılda Anadolu, Mezopotamya'dan yaklaşık 500 yıl önce, metal endüstrisinde uzmanlaşmanın ortaya çıktığı yer oldu.[310]

Bazı yazarlar Hititler'in, demirden alet ve gereçlerin yapımında bir tekel oluşturdukları ve buldukları yöntemlerin ülke dışına çıkmaması için büyük özen gösterdikleri görüşündedirler.[311] Buna karşılık, İÖ 2. binyılın ikinci yarısında bronz elde etmede teknolojik gelişmeler olduğu ve Ortadoğu'daki büyük politik güçlerin, bu dönemde, bronz silahların seri üretimini yaptıkları ve kalay talebinin arttığı da biliniyor.[312] İÖ 14. yüzyılın ikinci yarısında, Hititler'in, Doğu Akdeniz'in ticaret merkezi olan Ugarit ile yakın ilişkiler kurduğu, orada resmi görevliler bulundurduğu, Ugarit'in de, başkent Hattuşa'da bugünkü bankaların gördüğü işlevi gören bir belgelik kurdukları, yapılan arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılmıştır. Ugarit'ten gelen gemiler yüklerini, o dönemde Hititler'in denetiminde olan Kilikia'daki Ura limanına boşaltıyorlardı. Hititler'in bu yolla aldıkları mallar arasında, bronz ve kalayın da bulunduğu kayıtlardan açıkça görülmektedir.[313] Bu bulgulardan, İÖ 14. yüzyılda hâlâ, bronzdan yapılmış araç ve gereçlerin yaygın olarak kullanımına devam edildiği anlaşılmaktadır. Demirden yapılmış silahlar bronzdan yapılmışlar kadar gösterişli olmadığından, Geç Bronz Çağı'nın varlıklı yönetici sınıfı pahalı da olsa bronz silahları yeğlemiş,[314] birçok durumda demir, gündelik kullanıma dönük bir malzeme olarak bakır veya bronzun değil taştan yapılmış araç

---

310 Muhly, Maddin, Stech ve Özgen, 1985, s.80.

311 y.a.g.e., s.67-68, s.71 ve Ceram, 1956, s.212.

312 Yakar, 1976, s.123.

313 y.a.g.e., s.124-125.

314 Muhly, Maddin, Stech ve Özgen, a.g.e., s.67.

ve gerecin yerini almıştır.[315]

Hitit devleti, üç tarafı denizlerle çevrili Anadolu yarımadasının ortasında yer aldığı halde, bir kara devleti özelliği gösteriyor, denizlerden yararlanabilecek ulaşım tekniklerini bilmiyordu. Bunun sonucu olarak, askeri ve ticari her türlü ulaşım karayoluyla yapılıyordu. Aynı dönemde Mezopotamya'da ve Mısır'da, genelde nehirler üzerinde suyolu taşımacılığı yapılmaktaydı. Hitit tarihinin en parlak dönemlerinde bile, liman olanakları çok uygun olan Batı ve Güney Anadolu sahilleri gelişememiş, buna karşın Mezopotamya, Mısır ve Anadolu'yu birbirine bağlayan karayollarının kavşak noktası olan kuzey Suriye, İÖ 13. yüzyılın ikinci yarısında, o dönemin en büyük devletleri olan Mısır, Hitit, Babil ve Assur için elde edilmesi gereken bir siyasal ve ekonomik hedef haline gelmişti.[316] Bu nedenle de, Assur ticaret kolonileri döneminde çok işlek bir yol olan Kaniş-Assur yolunun, Hitit döneminde de kullanıldığına, kesin gözüyle bakılabilir. Bu yol, başkent Hattuşa'dan başlıyor, Kaniş (Kültepe) - Tegarama (Gürün) - Darende - Melit (Malatya) - Samusat (Samsat) üzerinden Urşu'ya (Urfa) varıyor, burada ikiye ayrılarak, bir kolu batıya, Kargamiş (Cerablus) ve Halpa'ya (Haleb), diğeri ise Nisibin (Nusaybin) üzerinden Assur ve Babil'e ulaşıyordu. Bu varsayımın temel dayanağı, bu kentlerin hepsinde Hitit dönemiyle ilgili yapıtlar bulunmuş olmasıdır. Anadolu'yu kuzey Suriye'ye bağlayan bir diğer yol da Gülek boğazı üzerinden Haleb ve Kadeş'e bağlanan yol olmalıdır.[317]

Anadolu'da Hititler zamanında kullanılan yolları gösteren en iyi kanıtlar, Hitit kaya anıtlarıdır.[318] Bu anıtlar yardımıyla, Hitit başkentini Batı Anadolu'ya bağlayan yolları da saptamak olasıdır. Bunlardan biri, Ankara-Haymana-Sivrihisar üzerinden güneye inen yoldur. İzmir yakınındaki Nif kaya anıtı ile Beyşehir gölü yakınındaki Fasıllar, Eflatunpınar, Köylütoğlu anıtları da İzmir'i Konya'ya bağlayan bir yolun varlığını göstermektedir. Konya ile Kaniş, Kaniş ile Bor ve Adana arasında da bir yolun varolduğu, Fıraktin ve Sirkeli kaya anıtlarının konumundan anlaşılmaktadır.[319] Bu

---

315 y.a.g.e., s.69.

316 Akurgal, 1988, s.91.

317 Kınal, 1991, s.168-169.

318 "İzmir yakınındaki Kemal Paşa kasabasının Karabel mevkiinde bir kaya üzerinde işlenmiş olan Tuthaliya (Kral IV. Tutholiya, İ.Ö.1250-1220) kabartması, bu kralın Assuva savaşları sonunda diktirdiği bir zafer anıtı almak gerekir." Akurgal, 1988, s.91-92.

319 Kınal, 1991, s.169.

yolların büyük bir kısmı, Hattuşa-Kültepe bölümü dışında, doğal yollarla çakışmaktadır (Şekil 24).

Buraya kadar saptadığımız gibi, Hitit diplomasisinin odak noktası güney sınırındaki kuzey Suriye iken, başkent Hattuşa'nın tam ters yönde kuzey sınıra yakın bir yerde bulunması, kentin yerleşim yerinin özelliklerıyle ilgilidir. Hattuşa'nın konumu, üç önemli koşulu yerine getiriyordu: Kentin ilk kurulduğu yer olan Büyükkale'nin bulunduğu tepe dış saldırılara karşı kolay savunulabilir bir yerdi; tepenin çevresinde yerleşmenin gereksinimine yetecek kadar bol su ve işlenebilecek tarın toprağı bulunuyordu. Bu üç koşula ek olarak, düşman ordularının erişemeyeceği kadar sınırlardan uzakta olması, iklim ve topografya açısından güç doğa koşullarını dengeleyen bir özelliktir. Denizden yüksekliğinin ortalama 1100 m.'den fazla olması, Hattuşa'nın, Hitit döneminde, Anadolu'nun en büyük kenti olmasında olumsuz bir rol oynamadı.

Hitit yönetim sisteminin tek merkezli federatif yapısı nedeniyle, gerek tarımdan, gerekse madencilik gibi tarım dışı ekonomik faaliyetlerden elde edilen artık ürünün, vergiye bağlanan devletlerden gelen ve savaşlardan elde edilen ganimetlerin toplandığı yer olarak, başkent Hattuşa, kendi ürettiği sınırlı ürün kapasitesinin çok üzerinde bir nüfusu barındırabilecek potansiyele sahipti. Kentin, başkent olduktan sonra zaman içinde gösterdiği hızlı büyüme sürecini bu çerçeve içine oturtmak gerekir.

Hititler'in tarihinde, İÖ 1660-1460 dönemine "Eski Krallık" dönemi, İÖ 1460-1190 dönemine ise "İmparatorluk" dönemi denilmektedir. Hattuşa, gerek Eski Krallık gerekse İmparatorluk dönemlerinde, başkent olarak işlevini sürdürmüştür.[320] Hitit devlet arşivlerinde bulunan çok sayıdaki çivi yazılı tablette, çeşitli konulara değinilmesine rağmen, başkentin 400 yıllık tarihini aydınlatacak çok az bilgi elde edilmiştir. Kazılarda ortaya çıkarılan bir belgede, İÖ 1600-1570 yıllarında Hitit kralı olan I. Hantili şöyle demektedir: "Hatti ülkesinde hiç kimse kentlerde sur inşa etmemişti. Ben, Hantili, bütün ülkede duvarlarla korunmuş kentler yaptım ve Hattuşa kentini de duvarlarla çevirdim."[321] Bu söz, kentin varolan surlarının onarılması, veya genişletilmesi anlamında kullanılmış olmalıdır. Çünkü, Hantili'den çok önce, İÖ 1660-1630 yılları arasında krallık yapan I. Hattuşili'nin, savunma sistemi olmayan bir kentte oturmuş olması, zayıf bir olasılıktır.[322] Hattuşa I. Hattuşili tarafından başkent olarak seçil-

320 Akurgal, 1988, s.516.

321 y.a.g.e., s.62.

322 Bittel, 1972, s.9.

diği zaman, kentte en az iki tapınağın bulunduğu yazılı bir belgeden anlaşılmaktadır. Yine aynı belgeye göre kral Hattuşili, kuzey Suriye ve yukarı Mezopotamya'ya yaptığı seferlerden elde ettiği ganimeti bu tapınaklara getirmiştir.[323]

İÖ 2. binyılın başlarından Eski Krallık döneminin sonlarına kadar geçen dönemde kent, Büyükkale ile Büyük Tapınak (Tapınak I) arasında kalan ve kuzeybatı teraslarına kadar uzanan yaklaşık 50 hektarlık bir alanı kaplıyordu (Şekil 44). Aşağı Kent adı verilen bu alana, kuzeydoğusunda Büyükkaya deresi, batısında ise Yazır deresi vadileri doğal sınır oluşturuyordu. Aşağı Kent'in güneyini büyük bir yarım daire olarak kuşatan kent duvarının ise, İÖ 14. yüzyılda inşa edildiği sanılmaktadır.[324]

Hattuşa, başkent olması nedeniyle Hitit toplumunun sosyal ve ekonomik özelliklerinin kent mekânına yansıdığı ilginç bir örnektir. Aşağı Kent'in, çift kat surları dışında iki anıtsal ögesi daha vardır. Bunlardan biri, Büyük Kral'ın sarayının bulunduğu Büyükkale, diğeri ise, rahipler tarafından hizmeti görülen Büyük Tapınak'tır. Hitit kralları, Mısır ve Mezopotamya krallarından farklı olarak, hiçbir zaman kendilerini tanrı olarak göstermemişlerdir. Onların, ancak öldükten sonra tanrı olduklarına inanılıyordu. Kralların başlıca görevlerinden biri başrahiplik idi. Belirli bayram ve dua günlerinde tanrılara yapılan törenlere başkanlık ediyorlar, onlara içki ve kurbanları kendileri sunuyorlardı.[325] Büyük Kral, bu özel günler dışında Büyükkale'deki sarayında oturuyor, ilkbaharda da ordusunun başkumandanı olarak sınırlarda savaşmaya gidiyordu. Büyükkale'de saray dışında resmi yapılar ve konutlar bulunduğu dikkate alınırsa,[326] küçük bir grup oluşturan yönetici sınıfın, topluca, burada oturduğu düşünülebilir. Büyükkale, çevresini kuşatan anıtsal duvarları ve yüksek bir doğal kaya kütlesinin üzerindeki düzlüğe yerleşmiş olması nedeniyle, kente yüksekten bakan, kentlilerin erişemeyeceği bir konumda bulunmaktadır. Kent-Büyükkale ilişkisi, kralın ve yönetici sınıfın halktan oldukça kopuk olduğunu gösteriyor.

Eski Krallık döneminde, Büyükkale'deki yerleşme, rastlantısal özellikleri ve düzensizlikleriyle, bir plana göre değil de zaman içinde, yavaş yavaş, kendi başına büyüyen bir doku izlenimi vermektedir.[327] Surlar ve

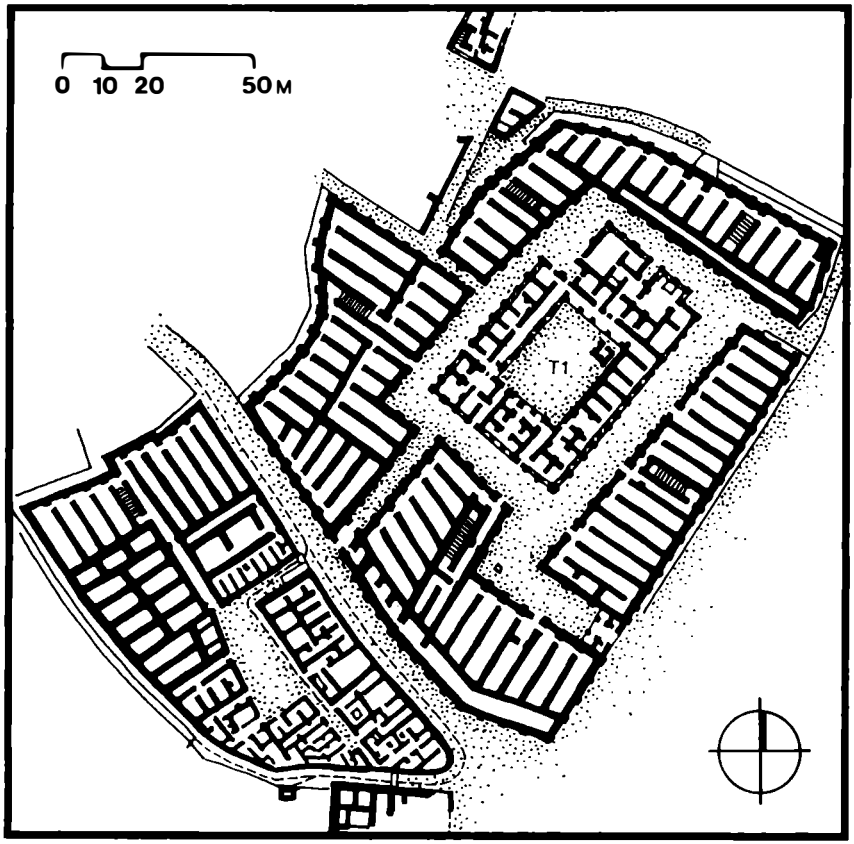
323 y.a.g.e., s.8.

324 y.a.g.e., s.17.

325 Kınal, 1991, s.136-137.

326 Naumann, 1975, s.375, Resim 490, s.378'de Resim 496, s.405'de Resim 534.

327 y.a.g.e., s.409.

Şekil 47. Hattuşa'da Aşağı Kent'teki Büyük Tapınak'ın (Tapınak I) konumu ve çevresindeki ambarlar
Kaynak: R. Naumann, Eski Anadolu Mimarlığı, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1975, s.472, Resim 597'den çizildi.

Büyükkale'den sonra, Aşağı Kent'in üçüncü anıtsal ögesi olan Büyük Tapınak/Tapınak I ise, Büyükkale'nin tersine, çevresindeki ambarlar ile birlikte oldukça iyi planlanmış bir yapı grubudur (Şekil 47). Planın odak noktasını oluşturan Tapınak I'in, kentin başkent olduğu tarihte de varolan en eski tapınak olduğu yazılı kaynaklardan bilinmekle birlikte, arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan yapı İÖ 14. yüzyıla tarihlenmiştir.[328] Bu verilere göre, Tapınak I'in, 14. yüzyılda yeniden inşa edildiği düşünülebi-

---

328 y.a.g.e., s.464.

lir. Tapınak ambarlarla öylesine sımsıkı çevrilmiştir ki, yapıya ulaşmak için yalnızca dört geçit kalmıştır. Tapınağı çevreleyen sokakların genişliği, 5 m. ile 10 m. arasında değişmektedir. Anıtsal bir kapı ile donatılan güneydoğudaki giriş, külliyenin ana girişi olmalıdır. Bu sokaklar yardımıyla, ambarlar, her birinde ayrı ayrı merdiven boşlukları olan dört bölüme ayrılmıştır. Çoğunlukla dar, uzun, dikdörtgen biçimli, 3-3.5 m. genişliğinde ve 9-27 m. uzunluğunda bölmelerden oluşan ambarlar, zemin katta, 82 odayı içermektedir. Ortalama iki metre genişliğe ulaşan güçlü taş temelleri ve merdivenleriyle iki, hatta yer yer üç ve dört kat yükseklikte olduğu saptanan bu ambar bloklarında, toplam 175, belki de daha fazla odanın bulunduğu hesaplanabilir. Ambar odalarının her birine, dışarıdan, ayrı bir giriş yoktur; odalar gruplara ayrılmış ve her gruba bir kapı verilmiştir. Bu gruplar, 6-25 odadan oluşmaktadır. Bu düzenlemenin, her ne kadar denetim kolaylığı sağlasa da, malların taşınması ve hizmet yönünden birtakım güçlükler çıkardığı düşünülebilir.[329]

Bu ambarların nasıl ve hangi amaçla kullanıldıkları konusunda, arkeolojik kazılar sırasında odalarda bulunan eşyalar bazı ipuçları vermiştir. Odalarda, sırayla dizilmiş, küçük boylarının çapı 1.60 m. ve yüksekliği 1.90 m., hacimleri 900 litre, büyük boylarının ise hacimleri 1750 litre olan, sıvı maddeleri de doldurmaya elverişli, büyük seramik küpler bulunmuştur. Bunlar, olasılıkla serin alt katlarda korunması gereken içeceklerin ve yiyeceklerin saklanması için kullanılıyorlardı. Üst kat odalarında ise, güneydoğu ambarlarında örneklerine rastlandığı gibi kumaş, giysi, hafif gereçler saklanıyor ve arşivler bulunuyordu. Tapınak I külliyesinin güneybatısında, taş döşeli yolun karşı tarafında yer alan bir başka yapı adasında da, aynı yapı özelliklerini gösteren başka ambarlar ve işçilere verilecek gereçlerin saklandığı, daha küçük odalar yer almaktadır. Aşağı Kent'te, aynı yapım özelliği gösteren çok sayıdaki diğer ambar ve silah depoları ise, dağınık halde kent duvarının iç yüzüne ve alt geçitlerin (poterne) iç yüzüne yaslanmışlardır.[330]

Buraya kadar yaptığımız çözümleme, bize başkent Hattuşa'nın bir ambarlar, depolar kenti olduğunu gösteriyor. Bunun çeşitli nedenleri vardır; en önemlisi de kentin, ülkesi içindeki konumu ve işlevi gereği bir üretim merkezi değil, bir tüketici kent olmasıdır. Hattuşa, savunma kolaylığı nedeniyle dağlık bir arazide kurulması ve bölgelerarası uzun mesafe ticaret yollarından uzakta kalması nedeniyle, savaşlardan elde edilen ganimetler,

---

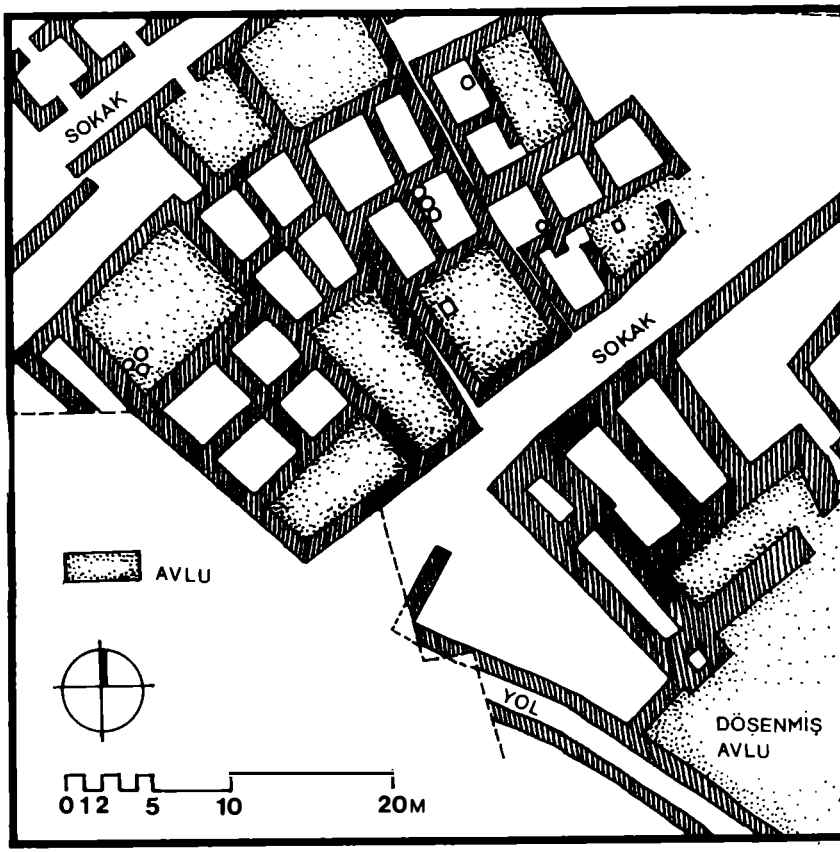
329 y.a.g.e., s.489-490.

330 y.a.g.e., s.490.

anlaşmalar yoluyla federasyonun küçük krallarından vergi olarak alınan mallar ve hediyeler ile yaşamını sürdürmüştür. Henüz para kullanılmadığından yukarıda sayılan bütün girdiler, mal olarak kentte toplanmakta, sayılarak depolanmaktaydı; ihtiyaç halinde yine görevliler tarafından kayıtları yapılarak depolardan çıkarılıp kullanılmış olmalıdır. Bütün bu bürokratik işleri yürütmek için, saraya bağlı memurların geniş bir örgüt oluşturdukları, Hitit belgelerinden saptanmıştır. Bu saray memurlarının bir bölümünü oluşturan kâtipler, devletin bütün resmi evrakını düzenlemek, arşivleri oluşturmak ve yenilemekle görevliydiler.[331] Rahipler ise, sosyal tabakalaşmada ayrı bir sınıftı. Tapınaklarda değil, evlenip kendi evlerinde otururlardı. Görevleri tapınakları açmak, duaları okumak gibi tanrı hizmetiydi.[332]

Tüccarlara gelince, Hitit kanunlarında ticaret ile ilgili maddelerin az olduğu dikkate alınırsa, belgelerde adı geçen Babil, Amurru, Ugarit, Arzava ve Pala ülkeleriyle ticaret yapan tüccarların küçük bir grup olduğu düşünülebilir.[333] Ticaretin niteliği gereği, bu tüccar tipi, daha çok gezgin-tüccar tanımına uymaktadır.[334] Yapılan son araştırmalar göstermiştir ki, Hititler'in Batı Anadolu ile olan ticaret ilişkileri, bugüne kadar varolduğu düşünülenden çok daha azdır. Arkeolojik kazılarda, Yunanistan'dan Rodos'a kadarki alanda bulunan doğu kökenli malların, ancak %1'i Hitit kökenlidir. Aynı şekilde, Hititler'in yerleştiği alanda da, Minos ve Miken kökenli eşyalar, yok denecek kadar azdır. Bu durıma neden olan etmenler arasında, karşılıklı ticaret için bir gereksinme olmaması, ticarete konu olan malların dayanıksız mallar olması, bir ekonomik ambargo veya bütün bunların bileşimi sayılabilir.[335] Buna karşılık, daha önce de değindiğimiz gibi Kuzey Suriye'deki kentler ve Mezopotamya ile ilişkiler ise oldukça yoğundur. Bazı metinlerde, Hitit ülkesinden Babil'e gönderilen işlenmiş mallar arasında, bakır ve bronzdan kılıç, balta, ok, yay gibi silahlarla araba tekerleği, kalkan, kemer ve kumaşlar vardır.[336] Bu veriler ışığında, sosyal tabakalaşmada, toplumun kendi gereksinimlerini karşılamanın yanı sıra dış ülkelere işlenmiş mal gönderecek nitelikte üretim yapan bir zanaatkârlar kesiminin varlığından şüphe edilemez.[337] Ancak, bu zanaatkârlardan kaç tanesinin Hattuşa'da, Aşağı Kent'te oturduğunu söy-

331 Kınal, 1991, s.139-140.
332 y.a.g.e., s.161-162.
333 y.a.g.e., s.168.
334 Gurney, 1965, s.26.
335 Cline, 1991, s.140.
336 Kınal, 1991, s. 167.
337 Gurney, 1965, s.26.

Şekil 48. Hattuşa'da Aşağı Kent'te Tapınak I'in kuzeyinde yer alan konut alanının bir bölümü
Kaynak: K. Bittel ve R. Naumann, Boğazköy-Hattuşa, Stuttgart: W. Kohlhammer Verlag, 1952, Belge 13'den çizildi.

lemek olanaksızdır. Buna karşın, zanaatkârların, Kaniş/Kültepe'de olduğu gibi kendi oturdukları konutları aynı zamanda atölye olarak kullandıklarını varsayabiliriz. Bunu kanıtlamak için, Aşağı Kent'teki konutları incelemek yeterlidir.

Şekil 48'de, Hattuşa'da, Aşağı Kent'de, Tapınak I'in kuzeyinde yer alan konut alanının 1938 yılında yapılmış olan arkeolojik kazılar sırasında ortaya çıkarılan bölümü görülmektedir. Bu alanda, en eski konut tabakası, İÖ 2. binyılın ikinci yarısına tarihlenmektedir.[338] Şekil 48'de görülen

338 Bittel ve Naumann, 1952, Beilage 14: Boğazköy-Unterstadt Grabung in K20-K21.

tabaka ise, İÖ 14. yüzyıla tarihlenmiştir. Şeklin en doğusunda, üstte görülen iki konut duvarı, İÖ 13. yüzyıldan kalma konutlara aittir; yani, 14. yüzyıl tabakasının üzerine inşa edilmişlerdir. Şeklin güneydoğusundaki geniş açıklık ise, taş döşeli bir avludur. Burası, belki de, bu çevrede yaşayan bir grup zanaatkâr tarafından, çalışma yeri olarak kullanılıyordu.

Konutlar, egemen plan türü olarak, iki küçük oda ve odalara göre genişçe bir avludan oluşmaktadır. Oda ölçüleri 2-4 m. olup, kerpiç duvarların kalınlığı 50-60cm.'dir. Saptanabilen tüm ocaklar, konutların küçük odalarında bulunmuştur. Daha çok odası olan konutlarda ise, ikinci bir iki odalı birimin eklenmesiyle, iki odalı plan, dört odalı konut durumuna getirilmiş, böylelikle, konutun özelliğinde hiçbir değişiklik olmamıştır.[339] Duvarlar, hemen hemen tüm konutlarda, kuzeybatı-güneydoğu yönünde ve buna dik olarak inşa edildiğinden, diğer ızgara plan örneklerinde olduğu gibi burada da belirli bir düzen ve toplumsal örgütlenmeden söz edilebilir.[340] Bu özellik, aynı zamanda düzenli sokakların ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Konutlarda bulunan ve yer yer kalın duvarlarla çevrilmiş olan avlu, hiçbir örnekte dört bir yanı odalarla çevrili bir "iç avlu" olarak inşa edilmemiştir. Daha önce değindiğimiz gibi, iki odalı, ön avlulu konutlar, Kaniş/Kültepe'de de çok sık kullanılmış olan bir plan türüdür. Avlunun genişliği, konutun genişliğine eşittir; duvarlar da konutun duvarlarından bir farklılık göstermez. Dar alanlı bir yerleşmede kaçınılmaz bir öge olan avludan, ahşap bir merdivenle, üst katın odalarının açıldığı yine ahşap bir sahanlığa çıkılması, inşaat açısından kolay bir seçenek olduğundan, bu konutların önemli bir kısmının iki katlı olduğuna kesin gözüyle bakabiliriz. Bu durumda, üst kat odalarının ailenin oturduğu ve yattığı mekânlar olması, alt kat odalarının ise depo ve atölye olarak kullanılması, üzerinde durulması gereken bir olasılıktır. Aynı plan türüne, bugün de Anadolu'da sıkça rastlanmaktadır.[341]

Çoğu kez, konutların kendi bağımsız duvarları vardır; öyle ki, bitişik yapılarda çift duvarlar oluşmuştur. Hatta, yer yer avlu duvarlarının çift duvar olarak yan yana inşa edildiği görülmektedir. Bu durumda, çatıların da ortak olmadığı ve konut yüksekliklerinin çeşitlendiği bir dokunun oluştuğu anlaşılıyor.[342] En güneyde yer alan ve tapınak alanına giden dar

339 Naumann, 1975, s.337.

340 y.a.g.e., s.378-381.

341 y.a.g.e., s.381-382.

342 y.a.g.e., s.384.

yolun iki yanında, birbirine koşut kalın avlu duvarlarının varlığı dikkat çekicidir.[343] Konutların avlularının duvarlarla belirlenmesi, yol sınırlarının yine duvarlarla tanımlanması ve konutlarda, giderek, bağımsız duvar sistemlerinin gelişmesi, Hitit kanunlarında mülkiyete ilişkin maddelerle açıklanabilir. Hitit kanunları, hür veya köle her bireye mülkiyet hakkı tanımakta ve bu hakkı devletin garantisi altında bulundurmaktadır.[344] Veraset konusuna kanunlarda bir açıklık getirilmemiş de olsa, ölen bir kocanın mallarının karısı ve çocukları arasında paylaşılmasından dolaylı olarak bahsedilmektedir.[345] Bu çerçeve içinde, bir konut alanında parsel ölçeğinde uygulama yapılması, yani mülk sahibi tarafından yapının yıkılıp tekrar yapılması, kat çıkılması gibi konularda, çevre yapılardan bağımsız konut birimlerinin önemli ölçüde esneklik sağladığı açıktır. Bir başka açıdan ise, kent toprağı ile tarım yapılan kırsal alanlarda iki farklı mülkiyet düzeninin uygulanması dikkati çekmektedir. Aynı konu, Anadolu'da, Hititler'den çok sonra da, örneğin Osmanlı döneminde, yeniden karşımıza çıkacaktır. Anadolu kentlerinde, genelde, kırsal topraktaki mülkiyet düzeni ne olursa olsun, tarih içinde çok eski dönemlerden, en azından İÖ 2. binyıl başlarından beri, Assur ticaret kolonilerinde gördüğümüz gibi, kent toprağı, üzerindeki yapı ile birlikte alınır, satılır veya kiraya verilirdi.

İncelemekte olduğumuz Aşağı Kent'teki konut alanında, konut büyüklüklerinde önemli bir farklılaşma görülmemesi, burada oturan ailelerin sosyal tabakalaşmada aynı kesimden olduğunu düşündürüyor. Bu alanın, bütün Aşağı Kent konutları için, tipik bir örnek alan olup olmadığını söylemek olanağımız bulunmadığı halde, varsayımlar yardımıyla, kentsel nüfus için bazı kestirimler yapabiliriz. İÖ 2. Binyılın kentleri için, brüt yoğunluk olarak, bazı yazarlar tarafından, hektar başına 50 konut saptandığına, çalışmamızın başında değinmiştik.[346] Şekil 48'den de, boş alanlar katıldığında, hektar başına yaklaşık 50-60 konut düştüğü hesaplanmaktadır. Bu verilere dayanarak, İÖ 2. binyıl ortalarında, Hattuşa'nın konut yoğunluğunun, örneğin, Aşağı Mezopotamya'nın en kalabalık kentlerinden biri olan, Ur'daki kadar yüksek olduğunu söyleyebiliriz. Aşağı Kent'teki toplam nüfusu hesaplamak için, brüt yoğunluk 200-300 kişi/

---

343 y.a.g.e., s.386.

344 Kınal, 1991, s.148.

345 y.a.g.e., s.152.

346 Mumford, Mezopotamya'nın en eski kentlerinden biri olan Ur'da, İ.Ö. 2000 yıllarında, sur ile çevrili yerleşim alanında, nüfus yoğunluğunun 300-500 kişi/hektar ve konut yoğunluğunun ise 50 konut/hektar olduğunu yazmaktadır (Mumford, 1966, s.78.).

hektar olarak alındığında,[347] kentte o tarihlerde yaklaşık 10,000-15,000 kişinin yaşadığı hesaplanmaktadır.

Hattuşa'nın mekânsal yapısına ilişkin veriler incelendiğinde, kentin İmparatorluk döneminde (Büyük Krallık dönemi de deniliyor), çok hızlı bir büyüme ve yapım süreci içine girdiği, özellikle İÖ 14. ve 13. yüzyıllarda bir merkezi yönetim sisteminin başkenti olarak kent mimarlığı, sanatsal ve teknik yaratıcılık açısından odak noktası haline geldiği izlenmektedir.[348] Bu olgunun ortaya çıkmasında en önemli etkenlerden biri, İÖ 15. yüzyılda kentin, komşu bölgelerden gelen düşman saldırıları sonunda çok zarar görmüş olmasıdır. Özellikle kuzeyden, Karadeniz bölgesinden inen Kaşka halkı, kenti ele geçirip, yakıp yıktıktan sonra Hattuşa çabuk toparlanmış olmalıdır ki, yüzyıldan daha kısa süre içinde, İÖ 14. yüzyıl ortalarında, kent eskisinden çok daha büyük ve bütün gereksinmelere yanıt verebilecek durumdaydı.[349] Bu olgunun gerçekleşmesini sağlayan süreçlerin başında, İmparatorluğun güney sınırında yapılan savaşlarda sağladığı başarılar ve elde edilen savaş ganimetleri gelmektedir. Ordunun bu savaşlarda kazandığı başarının temel nedenlerinden biriyse, kullanılan savaş gereçlerinde gerçekleştirilen teknolojik gelişmedir.

Hitit ordusu, daha Eski Krallık döneminde, gerekli erzak ve malzemenin taşınmasında, Assur ticaret kolonilerinde de kullanılan, uzun araba denilen dört tekerlekli ve öküz koşulu arabalar kullanıyordu. Yazılı belgelerde, atla çekilen arabaların kullanıldığını gösteren bilgiler varsa da, bu arabalar, Sümer savaş arabaları gibi dört tekerlekli, ağır arabalardı. Tekerlekleri kağnı tekerleği gibi yekpare olarak inşa ediliyordu. İmparatorluk döneminde kullanılan savaş arabaları ise, İÖ 15. yüzyıldan sonra, Ortadoğu'da ortaya çıkan, çift atlı ve çift tekerlekli, hafif, bu nedenle de hızlı ve kolay taşınabilen savaş arabalarıydı. İlk kez bu arabaları Ortadoğu'da kullanan, Mitanniler oldu. Mitanniler, bu savaş aracı yardımıyla, İÖ 15. yüzyılda, Suriye'de büyük bir devlet kurmayı başardılar.[350] Hititler, bu yeni

---

347 McEvedy, yoğunluk konusunda, "Klasik dönemlerde sur içi kentleri 20-60 hektarlık bir alanı kaplıyorlardı. Anlamlı bir kestirim olarak, nüfus yoğunluğu da 250 kişi/hektar olarak alınırsa, Batı Avrupa için bu sayının biraz altına inmek, Ortadoğu için ise biraz üstüne çıkmak gerekir." (C. Mc Evedy,1967, s.44, 1no.lu dipnot), diyor. Biz Hattuşa için, McEvedy tarafından verilen üst ve alt sınırları 200-300 kişi/hektar olarak yorumladık. Ancak, Hattuşa'nın Mezopotamya örneğine daha yakın olduğunu da göz ardı etmemek gerekiyor.

348 Schirmer, 1982, s.9.

349 Bittel, 1972, s.9.

350 Kınal, 1991, s.144.

teknolojiyi onlardan öğrendiler. At koşulu savaş arabası yeni bir olgu olduğundan, ata gereksinme vardı ve at yetiştirmeyi de öğrenmek gerekiyordu. Hattuşa'da yapılan arkeolojik kazılar sırasında, devlet arşivinde bulunan belgeler arasında, Mitannili bir at uzmanı tarafından at eğitimi konusunda yazılmış bir belge vardır. Bu metinde verilen bilgiler, modern İngiliz at yetiştirme yöntemlerine de uymaktadır.[351] Görülüyor ki, hafif arabaların ve altı ispitli tekerleklerinin yapımı kadar gerekli koşum atlarının eğitimi de, uzmanlık isteyen bir işti. Hititler'in, maden işleme tekniklerinde olduğu gibi uzmanlık gerektiren bu konulara ve ulaşım teknolojisindeki gelişmelere kısa zamanda uyum sağladıkları ve gündelik yaşamlarında kullandıkları görülüyor. Bazı yazarlar, Hititler'in, bu özellikleri nedeniyle, Anadolu'da 600 yıl süren bir devlet örgütlenmesi içinde, çok çeşitlilik gösteren bir kavimler topluluğunu denetimleri altında tutmada ve yönetmede başarı sağladıkları görüşündedirler.[352] İÖ 2. binyılın ortalarında, Ortadoğu'nun, Mısır'dan sonra en büyük siyasal gücü Mitanni devleti iken, kısa bir süre sonra onun yerini Büyük Hitit İmparatorluğu almıştı.[353]

Hititler'in kullandıkları savaş arabalarını, Mısır ordusuyla İÖ 1296 yılında yaptıkları Kadeş savaşını anlatan, Mısır'daki Abu Simmel, Luksor ve Karnak tapınaklarının duvarlarındaki kabartmalardan tanıyoruz.[354] Abu Simmel tapınağında bulunan belgelerde, Hitit kralının bu savaşa 4500 savaş arabası ile katıldığı belirtilmektedir.[355] O dönem koşulları dikkate alınırsa, bu, önemli bir sayıdır. Diğer yandan, yolların yapımında da Hititler'in yeni teknikler geliştirdikleri biliniyor.[356] Kuşkusuz, bu yeni ulaşım aracının gündelik yaşamda yaygın olarak kullanımının önkoşulu, yolların at arabası için uygun hale getirilmesidir.

Hititler'in, kendi zamanlarının en ileri savaş teknolojisini kullanarak elde ettikleri askeri başarılarla sağladıkları savaş ganimetlerinin, devletin elindeki kapital birikimini artırdığı açıktır.[357] Bu kapital, İÖ 14. ve 13.

---

351 y.a.g.e., s.145.

352 Ceram, 1956, s.214.

353 Akurgal, 1988, s.67.

354 Kınal, 1991, s.112 ve C.W. Ceram, 1956, s.186.

355 Kınal, y.a.g.e., s.113.

356 Naumann, 1975, s.158.

357 "Yazılı kaynaklardan anlaşıldığına göre, IV. Tuthaliya'nın krallığı sırasında, Alasia (Kıbrıs) Hititler'in eline geçmiş ve bu krallık, karşılığı altın ve bakır ile ödenen bir vergiye bağlanmıştır. Anlaşma hükümlerinin gereğince yerine getirilmesi için de, Alasia kralının yanı sıra bir vali tayin edilmişti. Kıbrıs adası, Hattuşa'nın çöküşüne kadar Hitit krallığına bağlı kalmıştır." Akurgal, 1988, s.92.

yüzyıllarda, başkent Hattuşa'da ortaya çıkan, büyük ölçekli imar faaliyetlerinin ve nüfus artışının temel kaynağı olmalıdır. Daha İÖ 14. yüzyıl başlarında, kentte önemli bir nüfus artışı olduğunu, Aşağı Kent'in güneyinde, yaklaşık 100 hektarlık bir alanın yerleşime açılmasından anlıyoruz.[358] Şekil 44'te, "Yukarı Kent" adı verilen bu alanın, dışarıdan gelecek saldırılara karşı, yay biçiminde bir kent duvarı ile çevrildiği görülüyor. Bu duvarın üç ana girişi vardır: doğudaki Kral Kapısı ve batıdaki Aslanlı Kapı, birer düzgün yol ile, doğrudan, Aşağı Kent'e bağlanmıştı. Bu kapıların plan özellikleri, İÖ 14. yüzyıl başlarına tarihlenen kent duvarına sonradan eklendikleri izlenimini vermektedir; bu nedenle de İÖ 13. yüzyıl başlarında yapıldıkları düşünülmektedir. Kapılara anıtsal bir görünüm kazandırmak için, girişin iki yanına konulan iri taş bloklar yontularak parabol biçiminde birer kemer oluşturmuşlardır. Kente, bu kemerli çift kapılardan girilmektedir.[359] Üçüncü kapı olan en güneydeki Yer Kapı (Sfenksli Kapı da deniliyor) ise, kentin en yüksek noktasıdır ve bu nokta, Aşağı Kent'in kurulduğu terastan topografik nedenlerle yaklaşık 300 m. daha yüksekte bulunmaktadır. Bu kapı, kentin duvarın dışında kalan ve giderek genişleyen güneydeki yaylalardan görünmemesini sağlayan bir yığma toprak duvarın üzerine yerleştirilmiştir. Yığma toprağın içinde, kapının altından kente bağlanan, 71 m. uzunluğunda bir tünelin (poterne de deniliyor) gizli kapısı bulunmaktadır. Bu alt geçit, yayalar için düzenlenmiştir.[360]

İÖ 13. yüzyıl, kentte en yoğun imar faaliyetlerinin yürütüldüğü dönemdir. Bu büyük ölçekli projelerin başında, İÖ 1295-1220 yılları arasında, İmparatorluğun yönetim merkezi olan Büyükkale'nin, sistematik bir biçimde, yenilenmesi gelir.[361] Bu yenilenme süreci içinde, saray yapılarının üzerine inşa edildiği kayalık arazinin elverdiği her türlü olanak değerlendirilerek, kale duvarları iyice yamaca doğru itilmiş, yapıların yerleştirildiği teraslar büyütülmüştür. Yeniden inşa edilirken, tüm kale duvarları düzenli aralıklarla dikilmiş kulelerle donatılmıştır.[362] Yukarı Kent'i çevreleyen duvarlar gibi bu duvarlar da, "sandık duvar" adı verilen ve Anadolu'da ilk kez Hitit İmparatorluğu döneminde kullanılan yeni bir sur yapımı yöntemine göre inşa edilmişlerdir. Aynı yöntemle inşa edilmiş kent

---

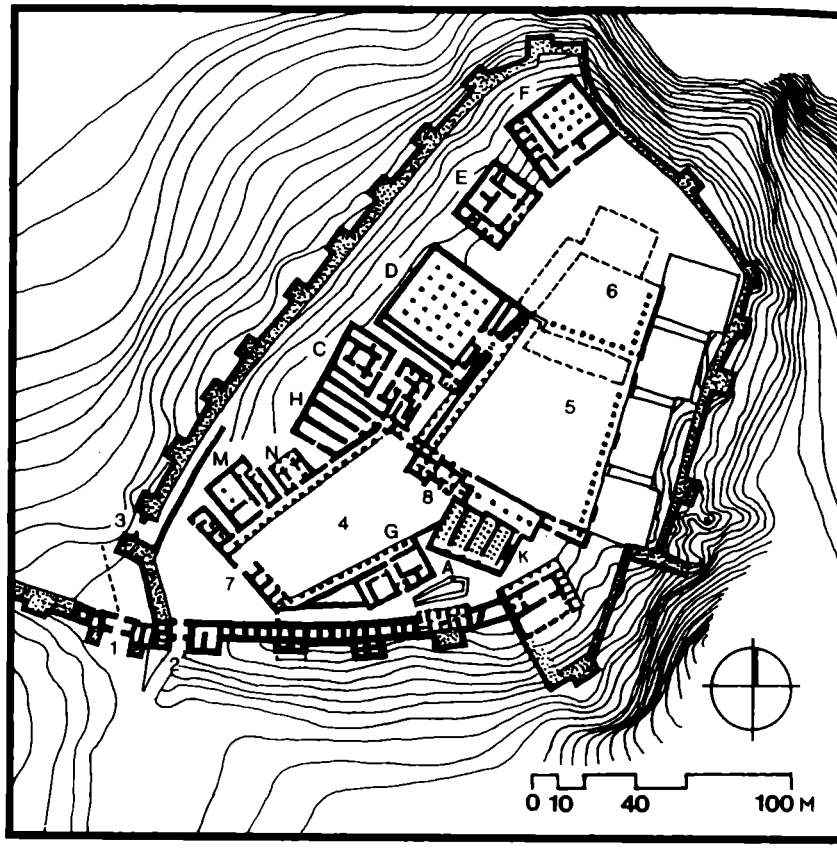
358 Naumann, 1975, s.264.

359 y.a.g.e., s.288-289. Akurgal, 1988, s.517-518'de, bu kale kapılarının İÖ 14. yüzyıl başına tarihlendiği yazmaktadır.

360 Schirmer, a.g.e., s.23.

361 Bu dönem, II. Hattuşili (İÖ 1295-1250) ve IV. Tuthaliya'nın (İÖ 1250-1220) krallık yaptıkları dönemdir. Bakınız: E. Akurgal, 1988, s.86-93.

362 Schirmer, a.g.e., s.20.

Şekil 49. Hattuşa'da Hitit İmparatorluğu'nun merkezi işlevi gören Büyükkale'nin İÖ 13. yüzyıldaki durumu: 1, 2, 3) kale kapıları, 4, 5, 6) avlılar, 7, 8 N) avlu kapıları, F, E) saray ek yapıları, D) toplantı salonu, C) küçük kült yapısı, G, H, M) yönetim yapıları, A, K) tablet arşivleri
Kaynak: W. Schirmer, Hitit Mimarlığı, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1982, s. 19, Şekil 6a'dan çizildi.

duvarlarına, Alaca Höyük gibi aynı dönem yerleşmelerinde de rastlanmaktadır. Sandık duvar sisteminde, dik bağlantı duvarlarıyla birleştirilmiş, birbirine koşut iki duvar sırası vardır. Kuleler, bu bağlantı duvarlarından bazılarının dıştaki duvarı aşarak öne doğru çıkıp birbiriyle birleştirilmeleri sonucu oluşmuştur.[363] Şekil 49'da, Büyükkale'nin güney duvarında, bu "sandık duvar" yöntemi ve kuleler ayrıntılı bir çizimle gösterilmiştir. Bu yöntemle yapılan kale duvarının kalınlığı 10 m.'ye yaklaşmaktadır. Duva-

363 Naumann, 1975, s.263.

rın içine, Yukarı Kent'in giriş kapılarında olduğu gibi ayrıca kapı odaları ve çift kale kapıları yerleştirilmiştir. Şekildeki harfleri ve numaraları kullanarak açıklarsak, 1 numaralı kapı Aşağı Kent'i Yukarı Kent'e bağlamaktadır; 2 numaralı kapı kalenin ana girişidir; 3 numaralı güneybatıdaki kapı ise kaleyi Aşağı Kent'e bağlamaktadır.

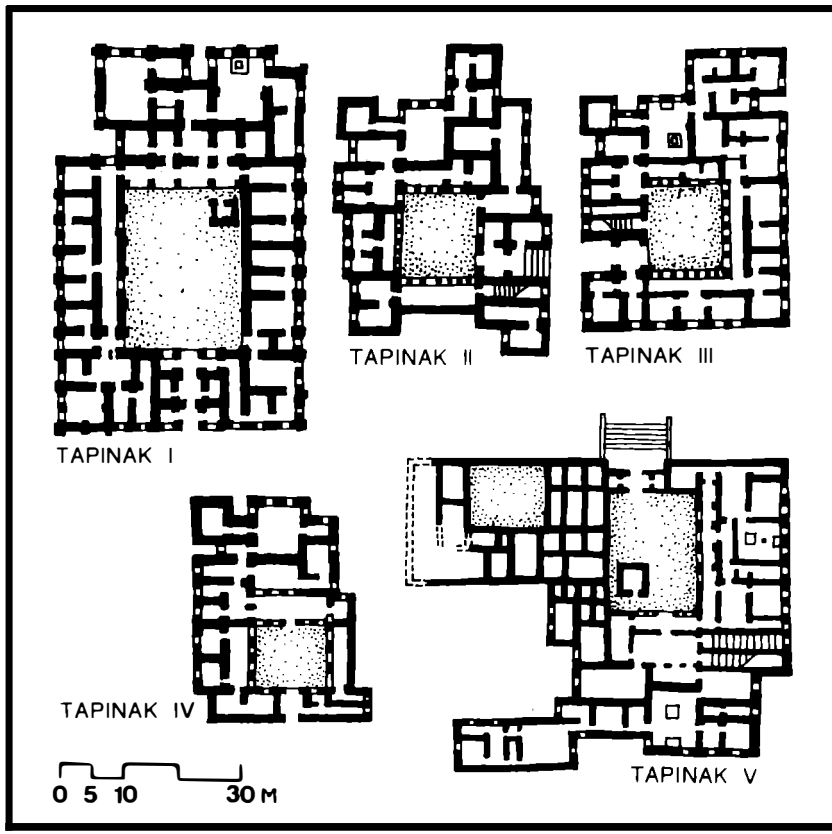
Şekil 49'da, Büyük Kral'ın oturduğu saray yapılarının, kalenin doğusunda en yüksek teras üzerinde inşa edilmiş yapılar ile F ve E ile gösterilen yapılar, G, H ve M'nin yönetim amaçlı yapılar, D'nin toplantı salonu, C'nin küçük kült yapısı, A ve K'nin kil tablet arşivleri olduğu sanılmaktadır. Çeşitli yükseklikteki teraslar üzerine yerleştirilmiş olan bu bağımsız yapılar, birbirine 4, 5 ve 6 numaralı bir dizi avlu ile bağlanmıştır; 7 ve 8 numaralı kapılar avluları birbirine bağlamakta, N ile gösterilen yapı da bir anıtsal kapı özelliği taşımaktadır.[364]

İÖ 13. yüzyılda, Ortadoğu'nun en büyük devletlerinden biri konumuna gelen Hitit İmparatorluğu'nun yönetim merkezi olarak yeniden inşa edilen Büyükkale, genel plan nitelikleri açısından, oldukça çeşitlilik gösteren mimari ögeleri bir avlu sistemiyle bütünleştirerek anıtsal bir etki yaratan, başarılı bir tasarım örneğidir. Mimari ögelerin görece konumları, uygulamanın bir plana göre yapıldığı izlenimini vermektedir. Birbirine eklendiğinde uzunluğu 200 m.'yi bulan iç avlular bütünü, resmi tören alanı olarak planlanmış olmalıdır.

Büyükkale'deki yenileme sürecine koşut olarak, İÖ 13. yüzyılda Hattuşa'da, Yukarı Kent duvarları içinde dört kale daha inşa edilmiştir. Bunlar, Güney Kale, Nişantepe, Sarı Kale ve Yenice Kale'dir. Bu dört kale, Büyükkale'den güneybatıya çizilen bir eksen üzerinde sıralanmışlardır (bkz. Şekil 44). Bu eksen, Yukarı Kent'i yaklaşık iki eşit parçaya ayırdığı gibi, Büyükkale'yi de katarsak beş kalenin de oturduğu taban yüksekliği, yaklaşık aynıdır. Bu kaleler ekseni üzerinde bulunan noktalardan, kente her yönden gelenler rahatlıkla görülebilmekte, Kral Kapısı ve Aslanlı Kapı sürekli denetim altında tutulabilmektedir. Gerek seçilen konumları, gerekse kalelerin tek tek mimari özellikleri, Hititler'in mühendislik konularını çok iyi bildiklerini gösteriyor. Bu bilgiler ile, yine 13. yüzyılda, kentin kuzeyinde çok derin bir vadi oluşturan Büyükkaya deresini, kent içindeki en sarp noktası olan Aşağı Kent'deki Ambarlıkaya'dan bir köprü ile geçmeyi ve kenti kuzeye bağlamayı da başarmışlardır. Bu köprü, 8.50 m. genişliğinde ve 14 m. derinliğinde dik bir yarın üstüne kurulmuş olup,

---

364 Schirmer, 1982, s.20.

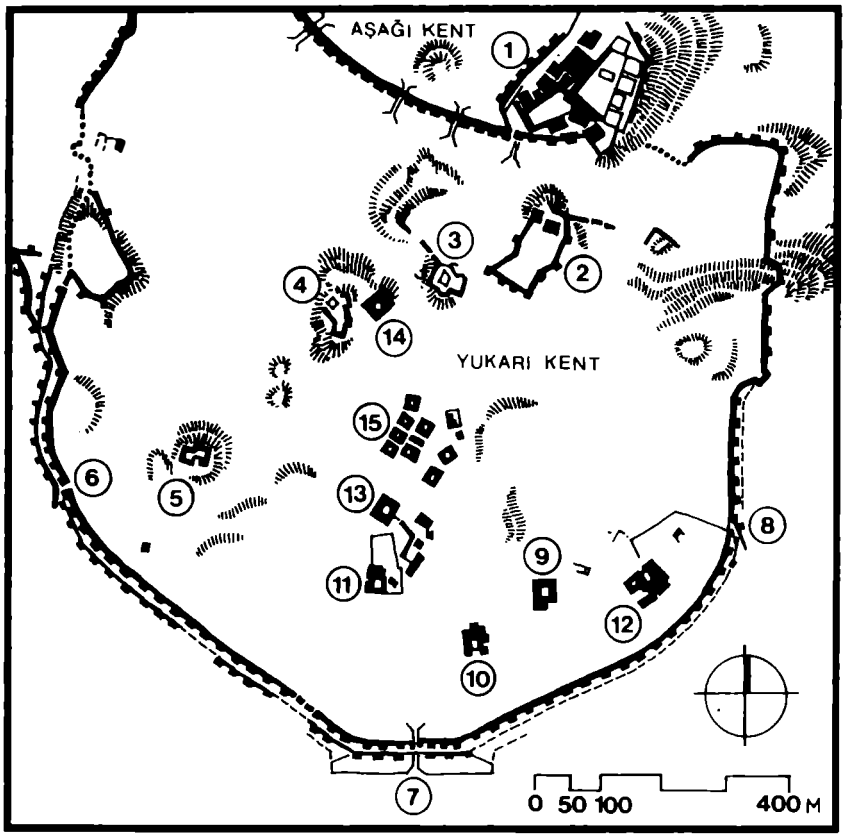

Şekil 50. Hattuşa'daki beş tapınağın planları
Kaynak: R. Naumann, Eski Anadolu Mimarlığı, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1975, S. 462'de Şekil 590-592 ve s. 463'de Şekil 593-594'ten çizildi.

geniş basamaklı taş yatakları ve zıvana delikleri bugüne kadar korunagelmiştir. Yatakların aralarındaki açıklığa bakılırsa, yarın, bir kemerle değil de, ahşap ve taştan kurulmuş bir yapı ile geçildiği düşünülebilir.[365] Bu köprü, yine İÖ 13. yüzyıla tarihlenen, daha önce değindiğimiz beş kaleden oluşan ve kentin ortasından geçen savunma ekseninin en kuzeydeki parçasıdır. Böylece, topografyanın sağladığı olanakları en iyi şekilde değerlendirerek oluşturulan savunma sistemi, başkenti dış saldırılara karşı korumak için yapılan büyük bir yatırımdır.

---

365 y.a.g.e., s.23-24 ve Naumann, 1975, s.339.

Şekil 51. Hattuşa'da Yukarı Kent'in planı: 1) Büyükkale, 2) Güney Kale, 3) Nişantepe, 4) Sarıkale, 5) Yenicekale, 6) Aslanlı Kapı, 7) Yer Kapı, 8) Kral Kapısı, 9) Tapınak II, 10) Tapınak III, 11) Tapınak IV, 12) Tapınak V, 13) Tapınak VI, 14) Tapınak VII, 15) konutlar
Kaynak: P. Neve, "Boğazköy-Hattuşaş, 1983 Kazı Çalışmaları Sonuçları," VI. Kazı Sonuçları Toplantısı, İzmir, 1984, s. 167, Resim 1'den çizildi.

İÖ 13. yüzyılda, Hattuşa'nın güney bölümünde inşa edilen dört büyük tapınak da dikkate alınırsa, bu dönemde, gelişmenin odak noktasının Yukarı Kent olduğu görüşüne varılır. Şekil 50'de, bu dört tapınağın planları, Aşağı Kent'teki, İÖ 14. yüzyılda yenilenen Tapınak I'in planı ile birlikte gösterilmiştir. Bu beş tapınak karşılaştırıldığında, hepsinde, ortak plan ögesi olarak, dikdörtgen biçiminde bir iç avlunun bulunduğu dikkati çeker. İç avluya karşın, planlar, içe dönük değil, tam tersine, dışa dönük düzenlenmiştir; odalar, çoğunlukla, ışığı avludan değil, dışarıdan alır-

lar.[366] Bu nedenle de, tapınak yapıları genelde bir bahçe duvarı içine alınmış olmalıdırlar. Bu tür duvarların kalıntılarına, özellikle Tapınak V'de, Kral Kapısı'ndan başlayan ve giderek kuzeye doğru kıvrılan bir duvarla çevrili olan alanda rastlanmıştır (Şekil 51). Yukarı Kent'teki Tapınak II, Tapınak III, Tapınak IV ve Tapınak V'in bu tür bir duvarla çevrili olup hep birlikte büyük bir kutsal alan ya da kutsal bir kent bölümü oluşturmuş olması, üzerinde durulması gereken bir olasılıktır. Kutsal alanların yakınında büyük bahçelerin bulunduğu düşünülebilir. Buna karşılık, ormanlar, tarlalar ve çayırlar gibi tapınak mülkleri, kentin dışında bulunuyordu.[367]

Orta Anadolu'da bilinen en eski, bağımsız tapınak yapıları, İÖ 2. binyılın ikinci yarısına tarihlenmektedir. Ancak, kil tablet metinlerine göre, Eski Hitit Devleti döneminde de bazı tapınakların yapıldığı anlaşılıyor.[368] Hitit toplumu, özellikle İÖ 13. ve 12. yüzyılda, tapınak yapımına hız vermiş görünüyor. Buraya kadar sözü edilen beş tapınağın yanı sıra, Hattuşa'nın iki kilometre kadar kuzeydoğusunda bulunan ve çok eski dönemlerden beri doğal bir kutsal alan olarak kullanılan Yazılıkaya'da da (Şekil 44), İÖ 13. yüzyılda, kentteki tapınakların giderek büyüyen önemine koşut olarak, yeni yapılar inşa edilmiştir.[369] 1980'lerde Boğazköy/Hattuşa'da yapılan arkeolojik kazılar sırasında, Yukarı Kent'te, daha geç döneme tarihlenen, yeni tapınaklar (Şekil 51: Tapınak VI ve Tapınak VII) ortaya çıkarılmıştır.[370] Bu tapınakların hiçbiri, gerçekte, çağdaşları olan Mısır tapınakları kadar anıtsal ölçekte değildir. Bunun temel nedenlerinden biri, Hitit toplumunun kullandığı işgücü kaynağı ile ilgilidir. Daha önce de değindiğimiz gibi, Hitit yönetim sistemi bireylere üç tür yükümlülük getiriyordu. Bunlardan ikisini, askerlik hizmetiyle timarı daha önce açıklamıştık. Üçüncü yükümlülük ise, angarya hizmetiydi. Kent nüfusu, kent surlarının yapımı, tapınakların yapım ve onarımı, yol ve köprülerin yapım ve onarımı gibi toplum hizmetlerine katılmakla yükümlüydü. Bazı kutsal kentlerin halkı, bazı savaşçılar bu hizmetin dışında tutuluyordu.[371] Hitit kanunlarına göre, kentlerdeki halkın, hür kişiler ve köleler olarak ikiye ayrıldığı biliniyor. Esirlere hür kişilere verilen cezanın yarısı kadar ceza verildiğine ve onlara yarım insan gözüyle bakıldığına

366 Naumann, y.a.g.e., s.466.
367 y.a.g.e., s.470.
368 y.a.g.e., s.450.
369 y.a.g.e., s.456-461.
370 Neve, 1984, s.163-166.
371 Kınal, 1991, s.143.

göre, angarya işlerde onlardan daha fazla iş beklendiğini düşünmek için hiçbir neden yoktur. Mısır'dakinin tersine, Hitit ceza kanunlarının köleler için çok yumuşak hükümler getirmesi, kölelerin de mal mülk sahibi olabilmeleri, zenginleşen kölelerin bedelini ödeyerek hür sınıfa geçebilmeleri, hatta hür bir kadınla evlenebilmeleri,[372] Hitit toplumunun, üretim yapısını ucuz köle emeğiyle sürdüren diğer toplumlardan önemli farkları olduğunu gösteriyor. Hür ve köle, tüm kent nüfusunun katıldığı yapım hizmetlerinde öncelik savunma alanına verildiğinden, tapınakların yapım ve onarım işleri için ayrılan işgücü oldukça sınırlı olmalıdır. Tapınakların boyutları da, bunu kanıtlıyor.

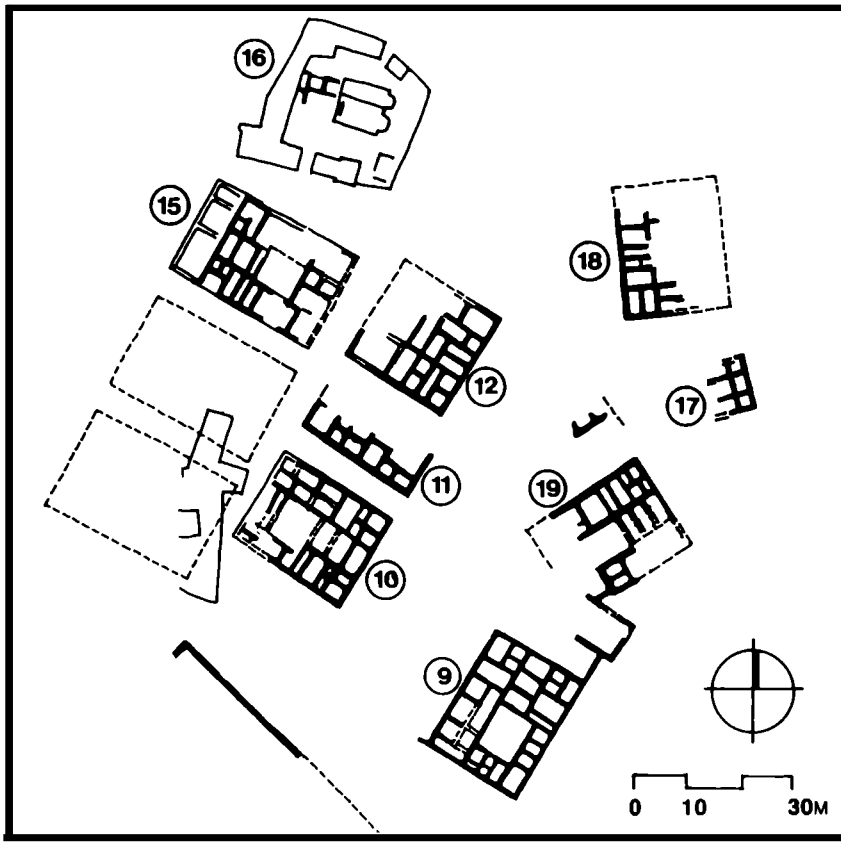
Devlet eliyle yaptırılan saray, tapınak, kent duvarı gibi kamu yapılarının ölçeğini belirleyen temel etmen, kralın elinde toplanan kapitalin miktarı ve bu kapitalin ana kaynağı da ekonominin temelini oluşturan tarımsal üretimden elde edilen artık ürün olduğuna göre, Anadolu bu konuda Mısır kadar şanslı değildir. Anadolu'daki tarım toprağı oldukça sınırlıdır; kuru tarım yapıldığı için de, elde edilen artık ürün miktarı iklim koşullarına çok duyarlıdır. Kurak giden bir mevsimde, elde edilen ürün, halkın yiyecek gereksinimini bile karşılayamıyordu. Hititler'in açlık yıllarında, bereketli Nil deltasından ve doğu Akdeniz'den tahıl aldıkları biliniyor. Örneğin, İÖ 1270 yılında, Mısır ile Hitit İmparatorluğu arasında barış yapıldıktan kısa bir süre sonra, II. Ramses'in III. Hattuşili'ye gönderdiği bir mektup, gemilerle Hatti'ye gönderilen tahıldan söz etmektedir. İÖ 1222 yılına tarihlenen başka bir yazılı belgede de yine, Hatti ülkesindeki açlığa karşı Mısır'dan Hatti'ye tahıl gönderildiği bildirilmektedir. Bunlar gibi çok sayıda belge bulunduğuna göre,[373] İÖ 13. yüzyılda, Hititler'in tarımsal üretimi, artık ürün elde etmek bir yana, nüfusun yiyecek gereksinimini bile anlaşılan karşılayamıyordu. Kırsal işgücünün büyük bölümünün, her bahar ordu ile birlikte sefere çıkması da tarımsal üretimi olumsuz yönde etkileyen bir etmen olmalıdır.

Buraya kadar sıraladığımız etmenler, Hitit kentlerindeki kamu yapılarından olan tapınakların, neden çağdaşları olan Mısır tapınakları kadar anıtsal ölçekte yapılmadıklarını açıklamaktadır. Kuşkusuz bu çözümleme, dinin ve tanrıların toplum yaşamındaki yeri ve önemi işin içine katılarak daha da zenginleştirilebilir. Ancak burada, çalışmanın giriş bölümünde yöntem ile ilgili çizdiğimiz çerçevenin dışına çıkmamayı ve ekonomik nedenleri mekânsal süreçlerin temel belirleyicisi olarak ele almayı yeğliyoruz.

---

372 y.a.g.e., s.161.

373 Ünal, 1977, s.436,437.

Şekil 52. Hattuşa Yukarı Kent'te İÖ 1200 yıllarına tarihlenen konutlar
Kaynak: P. Neve, "Boğazköy-Hattuşaş, 1983 Kazı Çalışmaları Sonuçları," VI. Kazı Sonuçları Toplantısı, İzmir, 1984, Resim 9'dan çizildi.

Boğazköy'de, 1980'lerde yapılan arkeolojik araştırmalarda, Yukarı Kent'teki konutlarla ilgili önemli bulgular gün ışığına çıktı. Şekil 51'de, Tapınak VI'nın kuzeyinde görülen konut alanında yapılan kazılarda, özellikle binaların ve açık alanların altında bulunan kanalların çokluğu dikkati çekmişti. Bu kanallar, taş oluklar ya da toprak borulardan kısmen eski testi ve şişe ağızları kullanılarak oluşturulmuş ve sık sık yenilenmişlerdi; tamamı konutlardaki ve avlulardaki pis su biriktirme havuzlarına ya da lağım çukurlarına açılan pis su borularıydı.[374]

Şekil 52'de, bu alanda yer alan konutların ayrıntılı planları ve yerleşim

374 Neve, a.g.e., s.144.

TABLO 8: HATTUŞA'DA YUKARI KENT KONUTLARINDA GÜNDELİK KAP KACAK DIŞINDA BULUNAN EŞYALAR

	Eşyanın Bulunduğu Konutun Şekil 52'deki Numarası						
Alet Türleri	9	10	12	15	16	18	19
tablet	3	1	36	19	110	1	1
mühür	–	–	3	1	–	–	–
toprak mühür kabı	8	1	9	11	3	2	–
votiv kap	5	19	3	–	–	–	1
rölyef kap	4	3	3	3	1	–	–
kutsal şarap kabı	1	3	22	9	–	–	–
ok ve mızrak ucu	13	–	3	–	–	–	–
bronz aletler	4	2	4	1	–	1	–
bronzdan küçük aletler (iğne, vb.)	83	12	5	13	–	–	7
zırh pulları	59	–	–	–	–	–	–
diğer	2	2	–	–	–	–	–

Kaynak: P. Neve, "Boğazköy-Hattuşaş, 1983 Kazı Çalışmaları Sonuçları," VI. Kazı Sonuçları Toplantısı, İzmir, 1984, s. 163-166.

özellikleri görülüyor. Konutlar, tek yapı türünde ve ayrık nizamda inşa edilmişlerdi. Bir sokağın iki yanında, oldukça düzenli diziler oluşturacak şekilde sıralanmışlar ve aralarında, yaklaşık beşer metre mesafe bırakılmıştı. Yapıların yönlendirilmesinde, topografik koşullar olabildiğince dikkate alınmış, konutların yamaca koşut diziler oluşturmasına çalışılmıştı. Ayrıca, konutların planları, büyüklük ve iç düzen olarak birbirine çok benzemektedir. Hepsi iç avlulu, geniş programlı ve çok odalı yapılardır. Planları düzgün dikdörtgen olup, boyutları 21m.-26.5m. arasında değişmektedir.[375]

Hepsi İÖ 1200 yıllarına tarihlenen bu konutlarda bulunan eşyalardan, her yapının, aynı zamanda işyeri ve atölye olarak da kullanıldığı saptanmıştır.[376] Yapıların çoğu eğimli araziye inşa edildiğinden, meyilden yararlanılarak altta bir kiler katı bulunmaktadır. Buradan, üst kata, rampa veya ahşap merdivenle çıkılmaktaydı.[377] Gündelik kap kacak dışında, konutlarda bulunan eşyalar Tablo 8'de gösterilmiştir. Bu bulgular, aynı zamanda,

375 y.a.g.e., s.155.
376 y.a.g.e., s.145.
377 y.a.g.e., s.150.

daha önce değindiğimiz maden işleme tekniklerine ilişkin bir konuyu da doğrulamaktadır. İÖ 13. yüzyıl başlarında, başkent Hattuşa'da, bronzdan eşya yapımı ve kullanımı hâlâ oldukça yaygındır. Konutların büyüklüğünden, bu mahallede oturanların zengin kişiler olduğu anlaşılıyor. 12, 15, 16 numaralı konutlarda bulunan tabletlerin çokluğu, bunlarda tüccarların oturduğu izlenimini vermektedir. 9 numaralı konutun ise, aynı zamanda bronzdan eşya üretilen bir atölye olduğu, Tablo 8'den anlaşılıyor.

Buraya kadar sıralanan özellikleriyle, İmparatorluk döneminin Yukarı Kent konutları, Eski Krallık döneminin, Şekil 48'de görülen konutlarından büyüklük, yapı düzeni ve plan özellikleri açısından bütünüyle farklıdır. Hitit İmparatorluğu'nun son yüzyılına girerken, iç avlulu, büyük konutları, tapınakları, sarayları, kaleleri, kent kapıları ve surları ile, Yukarı Kent, bir imparatorluk başkenti olarak oldukça zengin bir yaşam biçimi sergilemektedir. Bu dönemde, kentin toplam yerleşim alanı, yaklaşık 168 hektara ulaşmıştı.[378] Bu alanda yaşayan nüfus ise, kaba bir kestirim ile, 30,000-40,000 kişi kadar olmalıdır.[379] Bu nitelikleriyle Hattuşa, Bronz Çağı boyunca Anadolu'da ortaya çıkan en büyük yerleşmedir. Burada yaşayan nüfusu besleyen kaynak ise, daha önce de değindiğimiz gibi, Büyük Kral'ın burada oturması nedeniyle İmparatorluğun her yerinden gelip kentte toplanan dış ticaret kapitali, savaş ganimetleri, vergiler, tarım ve tarım dışı üretimden alınan paylardır. Altın ve gümüş dışında, gelen artık ürünün, henüz para kullanılmadığı için kente mal olarak girmesi, depolama için büyük mekânların inşa edilmesine neden olmuştur. Tapınak I'in çevresinde yer alan ambarlar ve kentte dağınık olarak bulunan depolar da, bunu kanıtlıyor. Ayrıca, uzun kıtlık dönemlerinin yaşandığı, imparatorluğun son yüzyılında, Mısır ve Doğu Akdeniz'den denizyoluyla gelen tahılı, Kilikia'daki Hitit limanı olan Ura'dan getirip[380] kentte depolamak gerekmişti.

Tarih içinde, bütün dönemlerde, kralların ve yönetici sınıfın başkentlerinin imarına özel bir önem verdiği görülür. Hattuşa da, bu kentlerden biridir. Girişilen büyük ölçekli imar faaliyetlerinde, başkent nüfusu ucuz bir işgücü kaynağı olduğundan, kentteki nüfus artışı yöneticiler tarafından da desteklenen bir olgu olmuştur. Bir yandan görkemli surlarla ve ya-

---

378 Naumann, 1975, s.223.

379 Yukarı Kent'teki nüfus yoğunluğu, kaleler, tapınaklar ve çevrelerindeki geniş konut dışı alanlar nedeniyle, Aşağı Kent'e göre daha düşük olmalıdır. Bu nedenle, nüfus için kestirim yapılırken, yoğunluk sınırları 348 no.lu dipnotta belirtilenden daha düşük alındı; alt ve üst yoğunluk sınırı olarak 180-250 kişi/hektar kullanıldı.

380 Singer, 1983, s.217.

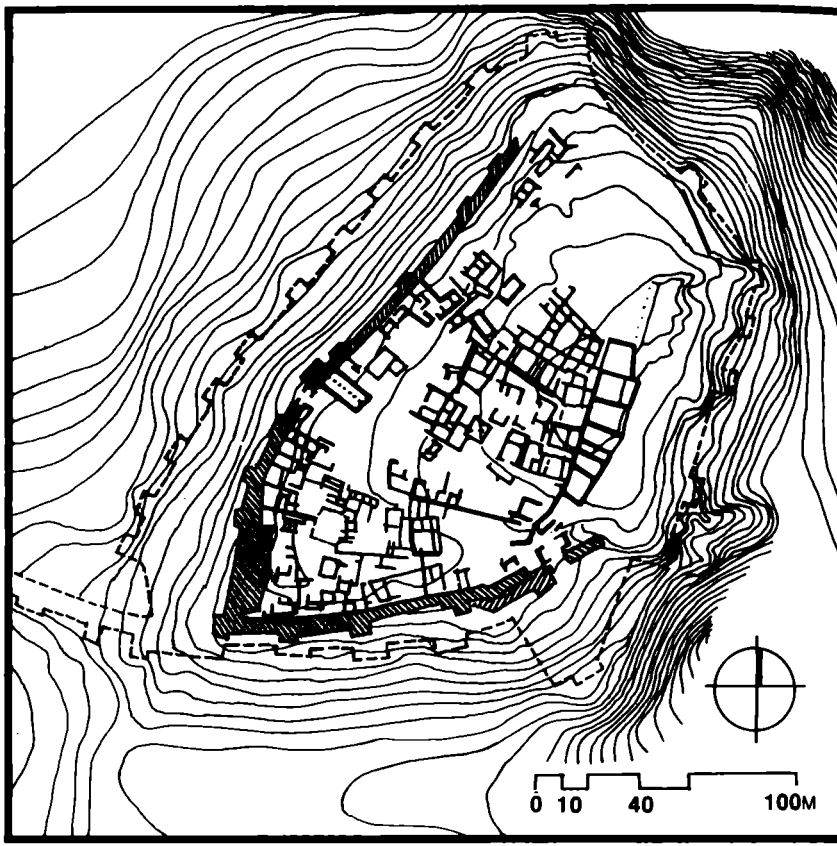
pılarla donatılmış başkent devlet açısından bir prestij konusu iken, diğer yandan bu faaliyetler, kent nüfusu için yeni iş olanakları açıyordu. İnşaatlarda çalışan taşçılar, marangozlar türünden uzman zanaatkârlar belirli bir sosyal kesim oluştururken, kente bu malzemeleri sağlayanlar, depolama ve taşıma işlerini örgütleyenler, her türlü bürokrasiyi yürüten devlet görevlileri de, kalabalık bir başka toplum kesimiydi. Böylece, işbölümünde ortaya çıkan farklılaşma ve uzmanlaşma eğilimleri, kent mekânında, özellikle de konut alanlarında, farklılaşmaya neden olmuştur. Büyük Hitit İmparatorluğu'nun başkenti Hattuşa, bütün bu süreçlerin sergilendiği, topografyanın sunduğu çeşitliliği de çok iyi şekilde değerlendiren, ilginç bir örnektir.

Bir kent-devletleri federasyonu olan Hitit İmparatorluğu, İÖ 1800-1200 yılları arasında, 600 yıl gibi çok uzun bir süre, yaklaşık 300,000 km²'lik, geniş bir alanı yönetim altında tuttuktan sonra (Şekil 46), bir dış etmenle, çok kısa bir süre içinde dağıldı. Alişar, Alaca Höyük, Hattuşa gibi Hitit İmparatorluğu'nun önemli kentlerinde yapılan arkeolojik kazılarda İÖ 12. yüzyıla ait kültür tabakaları üzerinde kalın bir kül tabakası görülmesi, bu tarihlerde, batıdan gelen bazı kavimlerin, Anadolu'nun o dönemde varolan kentlerini yakıp yıktıktan sonra Suriye yönünde yollarına devam ettiklerini kanıtlıyor. Bu göçler hakkında, Mısır'da bulunan bazı yazılı belgeler, bilgi vermektedir. İÖ 1220'lere tarihlenen bir belgede Hitit ülkesinin barış içinde olduğu ifade edilirken, II. Ramses'e (İÖ 1205-1174) ait bir kitabede, "deniz kavimleri"nin saldırılarından bahsedilerek, "Hatti ülkesi bunlara karşı duramadı. Kadeş, Kargamiş, Arzava ve Alaşya (Kıbrıs) yakılıp yıkıldı. Bunlar Amurru (Mısır'da) ülkesi civarında toplandılar ve buranın halkını bütünüyle yokettiler" denilmektedir.[381]

Sonuçta, görülüyor ki, İÖ 12. yüzyılda, yalnız Anadolu'yu değil, bütün Doğu Akdeniz havzasını kapsayan büyük bir kavimler göçü meydana gelmiştir. Bu kitlesel göçün izleri, İtalya'da, Yunanistan'da ve Ege Adaları'nda da, Anadolu'da olduğu gibi eski kent kalıntılarının İÖ 12. yüzyıla rastlayan tabakalarında görülen büyük bir yangın iziyle kanıtlanmıştır. Ege göçlerinin birdenbire ortaya çıkmadığı, İÖ 15. yüzyılda başladığı, ancak en yoğun döneminin İÖ 12. yüzyılın ilk çeyreğinde yaşandığı, hem Mısır, hem de Assur yazılı kaynaklarından anlaşılmıştır.[382] Bu tarihte, büyük dalgalar halinde Anadolu'yu talan etmeye başlayan güneydoğu Avrupa kavimleri, uzun yıllar boyunca, Anadolu yarımadasında bir yerden öte-

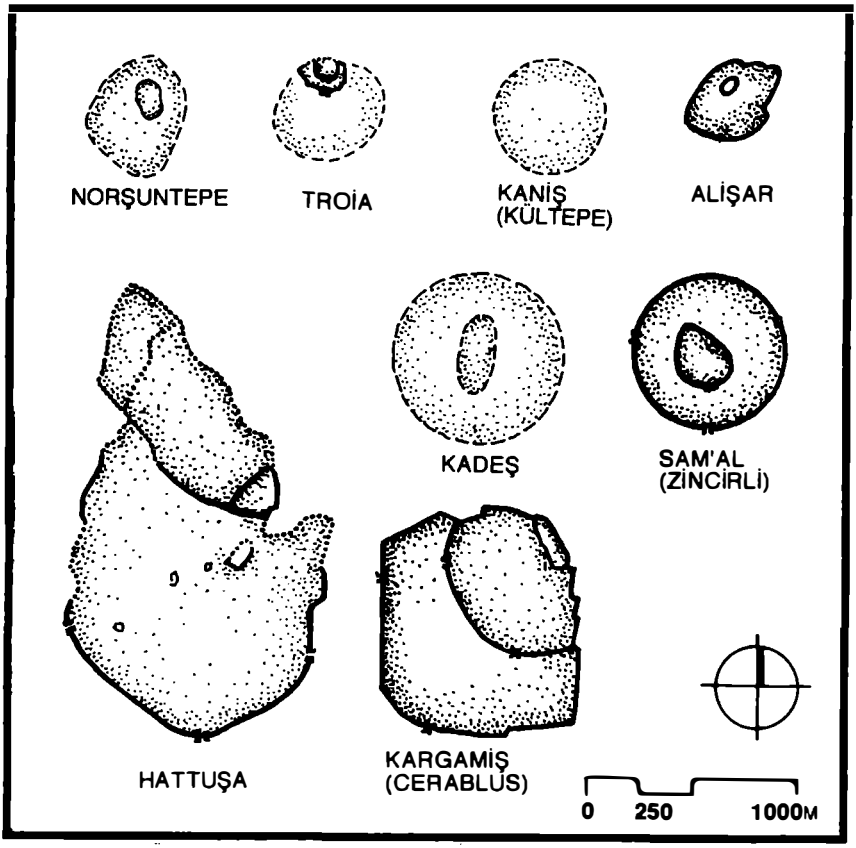
---

381 A.M. Mansel, *Tarih Semineri Dergisi*, sayı 1, s.90 (Zikreden: Kınal, 1991, s.126.).
382 F. Kınal, 1991, s.230-232.

Şekil 5.3. Hattuşa Büyükkale'de Phrygler tarafından oluşturulan yerleşim dokusu ve yeni inşa edilen surların Hitit dönemi surlarına göre konumu
Kaynak: K. Bittel, Boğazköy, Ankara: Dönmez Ofset, 1972, s.31, Plan 8'den çizildi.

kine göç etmişler, bu yüzden de, hiçbir yerde yoğun bir kalıntı bırakmamışlardır. Hattuşa'nın bu göçebe kavimler tarafından talan edilmesi, İÖ 1180 yıllarında oldu. Bu tarihten İÖ 750 yıllarına kadar geçen süre içinde kentin tarihine ilişkin herhangi bir belge bulunamadığı gibi, Hitit yazısının da, bu dönemde, Orta Anadolu'da unutulduğu anlaşılıyor. Aynı olgu, diğer Hitit yerleşmeleri için de geçerlidir. Bu nedenle, Hititler ile, İÖ 750 yıllarında, Orta Anadolu'da bir krallık kuran Phrygler arasında, kent kültürünün sürekliliği açısından bir boşluğun bulunduğu, Orta Anadolu'da, özellikle Kızılırmak'ın çizdiği yay içinde kalan yörelerin yaklaşık 400 yıl boyunca terk edilmiş durumda kaldığı, ya da göçebe kavimlerin

Şekil 54. Bu alt bölümde adı geçen yerleşmelerin aynı ölçekte toplu olarak gösterimi
Kaynak: R. Naumann, Eski Anadolu Mimarlığı, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1975, s.224, Resim 278'den çizildi.

burada bulunan kentleri talan ettikten sonra, sürekli oturmayıp ilkel, yarı göçebe bir yaşam sürdürdükleri varsayılmaktadır.[383]

Phrygler, Anadolu'ya İÖ 11. yüzyılın ortalarında gelmiş olan, Balkan kökenli kavimlerden oldukları halde, onlara ait olduğu saptanan Hattuşa, Kültepe, Alişar, Alaca Höyük ve başkentleri Gordion'da bulunan çok sayıdaki belgeden hiçbiri, İÖ 750 tarihinden önceye ait değildir. Bu nedenle, ilk Phryg topluluklarının nüfuslarının az olduğu ve daha çok, göçebe bir yaşam sürdürdükleri düşünülmektedir. Siyasal bir örgütlenme olarak ilk kez, İÖ 750 yıllarından sonra ortaya çıkmışlar ve Kral Midas döne-

383 Akurgal, 1988, s.139.

minde (İÖ 725-695-675), bütün Orta ve Güneydoğu Anadolu'ya egemen olmuşlardı.[384] Phryg Krallığı'nın yönetim merkezi olan Gordion, Sakarya nehri yakınlarında olduğundan, başkentten oldukça uzakta olan Hattuşa'nın, bu dönemde, bir askeri garnizon işlevi gördüğü, Büyükkale'nin yeni bir surla çevrilmesinden ve eski Hitit sarayının ve yönetim yapılarının bulunduğu alanda İÖ 7. ve 6. yüzyıllarda çok sayıda yeni yapı inşa edilmesinden (Şekil 53) anlaşılıyor.[385] Ana ticaret yollarından konumu nedeniyle uzakta bulunması, kentin, Büyükkale dışında bir daha iskân edilmemiş olmasının temel nedeni olsa gerektir. Geç Hitit dönemi olarak nitelendirilen, İÖ 1200-650 yılları arasındaki süre içinde,[386] Hitit İmparatorluğu'nun güney sınırında ve Orta Anadolu ile yukarı Mezopotamya arasındaki ticaret yolları üzerinde bulunan (Şekil 46) Sam'al (Zincirli), Gurgum (Maraş), Melid (Malatya), Kargamiş (Cerablus), Hamat, Til Barsip (Tel Ahmar), Guzana (Tel Halaf) gibi kentler, imparatorluk yıkıldıktan sonra da, bağımsız birer kent-devleti olarak varlıklarını sürdürdüler. Buna karşılık, imparatorluğun yıkılmasından sonra, Hattuşa'nın adı bile bir daha kullanılmadı. Büyükkale'deki Phryg dönemi yerleşmesine ne ad verildiği ise, kesin olarak bilinmiyor.

Bu alt bölümde adı geçen yerleşmeler, Şekil 54'te, aynı ölçekte gösterilmiştir. Hattuşa'nın, Bronz Çağı'nda Anadolu'da ortaya çıkan en büyük yerleşme olduğuna ve bunun nedenlerine daha önce değinmiştik. Hitit İmparatorluğu'nun başkenti olan Hattuşa dışında kalan diğer yerleşmeler karşılaştırıldığında ise, kent-devletleri arasında geç dönem kentlerinin, erken dönem kentlerinden daha büyük olmasının temel nedeni, İÖ 2. binyılın son çeyreğinde ortaya çıkan teknolojik gelişmelere koşut olarak bölgelerarası ticaret ilişkilerindeki yoğunlaşmadır. Bu teknolojik gelişmelerin başında, demir araç ve gereç üretiminin yaygınlaşması gelmektedir. Buna ek olarak, ulaşım teknolojisindeki gelişmelerin de, kentlerin etki alanının büyümesine neden olduğundan, üzerinde önemle durulması gereken bir değişken olduğu açıktır.

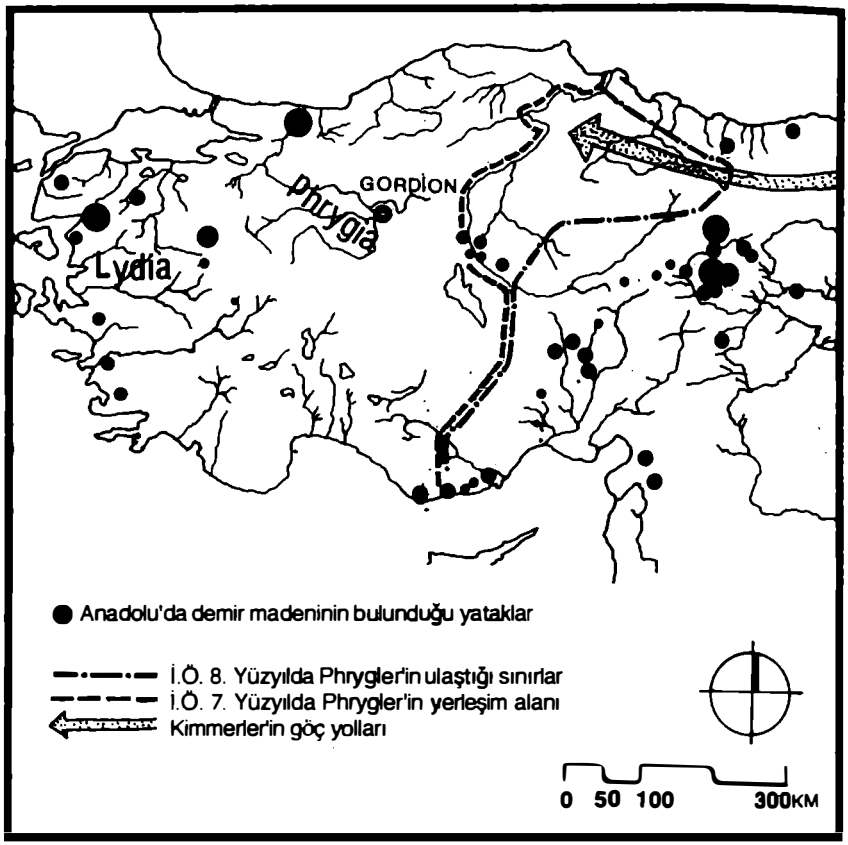
D. ANADOLU'DA DEMİR ÇAĞI'NIN BAŞLANGICI

Demir Çağı, İÖ 1200 yıllarında Hitit İmparatorluğu'nun yıkılması ile

384 y.a.g.e., s.191.

385 Bittel, 1972, s.29-30 ve Plan 8.

386 Geç Hitit dönemi (İ.Ö. 1200-650) için bakınız: Akurgal, 1988, s.142-173; Kınal, 1991, s.227-281; Naumann, 1975, s.239-244 ve diğer bölümlerde çeşitli konu başlıkları altında.

Şekil 55. Anadolu'da demir yataklarının dağılımı
Kaynak: E. Özgen, Türkiye Demir Envanteri, Ankara: MTA Enstitüsü Yayını, No: 145, 1971'in eki olan harita ve F.R. Unat, Tarih Atlası, İstanbul: 1981, Harita 5 birleştirilerek çizildi.

demirciler çeşitli yerlere dağılana kadar, gerçek anlamda başlamadı.[387] Çok daha önceleri, demir, maden olarak bilinmekle birlikte, dövme demirden yeterince keskin bir kenar elde etmek mümkün olmamıştı. Bu tür aletler ancak, yaklaşık %0.15-1.5 karbon içeren ve içinde cüruf artığı bulunmayan demirden, yani çelikten yapılabiliyordu. Bu sorun, İÖ 1400 yıllarında Hitit İmparatorluğu'nun egemenliği altındaki kavimlerden biri olan ve Doğu Karadeniz bölgesinde yaşayan bir grup demirci tarafından, madeni tavlama, yani kor halindeyken su verme tekniğiyle kısmen çözül-

387 Derry ve Williams, 1960, s. 120.

müştü. Tavlama yönteminde dövme demir çubuklar, karbonun metalin yüzeyine dağılmasını sağlayacak şekilde doğrudan mangal kömürü ateşinde ısıtılıp çekiçle tekrar tekrar dövülerek çelik haline getiriliyordu. Bazı özel demir cevherleri ise, cevherin ayrıştırılması için uygulanan eritme süreci gerektiği gibi gerçekleştirildiğinde, doğrudan çeliğe dönüştüler. Çelik, çok daha sonraları, İÖ 500 yıllarında, işte bu yöntemle elde edildi. Dolayısıyla, artık dönem demir işleme tekniğinin, ancak İÖ 1. binyılın içinde, en ileri düzeyine ulaştığı söylenebilir.[388]

Anadolu'da demir cevherlerinin bulunduğu alanlar, çeşitli bölgelere dağılmıştır (bkz. Şekil 55). Bunların en önemlileri Çanakkale-Balıkesir yöresi, Aydın-Muğla-İzmir yöresi, Kırşehir yöresi, Niğde-Kayseri yöresi, Sıvas-Malatya yöresi, Doğu Karadeniz'de Giresun yöresidir. En büyük maden alanları ise, Sıvas-Malatya yöresinde bulunan Divriği ve Deveci madenleridir.[389] Ancak, bu alanlarda teknolojik dönüşümleri ayrıntılı bir biçimde saptamak, İÖ 1200-800 yıllarını kapsayan dönemde arkeolojik verilerin yetersiz olması nedeniyle zordur. Phryg demirinin metalografik araştırılması yapılmamış olduğu halde, Gordion'da bulunan demir eşyaların çeşitliliği, etkin ve gelişmiş bir demir eşya üretiminin varlığına işaret ediyor. Kentin İÖ 700 yıllarında yıkılmasından önceki döneme tarihlenen demir eşyaların sayısı 150 kadardır. Bunların yanı sıra, henüz dökümü yapılmamış çok sayıda eşya da bulunuyor. Bu eşyalar arasında, kazmalar, bıçaklar, kürek palaları, iğneler, baltalar, keserler, saman tırmıkları, malalar, çiviler, beller, bir spatula, çift taraflı balta, bir tartı, çengeller, bir mızrak ucu ve çeşitli çubuklar, şeritler ve halkalar sayılabilir. İÖ 8. yüzyıl mezarlarından ve yakılmış kentten ortaya çıkarılan buluntular arasında bulunan iki demir silah, demiri kızdırıp döverek şekil vermenin yerel bir üretim olduğunu göstermektedir. Diğer demir eşyaların ise, pek azı, ithal malı olarak tanımlanmıştır. Ancak, bütün bu bulgular, Hititler ile Phrygler arasında, demir işleme teknikleri açısından, doğrudan ilişki olduğunu söylemek için yeterli değildir.[390] Aletlerin çeşitlerine bakarak, şunu kesin olarak görüyoruz ki, Phrygler döneminde Anadolu'da, yaşamın çeşitli alanlarında, tarımda, inşaatta, gündelik gereksinimleri karşılamak için demirden yapılmış çeşitli eşyalar kullanılmaktaydı.

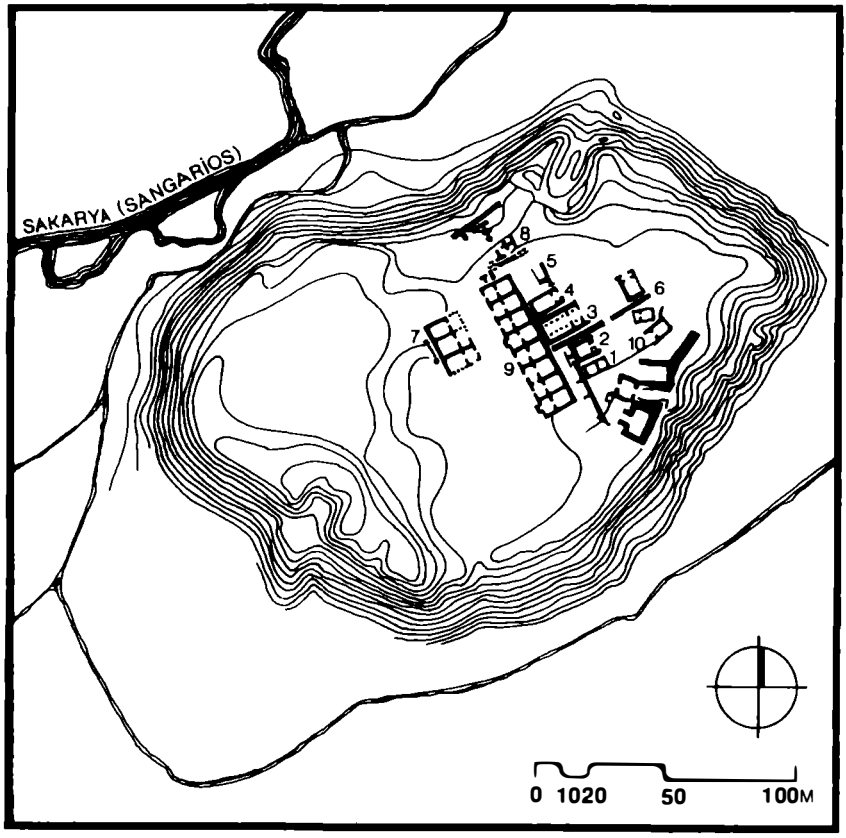
Phrygler, maden işçiliğinde yüksek bir düzeye ulaşmışlardı ve bronz eşya üretimi de devam ediyordu. Bronz taslar, tabaklar, kazanlar, kemer-

---

388 y.a.g.e., s.121.

389 Muhly, Maddin, Stech ve Özgen, 1985, s.74.

390 y.a.g.e., s.81.

Şekil 56. İÖ 8. Yüzyılda Gordion kentinin planı: 1, 2, 3, 4) megaronlar, 5) kent kapısı, 6, 7, 8) sarayyapılarını çevreleyen iç savunma duvarı, 9) sarayın günlük işlerinin görüldüğü teras yapısı, 10) yönetim yapılarını kent girişinden ayıran kerpiç duvar

Kaynak: E. Akurgal, Anadolu Uygarlıkları, İstanbul: NET Turistik Yayınları, 1988, s.506, Şekil 398 ve K. Sams, "Eski ve Yeni Gordion Kazıları," Müze/Museum, sayı 2-3 (Temmuz 1989-Haziran 1990), s.81, Şekil 2 birleştirilerek çizildi.

ler ve yaylı çengelli iğneler, kendilerinden sonra gelen zanaatkârlar tarafından taklit edildi.[391]

Orta Anadolu'da, Demir Çağı'nın en eski yerleşmelerinden biri olan Gordion kenti, Sakarya ile Porsuk çayının birleştiği noktaya yakın bir yerde, yassı bir tepe üzerinde kurulmuştu. Kentin mekânsal yapısına ilişkin veriler (Şekil 56), kent kültürünün ve yapı geleneğinin sürekliliği açı-

391 Akurgal, 1988, s.193.

sından, bazı ipuçları veriyor. Arkeolojik kazılar sırasında elde edilen bulgular, Phryg başkentinin tarihinin İÖ 8. yüzyıl ortalarından daha gerilere gitmediğini gösteriyor. Şekilde görülen anıtsal kapı, kral ailesine ait çok sayıda yapı ve konutlar ile kent duvarlarının tümü, Phrygia Krallığı'nın en parlak dönemi olan İÖ 725-667 yılları arasına tarihlenmektedir. Kent merkezinde yer alan tüm yapılar, daha önce Troia II'de gördüğümüz, megaron tipi plana göre inşa edilmişlerdir; bir ön oda ile arkada, ortasında ocağı bulunan ikinci bir odadan oluşan yapılardır. İÖ 8. yüzyılın son on yılında, ilk yapılışından az sonra, Megaron 2, koyu kırmızı, mavi ve beyaz çakıl taşlarından yapılmış geometrik desenli bir mozaik döşeme ile kaplanmıştır. Bu mozaik, bilinen en eski çakıl taşı mozaik örneğidir.[392] Megaronların uzun sıralar biçiminde düzenlenmesi de, Troia II'de uygulanan kent planlamasını anımsatmaktadır. Kent duvarının ve kent kapısının mimari özelliklerini de dikkate alırsak, Gordion'un kent planı, daha önce, Orta Anadolu'da gördüğümüz kentlere değil, Batı Anadolu'da gördüğümüz Troia örneğine benzemektedir. Bu benzerlik, Phryg halkının Doğu Avrupa kökenli olduğunun da bir kanıtı sayılmaktadır.[393]

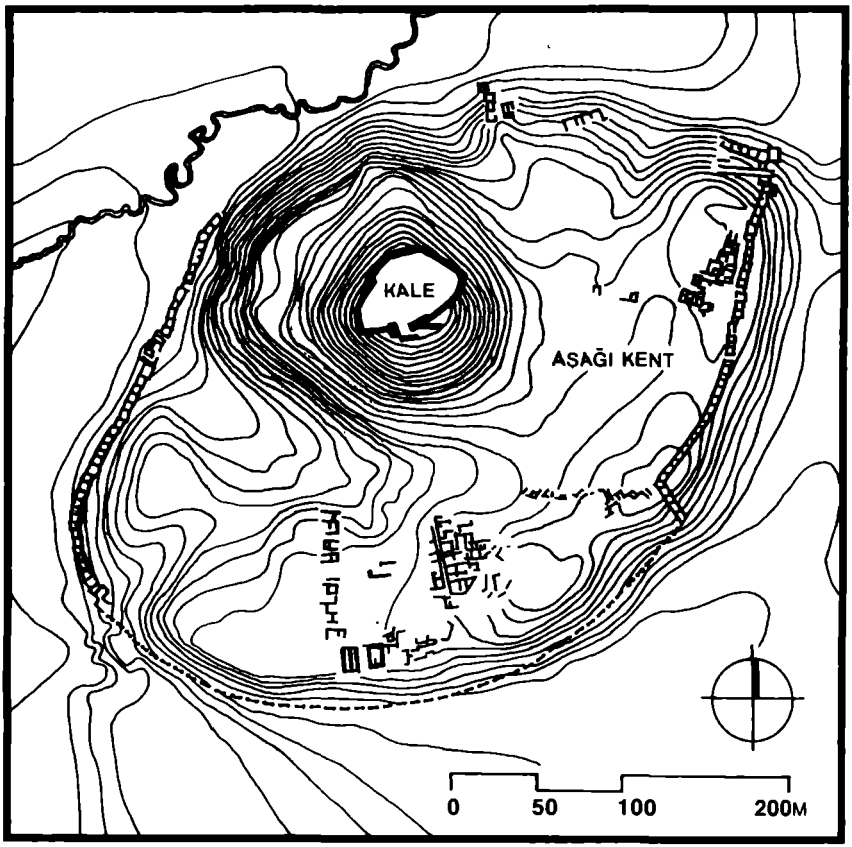
Anadolu'da, İÖ 1. binyıl daha çok, dış etmenlerle siyasal güç dengelerinin sık değiştiği bir dönem oldu. Hitit İmparatorluğu'nun İÖ 12. yüzyılda Ege göçleriyle gelen kavimler tarafından yıkılmasından sonra, Doğu Anadolu'nun dağlık bölgelerinde, Van gölü çevresinde, uzunca bir kesintiden sonra İÖ 9. yüzyıl başlarında kurulan Urartu Krallığı ile Phrygler, İÖ 8. yüzyılın ikinci yarısında güney komşuları Assurlular'a karşı bir birlik oluşturmuşlardı. Ancak, bu barış dönemi kısa zaman sonra bu kez, doğudan gelen Kimmerler'in Orta Anadolu'yu istila etmesiyle ve Gordion'u yakıp yıkmasıyla son buldu. Orta Asya kökenli "bozkır göçebeleri"nin büyük bir kolu, İÖ 2. binyıl başlarından İÖ 8. yüzyıla kadar Karadeniz'in kuzeyinde, Doğu Avrupa bozkırlarında ve Kafkasya yöresinde yaşamış, bunu izleyen dönemde de Kimmerler adı ile tanınmışlardır. İÖ 8. yüzyıl ile İÖ 5. yüzyıl arasında, yine Asya kökenli bir kavim olan İskitler'in baskısı ile göç etmek zorunda kalan bu savaşçı kavimlerin çeşitli boyları Avrupa içlerine kadar yayılmış ve ikiyüz yıla yakın bir süre de Anadolu'yu istila etmişlerdir. Geriye dönüş olanakları bulunmayan bu göçebeler, karşılarına çıkan, o dönemin süper güçleri sayılabilecek Assur, Urartu, Phrygia ve Lydia devletleriyle çatışmaya girmişler ve Anadolu'daki siyasal dengenin bozulmasına neden olmuşlardır.[394] Phrygia Kral-

---

392 y.a.g.e., s.506.

393 y.a.g.e., s.507.

394 Tarhan, 1979, 1. cilt, s.355 ve 365.

Şekil 57. Alişar kentinde Phryg döneminde yalnızca ortadaki "Kale"de oturulmuş, "Aşağı Kent" ise terkedilmiştir.
Kaynak: R. Naumann, Eski Anadolu Mimarlığı, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1975, s.236, Şekil 293'den çizildi.

lığı'nın bağımsız bir politik güç olma niteliğini yitirmesine neden olan asıl etmen, İÖ 7. yüzyıl başlarında meydana gelen ikinci Kimmer istilasıdır. Bu istila ortamı Anadolu'da, Phryg dönemi kentlerinin mekânsal yapılarını belirleyen temel etmen oldu. Hitit döneminde, Hattuşa, Alişar gibi kentler, daha önce de değindiğimiz gibi yöneticilerin oturduğu "kale" ve halkın oturduğu, kalenin eteğinde yer alan, etrafı surlarla çevrili "iç kent"den oluşmaktayken, Phryg döneminde bu kentlerin yalnızca kale bölümü iskân edilmiş, iç kent ortadan kalkmıştır. Hattuşa'da, Büyükkale'de, Phryg döneminin yerleşim dokusu (Şekil 53), Hitit döneminin yönetici merkezinden (Şekil 49) oldukça farklıdır ve yapıların anıtsal

niteliği bütünüyle kaybolmuştur. Büyükkale'de olduğu gibi Alişar'da da, Phryg döneminde kalenin surları yenilenmiş[395] ve kent, bir kale-kent görünümü kazanmıştır. Aşağı Kent'te (Şekil 57) ise, Hitit döneminden sonra bir daha oturulmamıştır.

Orta Anadolu'da, savunma kolaylığı nedeniyle, Phryg yerleşmeleri olarak Hitit döneminden kalma kalelerin yeniden kullanıma açıldığı örneklerin sayısı oldukça fazladır. Bunlara örnek olarak, Hattuşa ve Alişar'dan başka, Gavurkalesi (Ankara'nın 60 kilometre güneybatısında), Alaca Höyük ve Pazarlı'yı sayabiliriz. Bu kale-kentler yeniden kullanıma açılırken, başkent Gordion bir model oluşturmuştur. Örneğin Gavurkalesi'nde, kent yöneticisi Hitit döneminden kalan platform üzerine kendi sarayını inşa etmiş, tepenin eteğinde yerleşen hizmetindeki insanların yaşadığı konutları ise, bir koruma duvarı ile çevirerek güvenceye almıştır.[396]

Phryg Krallığı, İÖ 680 yıllarında, ikinci Kimmer istilasından sonra, bağımsız bir siyasal güç olma niteliğini yitirdiğinden, bu bölgeye daha önceleri Phryg egemenliği altında yaşayan Lydialılar egemen oldular ve Phryg kentleri olarak yeniden inşa edilen kalelere yerleştiler. Örneğin, Gordion'da, Phryg kültürü, Lydia ile birlikte yan yana varlığını sürdürdü. Aynı olgu, Hattuşa için de geçerlidir. Büyükkale'de Phryg dönemine tarihlenen iki yapı katından ikincisi, siyasal açıdan Lydia dönemine rastlamaktadır.[397] Böylece, yerleşmelerin mekânsal yapılarının, Lydia döneminde, Phryg dönemindeki niteliklerini aynen devam ettirdiklerini düşünebiliriz.

Buraya kadar yapılan çözümleme gösteriyor ki, bu alt bölümde ele aldığımız, Orta Anadolu'daki Hitit dönemi kentlerinde, imparatorluğun İÖ 1200 yıllarında dağılmasından uzun bir zaman sonra, İÖ 1. binyılın ilk çeyreğinde, yeniden oturulmaya başlanmış, ancak kentlerin mekânsal yapıları önemli bir dönüşüm geçirerek Hitit dönemiyle karşılaştırıldığında oldukça küçülmüş, yerleşme, en korunaklı yer olan kaleye çekilmiş ve etrafı kalın surlarla çevrilerek bir kale-kent görünümü kazanmıştır.

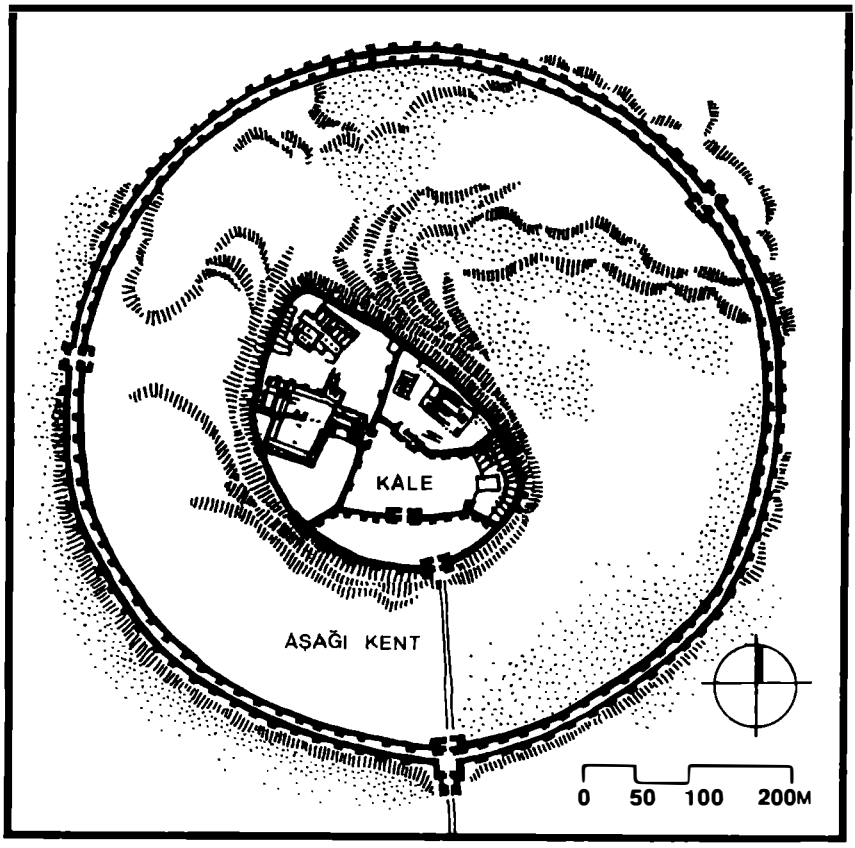
Güneydoğu Anadolu'daki, geç Hitit dönemi kentlerinde ise durum farklıdır. Onlar, İÖ 1. binyıl başlarında, Hitit kentlerinin mekânsal özelliklerini hâlâ sürdürmekteydiler. Örneğin, Sam'al (Zincirli) kent-devletinin (Şekil 58) kralı, İÖ 9. yüzyılda, başkentinin çevresine 720 m.

---

395 Lloyd, 1956, s.191-193.

396 y.a.g.e., s.193.

397 y.a.g.e., s.191-192.

Şekil 58. Geç Hitit kent-devletlerinden Sam'al (Zincirli) kent planı (İÖ 7. yüzyıl)
Kaynak: R. Naumann, Eski Anadolu Mimarlığı, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1975, s.239, Şekil 298 ve s. 426, Şekil 550 birleştirilerek çizildi.

çapında, çember biçiminde bir çift duvar inşa ettirmişti. Kalenin bulunduğu tepe, bu çemberin ortaca bir yerinde bulunmaktaydı. Kente üç kapıdan girilmekte iken, kalenin tek kapısı vardı. Kalenin kapısı ile kentin güney kapısını birleştiren yol, daha güneyde ovaya bağlanmaktaydı. Kaleyi çevreleyen yerleşim alanında yapılan arkeolojik araştırmalar, kent duvarlarında uygulanan geometrik düzenin kentin iç bölümlerini etkilemediği, kent içi yolların ve konut dokusunun belirli bir düzeni bulunmadığı sonucunu vermiştir.[398]

---

398 Naumann, 1975, s.239-240.

Orta Anadolu gibi Güneydoğu Anadolu'da da, İÖ 1. binyıl başlarında, bir karışıklık dönemi yaşanmaktaydı. Önce Ege göçlerinin, onun hemen ardından da Arami göçlerinin yarattığı etnik karışıklığın yanı sıra, bölgede daha önceden de varlığını sürdüren Hatti, Hitit, Mitanni-Hurri, Lui, Pala gibi çeşitli kavimlerin ortaya çıkardığı etnik farklılaşma ve çeşitlilik, sosyal açıdan bölgenin en belirgin özelliğidir. Bu özellik nedeniyle, örneğin Sam'al kralı, kent halkını ikiye ayırmıştı.[399] Bu ayırımın kentin mekânsal yapısını ne ölçüde etkilediği konusunda elimizde bilgi bulunmuyor.

İÖ 1. binyılda, Güneydoğu Anadolu'nun ve Kuzey Suriye'nin kentler sisteminde önemli değişiklikler olmuştu. Bir yanda, Sam'al (Zincirli), Gurgun (Maraş) gibi Hitit kaynaklarında adı geçmeyen bazı önemsiz yerleşmeler önem kazanırken ve birtakım yeni kentler kurulurken, İÖ 2. binyılın önemli ticaret merkezi olan Ugarit bir harabe haline geldi. Buna karşılık, Halep ve Kargamiş gibi, kuzey-güney ticaret yolları üzerindeki bazı eski kentler de, bu dönemde, önemlerini korudular.[400] Aynı karmaşa, sosyal yapıda da izlenmektedir. Örneğin, Sam'al kralları, önceleri bütünüyle Luice isimler taşıdıkları halde, sonraları Arami isimler almışlardır. Sonuçta görülüyor ki, Ege göçlerinden sonra Anadolu ve Kuzey Suriye kent-devletleri halkı, tek kavimden ibaret değildi. Ege göçleriyle gelen kavimler, bir yandan burada buldukları Hitit ve Hurri kavimlerinin kalıntılarıyla, diğer yandan da, yeni gelen Arami ögeleriyle karıştılar ve küçük kent-devletleri oluşturdular.[401] Bunların varlık nedeni ise, Doğu Akdeniz havzasında sürdürülen yoğun ticaret ilişkileridir. Anadolu'nun demir madenlerine yakın olan bölgelerinde ise, yeni teknolojinin sağladığı olanaklarla daha kapsamlı sosyal örgütlenmelere gidildi ve Urartu, Phrygia ve Lydia krallıkları gibi politik birimler oluştu.

Sosyo-politik örgütlenmedeki farklılaşmaya koşut olarak ortaya çıkan mekânsal farklılaşma, bölgesel ve bölgeler arası uzun mesafe ticaret ilişkilerinin niteliğiyle yakından ilişkilidir. Merkezi yönetimin güçlü olduğu bir toplumda, ekonominin kralın ellerinde tartışmasız olarak toplanması nedeniyle, halkın bağımsız bir ortamda, kâr elde etmek amacıyla ticaret yapması olasılığı oldukça zayıftır. Her ne kadar altın, gümüş ve bakır gibi metaller, takas türü ticaret için birimler olarak biliniyorsa da, nakit para yerine geçmiyorlardı. Para basımının olmayışı, gerçek bir ticari alışveriş ortamının gelişimini engellemiştir. Takas, kâr getirecek bir yeniden satım

399 Kınal, 1991, s.235.

400 y.a.g.e., s.237-238.

401 y.a.g.e., s.236-437.

değildi; takasçının kendi yararı için yapılıyordu.[402] Para, ilk kez, İÖ 7. yüzyılda, Lydialılar tarafından kullanıldığına göre,[403] bu tarihe kadar ticaretten elde edilen kapital birikimi, altın ve gümüş olarak, kralın elinde toplanmıştı. Kral ise, bu birikimi, bir takas aracı olarak kullanıyordu. Buna karşın, ekonomi tekdüze değildi ve sarayın etkin rolünün yanı sıra, hür girişimcinin de belirli bir payı vardı; bağımsız zanaatkârlar, uzmanlaştıkları alanlarda kendi işlerini yürütmekteydiler. Bunlardan bazıları devamlı olarak saray için çalışıyorlardı.[404] Sarayın gereksinimlerinden bir kısmı yerel yapımdan, kalanı ise, yabancı ülkelerden, gümüş karşılığı satın alınan mallardan karşılanıyordu. Saray, ekonominin merkeziydi; kent ise, bağımsız bir ekonomik olgu düzeyine erişememişti. Kent nüfusu, surların dışındaki etki alanı ile birlikte, kendi ürettiğini takas ederek yaşayan, tüketici kesimini oluşturuyordu.

Ekonomik yapıda ortaya çıkan bu ilişkiler, kentin mekânsal yapısında da belirgindir. Hattuşa'da (Şekil 44) ve Alişar'da (Şekil 57), daha Hitit döneminde kent planının en belirgin ögesi ve planın odak noktası, sarayın içinde yer aldığı kaledir. Dört yüzyıl gibi çok uzun bir aradan sonra Demir Çağı'nda, kentler yeniden ortaya çıktığında da kenti belirleyen tek öge, yine, sarayın içinde bulunduğu kale oldu. Bu dönemde kent, nüfusunun büyük kısmı ile birlikte yerleşim alanını da yitirdiği halde, ekonominin merkezi konumundaki saray, varlığını sürdürmektedir. Bu morfolojik yapı, Demir Çağı başlarında Anadolu toplumunun sosyal kademelenmesi hakkında da bilgi veriyor. Görülüyor ki, Demir Çağı başlarında, Anadolu'da, biri tepenin üzerinde kurulan kaledeki sarayında oturan kral ve yönetici sınıf, diğeri kırsal alanda yaşayan köylüler olmak üzere, başlıca iki kesim bulunmaktadır. Sarayın gereksinimlerini karşılayan zanaatkârlar ise, küçük bir grup olarak sarayın bulunduğu kalenin eteklerindeki konutlarda oturmaktadırlar. Orta Anadolu'da, Erken Demir Çağı kentlerinin en tipik özelliği ise, daha önce de değindiğimiz gibi, bir kale-kent görünümünde olmalarıdır.

---

402 Alexiou, 1991, s.160.

403 "Yaygın görüş ilk sikkelerin, İ.Ö. 650-600 tarihleri arasında, yani 7. yüzyılın ikinci yarısında basıldığıdır." Tekin, 1992, s.51.

404 "Kıyaslanabilecek bir durumun Myken Çağı Yunanistanı'nda da varolduğu anlaşılmaktadır. Zanaatkarlar mutlaka saraylara aitti; gerçekten Pylos kil tabletleri üzerindeki çömlekçi ve çırpıcı gibi zanaatkârlar 'wa-na-ka-te-ro', yani, 'kralınkiler' olarak tanımlanmışlardır. Bunlar ücret yerine arazi alıyorlar, işleri için gerekli hammadde ise kral tarafından sağlanıyordu. Fakat ayrıca hür ve olasılıkla gezgin olan zanaatkârlar da vardı. Malların dağıtımı da, yine tabletlerden öğrenildiğine göre saraylardan yapılıyordu." Alexiou, 1991, s.161.

SONUÇ

Tarih içinde, Anadolu'da kent olgusunun başlangıç evresini saptamak amacıyla bu çalışmanın giriş bölümünde yaptığımız irdelemede, gelişmiş ilk neolitik yerleşmelerin, orta Anadolu platosunun güneyinde, çok erken bir dönemde, İÖ 8. binyılın sonları ile İÖ 7. binyılda ortaya çıktığına değinmiştik. Başta Çatal Höyük olmak üzere bu yerleşmelerde, çok gelişmiş ve çeşitlenmiş yontma taş alet üretiminin ve ticaretinin, tarımsal faaliyetlerin, çok sınırlı da olsa bakır kullanımının varlığına karşın, mekânsal yapılarında ortaya çıkan bulgular, sosyal örgütlenme, sosyal tabakalaşma, mekânsal farklılaşma gibi değişkenler açısından kentsel nitelikler taşımadıklarını gösteriyordu. Bu gelişmiş neolitik yerleşmeler, Anadolu'nun doğal ortamında besin darlığı ve diğer çevresel faktörler nedeniyle bin yıldan daha az bir süre oturulduktan sonra terk edilmişler ve kullanımları sürekli olmamıştır. Başka bir deyişle, Anadolu'nun iklim, bitki örtüsü, ekilebilir alanların coğrafi dağılımı ve kuru tarım koşulları altında, bazı yazarların Mezopotamya'daki kentlerin ortaya çıkışıyla ilgili varsayımlarında ifade edildiğinin tersine, bu gelişmiş neolitik yerleşmeler kentlere dönüşmemiştir.

Anadolu'da, farklı bölgelerde, bir kalay ve bakır alaşımı olan bronz işleme tekniklerinin geliştiği İÖ 3. binyıla kadar, tarımda önemli gelişmeler oldu. Bir yandan, bölgelerarası uzun mesafe ticaret ilişkileri gelişirken, diğer yandan yeni yerleşim yerleri kuruldu; bunların gerek mekânsal yapılarında, gerekse mekânsal dağılımlarında, neolitik döneme göre belirgin farklılıklar ortaya çıktı. Neolitik dönem yerleşmelerinde, yaşayanlar tarafından bir defada topluca yapıldığı izlenimini veren, bal peteği düzenindeki (homojen) konut dokusuna karşın, Anadolu'da Erken Bronz

Çağı'nda (İÖ 2800-1900), tarımsal artık ürünün saklandığı geniş depolar, düzenli konutlar, sokaklar ve maden işlenen atölyeler gibi, işlevsel olarak farklılaşmış mekânlardan oluşan yerleşmeler ortaya çıktı.

Bu çalışmada, Anadolu'da, Erken Bronz Çağı'nda, kent-öncesi dönemin en gelişmiş yerleşmelerine örnek olarak incelediğimiz yukarı Fırat havzasındaki Norşuntepe'de, tahıl deposu olarak kullanılan büyük küplerin saklandığı alanların yaşama mekânlarından daha büyük olması, tarımın gelişmişliğinin bir göstergesi olarak alınabilir. Aynı yerleşmede, bazı işlik olarak kullanılan mekânlarda, maden eşya üretiminde kullanılan kalıpların ve çok sayıdaki artık maden parçalarının varlığı, madenciliğin ve metal işçiliğinin de, tarımın yanı sıra önemli bir üretim alanı olduğunu kanıtlamaktadır. Arkeolojik bulgulara göre Norşuntepe'de, bakıroksitlerden, eritme yoluyla, bakır elde edilmesi işlemi, İÖ 3500 yıllarında, Geç Kalkolitik dönemde biliniyordu. Bronz Çağı başlarında, İÖ 2800 yıllarına gelindiğinde ise, Norşuntepe'deki işliklerde, metal işleme teknikleri oldukça gelişmişti. Yukarı Fırat havzasında, Altınova'da, bu dönemde, bronzdan yapılmış alet üreten tek merkez Norşuntepe değildi. Tepecik ve Tülintepe'de yapılan kazılarda, bu yerleşmelerde de metal alet üretimi yapıldığını gösteren bulgulara rastlanmıştır.

Erken Bronz Çağı'na tarihlenen ve Suriye ithal malı olarak nitelendirilen, çark yapımı, ince çanak çömleğin, arkeolojik kazılar sırasında ortaya çıkarılan toplam çanak çömlek içinde %60 gibi önemli bir bölümü oluşturması, Norşuntepe'nin, daha Erken Bronz Çağı başlarında, Suriye üzerinden, Mezopotamya kentleri ile yoğun ticaret ilişkileri içinde olduğunu gösteriyor. Aynı dönemde, metal alet üretimi ise, Mezopotamya etkisi olmakla birlikte, daha yöresel niteliktedir.

Norşuntepe yerleşmesi Erken Bronz Çağı'nda, 3-4 metre genişliğinde taş temel üzerine örülmüş kerpiç bir koruma duvarıyla çevrilmişti. Bu koruma duvarı, Altınova'daki yerleşmelerin ortak özelliğidir. Konut olarak kullanılan mekânlar incelendiğinde ise, neolitik yerleşmelerde olduğu gibi, konut birimlerinin yaklaşık aynı büyüklükte olduğu izlenmektedir. Konut dokusunun bu özelliği, Norşuntepe'de İÖ. 3. binyıl ortalarında, sosyal tabakalaşmanın henüz ortaya çıkmadığını gösteriyor. Mezopotamya kentleriyle ticaret ilişkileri kuran, işliklerinde çalışan zanaatkârlar eliyle metal işleme tekniklerini geliştiren, çevredeki verimli tarım topraklarının işlenmesiyle önemli bir artık ürün birikimi sağlayan Norşuntepe, büyük depoları ve düzenli konutları ile artık, köyden daha gelişmiş bir yerleşmedir; ancak yerleşme dokusunda, bu artık ürünün bir yönetici

grubun elinde toplandığını gösteren anıtsal ögeler, mekânsal yapıda henüz ortaya çıkmamıştır.

Norşuntepe'de gözlenen bu olgu, yalnız yukarı Fırat havzası için değil, Anadolu'nun büyük bölümü için de, tipik bir özelliktir. Etrafı bir koruma duvarı ile çevrili olan bu yerleşmeler, artık birer köy değildir; ancak, Child'ın ölçütlerine göre kent de değildir. Anadolu'da, tarih içinde kentlerin ortaya çıkışı sürecinde bu evre kent-öncesi son aşama olarak nitelenebilir.

Kuzeybatı Anadolu'da, Çanakkale Boğazı'nın Ege Denizi'ne bağlandığı yerde, Troas'ın, bugünkü adıyla Biga Yarımadası'nın en stratejik noktası olan Hisarlık Tepesi'nde, İÖ 3000-2500 yıllarına tarihlenen Troia I yerleşmesi de, yukarıda belirtilen yerleşmelerden biriydi. Çapı ancak 90 m. olan Troia I, yaklaşık dairesel bir duvar ile çevrilmişti. Skamandros/Kara Menderes ile Simoeis/Dümrek çaylarının kesiştiği noktada bulunduğundan, akarsuların suladığı verimli tarım alanlarına sahipti. Halkın geçim kaynağını, tarım, hayvancılık, balıkçılık ve el yapımı çanak çömlek ticareti oluşturuyordu. Troia I'in kuzey Ege, Marmara kıyıları, Akdeniz kıyıları, Avrupa ve Anadolu ile ticaret ilişkileri kurduğu belgelenmiştir. Bu gelişmiş ekonomik ilişkilerine karşın, yapılan arkeolojik kazılarda elde edilen bulgular, bir yangınla son bulan Troia I'in kullanılan teknoloji düzeyi ve mekânsal yapı özellikleri açısından, sağlam surları olan kent-öncesi bir yerleşme olduğunu göstermiştir.

Troia I'in yıkıntıları üzerine kurulan ve İÖ 2500-2300 yıllarına tarihlenen Troia II ise, mekânsal ve sosyo-ekonomik yapı özellikleri incelendiğinde farklılaşmış konut dokusu, anıtsal surları ve kent kapısı, megaronları, çok gelişmiş bir metal işçiliğinin göstergesi olan hazine buluntuları, pazar için seri üretimin ve standartlaşmanın kanıtı olan çömlekçi çarkının kullanılması açısından, Troia I'den çok farklı bir yerleşme, bir "kent-devleti"dir. Henüz yazı kullanılmamakla birlikte, metalbilim ve yapı teknolojisi gelişmiş, politik güç ekonomik gelişme ile desteklenmiş, sosyal örgütlenmede kral ve yönetici sınıf, zanaatkârlar, çiftçiler ve tüccarlardan oluşan tabakalaşmış bir yapı ortaya çıkmıştır. Kral ve üst kademe yöneticiler, diğerlerininkinden daha büyük ve gösterişli konutlarda/saraylarda oturmaktadır. Mekânsal nitelikleri açısından, İÖ 3. binyılın ortalarında Troia II yerleşmesi, Anadolu'da ortaya çıkan belki de ilk kenttir. Troia II'yi, Anadolu kentleşme tarihi araştırmalarında, "ilkörnek" durumuna getiren özellikler ise, doğal kaynaklara yakınlık, uzun mesafe deniz ticaret yolları üzerinde olmak, Miken uygarlığının etki alanı içinde bulunmak gibi coğrafi konumunun sağladığı avantajlar olsa gerektir. Aynı avantajlar, kentin,

bazı kısa aralarla, Roma döneminin sonuna kadar tekrar tekrar inşa edilip oturulmasına neden olmuştur.

Anadolu'da İÖ 2800-2400 yılları arasında, genelde metal işleme tekniklerindeki gelişme oldukça yavaştır. Buna karşın bu dönemde, yerleşmelerin sosyo-ekonomik örgütlenmesinde önemli gelişmeler ortaya çıkmıştır. Bunların başında, bronz işçiliğindeki uzmanlaşmanın ve bronz aletlerin kullanımındaki yaygınlaşmanın yanı sıra, çanak çömlek üretiminde çömlekçi çarkının kullanılması ile ortaya çıkan üretim artışı gelir. Zaman içinde, üretimin sürdürülebilmesi için gerekli olan ve yerel olarak sağlanamayan nesnelerin ve hammaddelerin uzak mesafelerden taşınması, yerleşmeleri giderek dış ticarete daha bağımlı kılmıştır. Tarımsal üretimden ve dış ticaretten elde edilen artık ürünün denetimini elinde tutan tanrısal "kral", toplumsal örgütlenmede elinde anamal birikimi sağlayan kişidir. Kralın oturduğu saray, etrafı surlarla çevrili kalenin içinde bulunmaktadır. Artık ürünün toplanmasını ve depolanmasını kral adına denetleyen asker ve sivil memurlar geniş bir grup oluştururlar. Toplumsal kademelenmede diğer bir kesimi oluşturan zanaatkârlar ise, öncelikle sarayın gereksinimlerini karşılamak üzere üretim yaparlar. Kral, üretimin kesintisiz olarak sürdürülebilmesini sağlamak, sarayın ve halkın gereksinimlerini karşılamak için, dış ticaretin niteliğini ve niceliğini denetim altında tutmaktadır. Bu sosyo-ekonomik ilişkiler içinde ortaya çıkan, alan ve nüfus olarak küçük kent-devleti, toplumun varlığını sürdürmesinin garantisidir ve sosyal örgütlenme sürecinde, hem kent hem devlet işlevlerinin birlikte sürdürüldüğü ilk aşamadır. Zaman içinde, bölgeler arası dış ticaret ilişkilerinin gelişmesi ve pazarın büyümesi, bir yanda üretim artışına neden olurken, diğer yanda uzmanlaşmanın artmasına ve yeni üretim alanlarının açılarak iş olanaklarının genişlemesine neden olmuştur. Bu ekonomik işleyiş içinde, kent-devletinin nüfusu artmış ve yerleştiği alan genişlemiştir. Kalenin çevresinde oluşan ve bir dış sur ile çevrilen aşağı kent, bu sosyo-ekonomik gelişmelerin mekâna yansımasıdır. 1993 yılında yapılan arkeolojik kazılarda, Orta Bronz Çağı'nda, Troia kentinde de böyle bir dış sur duvarının varlığını gösteren bulgulara rastlanmıştır.

Orta Bronz Çağı'nda (İÖ 1900-1400), Kuzeybatı Anadolu'da, Troia, küçük bir kent-devleti olarak uzun mesafe ticaret yolları üzerindeki konumunun sağladığı olanaklardan yararlanarak, Ege Denizi'ni çevreleyen alanlarla ve Ege adalarındaki yerleşmelerle yoğun bir ticaret ve kültürel ilişki içine girdiği dönemde Orta Anadolu platosunda, özellikle Kızılırmak'ın güneyindeki alanlarda da, yukarı Mezopotamya'nın kültür çevre-

leri ile yoğun bir ticaret ilişkisi kurulmuş bulunuyordu. Bu ilişki, Orta Bronz Çağı başlarında, Anadolu'da çok sayıda Assur ticaret kolonisinin kurulmasıyla doruk noktasına erişti. Assurlular'ın Anadolu'da giriştikleri bu kolonizasyon hareketi, siyasal bir egemenlik anlamına gelmiyordu; tam tersine, yerel, küçük kent-devletleriyle yapılan sözleşmelere dayanıyor ve kapsamlı bir egemen güç olmadığı için gerçekleşebiliyordu. Assurlu tüccarlar, Anadolu'dan kereste, gümüş, bakır gibi işlenmemiş maddeler alıyor, karşılığında kendi ürettikleri kumaşları ve kalay veriyorlardı. Alışveriş, eşya değişimi yoluyla yapılıyor, değişimde altın ve gümüş ölçü birimleri esas kabul ediliyordu.

İÖ 2. binyılın başlarında, Orta Anadolu'daki bağımsız kent-devletlerinden biri olan Kaniş'e, Orta Anadolu'yu Assur'a bağlayan iki ticaret yolunun kesişme noktasında bulunmasının sağladığı olanaklar nedeniyle, Assurlu tüccarlar, gruplar halinde gelip yerleştiler. Kralın sarayının bulunduğu ve kent halkının yaşadığı, etrafı surla çevrili tepe üzerinde kurulmuş olan kentin kuzeydoğusundaki düzlüklere, Karum adı verilen tüccar kolonisini kurdular. Yapılan araştırmalar, bu dönemde, Kaniş-Karum'un Anadolu'nun en önemli ticaret kenti olduğunu kanıtlamıştır. Karum'daki büyük atölyeler, her türlü bronz eşya ve alet dökümü için kullanılan büyük ve küçük kalıplar, kentte bronz eşya üretiminin ve metal işçiliğinin çok gelişmiş olduğunu göstermektedir. Mekânsal yapıda ise, Karum'da, konut-işyeri ayrımı ortaya çıkmamıştı; tüccar ve zanaatkârlar, oturdukları konutu, aynı zamanda işyeri ve atölye olarak kullanıyorlardı. Tüccar, elindeki malı ve ticari yazışmalarını, oturduğu konutta depoluyordu. Kil tabletler üzerine yazılan bu ticari belgeler, Anadolu'da, İÖ 2000 yıllarında, yazılı "tarih" dönemlerine girildiğini kanıtlamaktadır. Böylece Kaniş-Karum, büyüklük, yoğunluk, sosyal tabakalaşma, sosyal örgütlenme düzeyi, mekânsal farklılaşma, üretimde kullanılan ileri teknoloji düzeyi ve yazının kullanılması gibi değişkenler açısından, "kent" olma ölçütlerine bütünüyle uyan bir yerleşme ve bir tüccar kentidir. İÖ 2. binyılın başlarında, ne Mezopotamya'da, ne Suriye'de ve İran'da, ne de Anadolu'da, Kaniş-Karum ölçeğinde başka bir bölgelerarası ticaret merkezi kurulabilmiştir. Kentte, ticaret ve üretim, yine, Kaniş kralının denetimi altında sürdürüldüğü halde, hukuksal açıdan Karum'da oturan yabancı tüccarların doğrudan Assur kentine bağlı olduğunu dikkate alırsak, Anadolu kentlerinde Assur ticaret kolonileri dönemini, Assur'un Anadolu pazarını ele geçirdiği dönem olarak yorumlayabiliriz. Bronz Çağı sonuna kadar da, Orta ve Güneydoğu Anadolu ile yukarı Mezopotamya arasındaki uzun mesafe bölgelerarası ticaret ilişkileri, güç dengeleri değişmekle birlikte, bu yoğunluğu korumuştur.

İÖ 2. binyılda, bronzdan yapılmış araç ve gereçlerin kullanımının giderek yaygınlaşması, bakır ve kalay ticaretini Ortadoğu'daki politik güçler arasında, yaşamsal önemi olan bir konu haline getirmiştir. Üretimin hacmi büyüdükçe, gerekli hammaddeler yerel olanaklarla sağlanamamış ve uzak mesafelerden taşınmıştır. İÖ 2. binyıl başlarında, Anadolu ve Mezopotamya pazarlarına bakırın dağıtımı, Assurlu tüccarlar tarafından yapılmaktaydı. Anadolu'daki ticaret ilişkileri, Kaniş-Karum çevresinde örgütlenmişti ve Kaniş kentine bağlı, ikinci derece Assur ticaret kolonileri vardı. Hattuş, İÖ 19. ve 18. yüzyıllarda, bu küçük kent-devletlerinden biriydi. Hattuş'ta, yerli Hatti halkının yanı sıra, Assurlu tüccarlar konaklamaktaydılar. Aynı dönemde Anadolu'nun yerli halkından olmayan Hititler'in, Anadolu'ya gelip kendilerinden önce kurulmuş bulunan Hattuş gibi kent-devletlerine yerleştikleri biliniyor. Hattuş'taki Assur ticaret kolonisi 50 yıl işlevini sürdürmüş ve bir yangınla sona ermiştir.

İÖ 17. yüzyıl başlarında, Orta Anadolu'da, Kızılırmak'ın çizdiği yay içinde yer alan küçük kent-devletleri, bir federasyon şeklinde örgütlenerek Hitit Devleti'ni kurdular. Hattuş kentinin adı, Hattuşa'ya çevrildi ve yeni kurulan federasyonun yönetim merkezi oldu. Hitit yönetim sisteminin tek merkezli federatif yapısı nedeniyle, gerek tarımdan, gerekse madencilik gibi tarım dışı ekonomik faaliyetlerden elde edilen artık ürünün, vergiye bağlanan devletlerden gelen ve savaşlardan elde edilen ganimetlerin toplandığı yer olan başkent Hattuşa, kendi ürettiği sınırlı ürün kapasitesinin çok üzerinde bir nüfusa ulaştı ve Bronz Çağı boyunca Anadolu'da ortaya çıkan, alan ve nüfus olarak en büyük yerleşme oldu. Dağlık bir arazide kurulmuş olması ve bölgelerarası uzun mesafe ticaret yollarından uzakta kalması nedeniyle kent, Kaniş'ten farklı olarak, ticaretle değil, savaşlardan elde edilen ganimetlerle, anlaşmalar yoluyla federasyonun küçük krallarından vergi olarak alınan mallar ve hediyeler ile yaşamını sürdürdü. O dönemde henüz para kullanılmadığından, yukarıda sayılan bütün girdiler kentte mal olarak toplanmaktaydı. Bu nedenle de kent bir ambarlar ve depolar kentiydi. Başkentte biriken artık ürünün toplanmasını ve dağıtılmasını sağlayan geniş bir memur grubu görev yapmaktaydı. Sosyal tabakalaşmada, kral, toplumsal yapının odak noktasını oluştururken, kralın oturduğu sarayın içinde yer aldığı kale, etrafındaki kalın surlarıyla, kent morfolojisinin en belirgin ögesi olarak ortaya çıktı. Zanaatkârlar ise, sarayın gereksinimlerini karşılamak için üretim yapmaktaydılar. Aşağı Kent'teki konutların büyüklükleri, burada varlıklı olmayan kesimin yaşadığını göstermektedir. Tapınakların çoğu ve daha varlıklı kesimin

oturduğu gösterişli konutlar ise, Hitit İmparatorluğu'nun en parlak dönemi olan ve İÖ 14. ve 13. yüzyıllarda gelişen, etrafı anıtsal bir surla çevrilen Yukarı Kent'te yer almaktadır. Bu konutlarda bulunan eşyalardan, her yapının, aynı zamanda işyeri ve atölye olarak kullanıldığı ve İÖ 13. yüzyılın başlarında, başkent Hattuşa'da, bronzdan eşya yapımının ve kullanımının hâlâ oldukça yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Bronz Çağı sonlarında, kent mekânındaki farklılaşma, kent toplumunun sosyal farklılaşmasının bir yansımasıdır.

Anadolu'da, Bronz Çağı kentleri üzerinde yaptığımız mekânsal çözümlemede ortaya çıkan önemli bulgulardan biri de, kent toprağındaki esnek mülkiyet ilişkileridir. Siyasal güç yapısında, dış ticaret ile tarımsal ve tarım dışı üretim alanlarında kralın egemen olduğu monarşik düzene koşut olarak, Kültepe (Kaniş-Karum) ve Hitit yazılı metinlerinde, kırsal toprağın kralın denetiminde olduğunu gösteren kayıtlara rastlanmaktadır. Buna karşın, aynı metinler arasında, kent konutunun alınıp satıldığını, kiraya verildiğini gösteren belgeler de bulunmaktadır. Konutları alıp satanlar veya kiralayanlar arasında, yabancı tüccarların da adı geçmektedir. Bu bilgiler, kent toprağının, kır toprağından farklı bir statüde olduğunu gösteriyor. Aynı olgu, yaklaşık 3500 yıl sonra, Osmanlı döneminde de gözlenmektedir. Her iki dönemde de, kent toprağındaki esnek mülkiyet düzeninin, aynı nedene bağlı olarak oluştuğunu düşünebiliriz. Bu etmen, kent nüfusunun gösterdiği mekânsal hareketliliktir. Kente, çeşitli amaçlarla, göçlerle gelenler ve gidenler olmakta, bu nedenle de kent toprağı, sık sık el değiştirmektedir. Görece geri ulaşım teknolojisine karşılık, kent nüfusunun mekânsal hareketliliği, kent toprağındaki esnek mülkiyet düzeninin temel belirleyicisi olmalıdır. Aynı kaynaklarda, Bronz Çağı'nda, kır toprağının alınıp satıldığını gösteren belgeye rastlanmamıştır.

Bir kent-devletleri federasyonu olan Hitit İmparatorluğu, İÖ 1800-1200 yılları arasında, 600 yıl, orta Anadolu'da, geniş bir alanı yönetimi altında tuttu. Bunun temel nedeni, maden işleme tekniklerinde ulaştıkları uzmanlaşma düzeyidir. Bunun yanı sıra, teknolojik gelişmelere kısa sürede uyum sağladıkları ve gündelik yaşamlarında kullandıkları dikkati çekmektedir.

Yapılan son araştırmalar göstermiştir ki, Hititler'in Batı Anadolu ile olan ticaret ilişkileri, bugüne kadar varolduğu düşünülenden çok daha azdır. Yunanistan'dan Rodos'a kadar, geniş bir alan içinde yapılan arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan doğu kökenli malların ancak %1'i Hitit kökenlidir. Aynı şekilde, Hititler'in yerleştiği alanda da, Minos ve Miken

kökenli eşyalar yok denecek kadar azdır. Bu gözleme dayanarak, Bronz Çağı'nda Anadolu'da, kent ve kentleşme tarihi araştırmalarında başlangıç evresi olarak alınabilecek iki alan ortaya çıkıyor. Bunlardan birincisi, Troia kentinin içinde bulunduğu, Kuzeybatı Anadolu'da, Troas yöresidir. Bu alan, Bronz Çağı boyunca Ege uygarlıklarının etki alanı içinde kalmıştır. Troia kentinin kurduğu uzun mesafe ticaret ilişkileri nedeniyle, iki yönlü kültürel etkileşim yoğunluk ve ivme kazanmıştır. İkinci alan ise, yukarı Mezopotamya ile yoğun ticaret ilişkileri içinde olan Orta Anadolu'dur. Burada önemli olan nokta, ilk kent-devletlerinin ortaya çıkmasını sağlayan sosyal örgütlenme ve ekonomik gelişmenin, Kuzeybatı Anadolu'da ve Orta Anadolu platosunda, aynı zamanda meydana gelmiş olması ve mekânsal ilişkiler açısından birbirine benzemesidir. Orta Anadolu, bu dönemde, çok yoğun olmamakla birlikte, Batı Anadolu ile ticaret ilişkileri kurmuştu. Öte yandan, çömlekçi çarkının, Orta Anadolu'da, Troia'dan daha önce kullanılmaya başlandığı görüşü vardır. Orta Bronz Çağı boyunca, Batı Anadolu ile Kilikia arasındaki ilişki çok güçlenmişti. Bu gelişmenin önemli bir boyutu da, Assurlu tüccarların, Orta Anadolu kentlerinde kurdukları ticaret kolonileridir. Hititler döneminde ise, Orta Anadolu ile Ege arasındaki ticaret ilişkileri oldukça zayıflamıştı. Ticaret ilişkilerindeki değişmeler, ulaşım sistemlerinde ve yol ağında değişmeye neden olduğundan, kentlerin mekânsal yapılarını doğrudan etkileyen bir etmen olmaktadır. Bu açıdan, kent ve kentleşme tarihi araştırmalarında, uzun mesafe ticaret yollarının zaman içindeki değişim olgusu üzerinde önemle durulmalıdır.

Hitit İmparatorluğu'nun, İÖ 1200 yıllarında, Ege göçleri ile dağılmasından sonra, uzun bir süre, başta Hattuşa olmak üzere Hitit dönemi kentlerinde oturulmamıştır. İÖ 1. binyılın ilk çeyreğinde, bu kentlerde yeniden oturulmaya başlandığında, kentlerin mekânsal yapısı, önemli bir dönüşüm geçirerek, Hitit dönemiyle karşılaştırıldığında oldukça küçülmüş, yerleşme, en korunaklı yer olan ve eskiden kralın sarayının bulunduğu, bu nedenle de yönetim merkezi işlevi gören kaleye çekilmiş, etrafı yeniden kalın surlarla çevrilerek, bir kale-kent görünümü kazanmıştır. Bronz Çağı'nda, toplumsal yapının odak noktasını oluşturan, kralın oturduğu sarayın yer aldığı kale, Demir Çağı'nın başlarında da, işlevi ve morfolojik özellikleri değişmiş de olsa, Bronz Çağı kentlerinin sürdürülen tek ögesidir.

Anadolu'da Bronz Çağı, İÖ 1200 yıllarında, bir göç dalgası sonucunda Hitit İmparatorluğu'nun dağılmasıyla sona erdi. Demir, maden ola-

rak, çok daha erken dönemlerden beri Anadolu'daki uzman zanaatkârlar tarafından bilindiği halde, özellikle savaş araç ve gereçlerinin yapımında İÖ 1200 yıllarından sonra yaygın olarak kullanıldı; bir yandan da, bronz kullanımı devam etti. Demir işleme tekniklerinde asıl önemli gelişmeler ise, İÖ 1. binyıl içinde ortaya çıktı. Bu nedenle, Anadolu'da Demir Çağı'nın başlangıç evresi hakkında çeşitli görüşler vardır.

Demirin, bronza göre daha ucuz bir maden olması nedeniyle, demirden yapılmış silahlar ve araç gereçler, Demir Çağı'nda daha geniş bir toplum kesimi tarafından elde edilebilir hale gelmiştir. Bu süreç, toplumsal kademelenmede, zaman içinde kralın üstün konumunu zayıflatmış, buna koşut olarak da, yönetimde söz sahibi olan, Bronz Çağı'na göre daha geniş bir yönetici sınıfın ortaya çıkmasına neden olmuştur. Giderek genişleyen yönetici sınıfın artan çeşitli gereksinimlerini karşılamak için gerekli işgücü kaynağı ise, köle emeği ile karşılanmıştır. Böylece, Erken Demir Çağı toplumunun en belirgin özellikleri, kölelik kurumunun yaygınlaşması ve üretimde köle emeğinin etkin rol oynaması, monarşik yönetim sisteminin yerini oligarşik yönetimlere bırakması ve kralın gücünün zayıflaması ile ekonomide serbest pazar ilişkilerine geçilmesi olarak özetlenebilir. Toplumsal ve ekonomik ilişkilerde ortaya çıkan bu dönüşüm süreçleri, kentlerin mekânsal yapılarında da önemli dönüşümlere neden olmuştur. Bu süreçler, bundan sonraki çalışmalarımızda ele alınacaktır.

KAYNAKÇA

ADAMS, R. 1960. The origin of cities, *Scientific American*, cilt 203, s.153-168.

AKARCA, A. 1972. *Şehir ve Savunması*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

AKARCA, A. 1978, Troas'ta aşağı Kara Menderes Ovası çevresindeki şehirler, *Belleten*, cilt 42, sayı 165, s.1-52.

AKOK, M. 1979. Alacahöyük'te son dönem arkeolojik çalışmalarla açıklığa kavuşturulan yapı tekniği ve mimari gerçekler, *VIII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, cilt 1, s.107-113.

AKTÜRE, S. 1978. *19. Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti Mekansal Yapı Çözümlemesi*, Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi.

AKTÜRE, S. 1984. 16. Yüzyıl öncesi Ankarası üzerine bilinenler, *Tarih İçinde Ankara*, Derleyenler: E. Yavuz ve Ü.N. Uğurel, Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi, s.1-47.

AKTÜRE, 1987, Mimarbaşı Sinan and the building policies of the Ottoman State, *Environmental Design: Mimar Sinan the Urban Vision*, Derleyen: A. Petruccioli, Roma: Carucci.

AKURGAL, E. 1988. *Anadolu Uygarlıkları*, İstanbul: NET Turistik Yayınları A.Ş.

AKURGAL, E. 1986. Bayraklı kazıları 1985 raporu, *VIII. Kazı Sonuçları Toplantısı II*, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, s.1-6.

ALEXIOU, S. 1991. *Minos Uygarlığı*, Çeviren: E.T. Tulunay, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

ALKIM, U.B. 1979. İkiztepe kazısı: ilk sonuçlar, *VIII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, cilt 1, s.151-157.

ALP, S. 1992. Hitit Çağı'nda Anadolu kentleri, *Ankara Dergisi,* cilt I, sayı 4, s.5-10.

ALP, S. 1963. Kaniş = Anişa = Nişa, Erken Hitit Çağı'nın bir başkenti, *Belleten*, cilt 27, s.367-376.

ALP, S. 1979. Maşat-Höyük'te keşfedilen çivi yazılı Hitit tabletleri, *VIII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, cilt 1, s.165-196.

ASGARİ, N. 1979. Anadolu'da antik mermer ocakları, *VIII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, cilt 1, s.451-456.

ATAY, Ç. 1978. *Tarih İçinde İzmir*, İzmir: Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı Yayını 3.

BAKER, G. Early metallurgy in the Troad: The European and Asian context, *Transactions from the IVth International Colloquium on Aegean Prehistory*, Sheffield 13-16 Nisan 1977.

BEAUMONT, P., BLAKE, G.H. ve WAGSTAFF, J.M. 1976. The Middle East: A *Geographical Study*, London: John Wiley.

BENEVOLO, L. 1981. *The History of the City*, Cambridge: The MIT Press.

BERKTAY, H. 1990. Batı ve Türk Ortaçağ tarihçiliğinin köylülüğe bakışı, *Toplum ve Bilim*, sayı 48-49, s.61-78.

BIALOR, P.A. 1962. The chipped stone industry of Çatal Höyük, *Anatolian Studies*, cilt 12, s.68-110.

BİLGİÇ, E. 1946. Anadolu'nun ilk yazılı kaynaklarındaki yer adları ve yerlerinin tayini üzerinde incelemeler, *Belleten*, cilt 10, s.381-423.

BİLGİÇ, E. 1941. Assurca vesikalara göre Etilerden önce Anadolu'da maden ekonomisi, *Sümeroloji Araştırmaları 1940-41*, İstanbul, s.913-933.

BITTEL, K. ve NAUMANN, R. 1952. *Boğazköy-Hattuşa*, Stuttgart: W. Kohlhammer Verlag.

BITTEL, K. 1972. *Boğazköy*, Ankara: Dönmez Ofset.

BITTEL, K. 1970. *Hattusha, The Capital of the Hittites*, New York: Oxford University Press.

BLEGEN, C.W. 1963. *Troy and the Trojans*, New York: Thames and Hudson.

BORATAV, A. (der.), 1985. *Tarih ve Tarihçi: Annales Okulu İzinde*, İstanbul: Alan Yayıncılık, Bilim Dizisi 9.

BOUZEK, J. 1985. Relations between Barbarian Europe and the Aegean civilizations, *Advances in World Archeology*, cilt 4, s.71-114.

BRAIDWOOD, L.S. 1979. The Çayönü chipped stone industry and its possible interrelationships, *VIII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, cilt 1, s.37-45.

BRAIDWOOD, R.J. 1979. Paleoenvironment and the appearance of village-farming communities in southwestern Asia, *VIII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, cilt 1, s.47-53.

BRANIGAN, K. 1974. *Aegean Metallurgy In The Early And Middle Bronze Ages*, Oxford: Oxford University Press.

BRAUDEL, F. 1992. *Tarih Üzerine Yazılar*, Çeviren: M.A. Kılıçbay, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları 52.

BRAUDEL, F. 1985. Tarih ve toplumsal bilimler, *Tarih ve Tarihçi: Annales Okulu İzinde*, Derleyen: A. Boratav, Çeviren: D. Erksan, İstanbul: Alan Yayıncılık, Bilim Dizisi 9, s.69-86.

BURNEY, C.A. 1956. Northern Anatolia before classical times, *Anatolian Studies*, cilt 6, s.179-203.

BURNHAM, H.B. 1965. Çatal Hüyük: The textiles and twined fabrics, *Anatolian Studies*, cilt 15, s.169-174.

BUTZER, K.W. 1972. *Environment and Archeology*, London: Methuen.

CARR, E.H. ve FONTANA, J. 1992. *Tarih Yazımında Nesnellik ve Yanlılık*, Çeviren: Ö. Ozankaya, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları 53.

CARR, E.H. 1980. *Tarih Nedir?*, Çeviren: M.G. Gürtürk, İstanbul: Birikim Yayınları, Bilim ve Felsefe Dizisi 3.

CARTER, H. 1983. *An Introduction to Urban Historical Geography*, London: Edward Arnold.

CERAM, C.W. 1956. *The Secret of The Hittites: The Discovery of An Ancient Empire*, New York: Alfred A. Knoph.

CHAMPLON, T.C. 1980. The early development of iron-working, *Nature*, cilt 284, sayı 5756, s.513-14.

CHARLES, J.A. The development of the usage of tin and tin-bronze: some problems, *The Search For Ancient Tin*, Derleyenler: A.D. Franklin, J.S. Olin ve T.A. Wertime, Washington D.C.: Seminar Papers held at the Smithsonian Institution, 14-15 Mart 1977, s.25-32.

CHILD, G. 1983. *Kendini Yaratan İnsan*, Çeviren: F. (Karabey) Ufluoğlu, İstanbul: Varlık Yayınları.

CHILD, G. 1951. *Social Evolution*, London: C.A. Watts.

CHILD, G. 1982. *Tarihte Neler Oldu*, Çevirenler: M. Tunçay ve A. Şenel, İstanbul: Alan Yayıncılık.

CHILD, G. 1950. The Urban Revolution, *Town Planning Review*, cilt 21, sayı 1, s.3-17.

CIPPOLA, C.M. 1980. *Tarih Boyunca Ekonomi ve Nüfus*, Çeviren: M.S. Gezgin, İstanbul: Tur Yayınları 38.

CIPPOLA, C.M. 1962. *The Economic History of World Population*, Harmondsworth: Penguin Books.

CLARK, G. 1969. *World Prehistory: A New Outline*, Cambridge: Cambridge University Press.

CLINE, E.H. 1991. Hittite objects in the Bronze Age Aegean, *Anatolian Studies*, cilt 41, s.133-143.

COOK, J.M. 1974. Bronze Age sites in the Troad, *Bronze Age Migrations in the Aegean*, Derleyenler: R.A. Crossland ve A. Birchall, New Jersey: Noyes Press, s.37-40.

CRAMER, J.A. 1971. *A Geographical and Historical Description of Asia Minor*, Amsterdam: Adolf M. Hakkert.

CROSSLAND, R.A. ve BIRCHALL, A. (der.), 1974. *Bronze Age Migrations In The Aegean*, New Jersey: Noyes Press.

DAVIS, J.L. 1982. The earliest Minoans in the southeast Aegean: A reconsideration of the evidence, *Anatolian Studies*, cilt 32, s.33-41.

DAVIS, K. The origin and growth of urbanization in the world, *Ameri-*

can Journal of Sociology, cilt 9 (Mart 1955), s.429-437.

DE JESUS, P.S. 1978. Metal resources in Ancient Anatolia, *Anatolian Studies*, cilt 28, s.97-102.

DE JESUS, P.S. 1980. *The Development of Prehistoric Mining and Metallurgy in Anatolia*, BAR International Series 74.

DE JESUS, P.S. The metallurgy of EBA Troy and its relationships with greater Anatolia, *Transactions from the IVth International Colloquium on Aegean Prehistory*, Sheffield 13-16 Nisan 1977.

DERRY, T.K. ve WILLIAMS, T.I. 1960. *A Short History of Technology from The Earliest Times To A.D. 1900*, Oxford: Clarendon Press.

DİVİTÇİOĞLU, S. 1991. Nasıl bir tarih?, *Toplum ve Bilim*, sayı 54-55, s.5-18.

DÖRPFELD, W. 1894. *Troja 1893: Bericht Über Die Im Jahre 1893 In Troja Vernanstalteten Ausgrabungen*, Leipzig: A. Brockhaus.

DURANT, W. ve DURANT, A. 1992. *Tarihten Dersler*, Çeviren: B. Güvenç, İstanbul: Cem Yayınevi.

EASTON, D.F. 1976. Towards a chronology for the Anatolian Early Bronze Age, *Anatolian Studies*, cilt 26, s.145-173.

EDWARDS, G.R. 1959. The Gordion Campaign of 1958: Preliminary Report, *American Journal of Archeology*, cilt 63, s.263-268.

ERGENÇ, Ö. 1988. Şehir tarihi araştırmaları hakkında bazı düşünceler, *Belleten*, cilt 52, sayı 203, s.667-683.

ERZEN, A. 1984. *Eskiçağ Tarihi Hakkında 4 Konferans*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, s.53-68.

ESİN, U. 1969. *Kuantatif Spektral Analiz Yardımıyla Anadolu'da Başlangıcından Asur Kolonileri Çağına Kadar Bakır ve Tunç Madenciliği*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 1427, Taş Matbaası.

ESİN, U. 1978. Tarihöncesi çağlarda Anadolu'da ilk üretim aşaması, *Toplum ve Bilim*, sayı 6-7, s.3-28.

ESİN, U. 1979. Tepecik ve Tülintepe kazıları, *VIII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, cilt 1, s.65-76.

ESİN, U. ve BENEDICT, R. 1963. Recent developments in the prehis-

tory of Anatolia, *Current Anthropology*, sayı 144, s.339-346.

FORBES, R.J. 1950. *Metallurgy in Antiquity*, Leiden: E.J. Brill.

FORBES, R.J. 1964. *Studies In Ancient Technology*, Leiden: E.J. Brill, cilt VIII.

FRANKFORT, H. 1950. Town planning in ancient Mesopotamia, *Town Planning Review*, cilt 21, sayı 2, s.98-115.

FRANKFORT, H. 1989. *Uygarlığın Doğuşu*, Çeviren: A. Şenel, Ankara: Verso-İmge.

FRANKLIN, A.D. OLIN, J.S. ve WERTIME, T.A. (der.), *The Search for Ancient Tin*, Washington D.C.: Seminar Papers held at the Smithsonian Institution, 14-15 Mart 1977.

FRENCH, D. 1979. Mycenaeans and Anatolians: Pottery and political geography, *VIII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, cilt 1, s.371-373.

FRENCH, D.H. 1962. Excavations at Can Hasan - 1961, *Anatolian Studies*, cilt 12, s.28-34.

FRENCH, D.H. 1963. Excavations at Can Hasan - 1962, *Anatolian Studies*, cilt 13, s.29-42.

FRENCH, D.H. 1967. Excavations at Can Hasan - 1966, *Anatolian Studies*, cilt 17, s.165-178.

FRENCH, D.H. 1965. Prehistoric Sites in the Göksu Valley, *Anatolian Studies*, cilt 15, s.177-201.

FRENCH, D.H. 1972. Settlement Distribution in the Konya Plain, south central Turkey, *Man, Settlement and Urbanism*, Derleyenler: P. Ucko, R. Trigham ve G.W. Dimbleby, Gloucester: Duckworth, s.231-238.

GARSTANG, J. 1943. Hittite military roads in Asia Minor, *American Journal of Archeology*, cilt 47, sayı 1, s.35-62.

GILES, D.L. ve KUIJPERS, E.P. 1974. Stratiform copper deposits, Northern Anatolia, Turkey: Evidence from Early Bronze I (2800 B.C.) mining activity, *Science*, sayı 186, s.823-825.

GURNEY, O.R. 1965. *Anatolia c.1750-1600 B.C.* Cambridge: Cambridge University Press.

GURNEY, O.R. 1961. *The Hittites*, London: Pelican Books.

GÜNBATTI, C. 1989. Ev satışı ile ilgili beş Kültepe tableti ve bunlardan çıkan bazı sonuçlar, *Belleten*, cilt 53, sayı 206, s.51-59.

GÜNERİ, S. 1989. Orta Anadolu höyükleri, Karaman-Ereğli araştırmaları, *Türk Arkeoloji Dergisi*, sayı 28, s.97-144.

HARDING, A.F. (der.), 1982. *Climatic Change In Later Prehistory*, Edinburgh: Edinburgh University Press.

HAUPTMANN, H. 1979. Kalkolitik Çağ'dan İlk Tunç Çağı'nın bitimine kadar Norşuntepe'de yerleşmenin gelişimi, *VIII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, cilt 1, s.55-63.

HAUPTMANN, H. 1972. Norşun Tepe kazıları - 1970, *Keban Projesi 1970 Çalışmaları*, Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, seri 1, No: 3, s.87-101.

HAUSER, P.M. 1965. Urbanization: An Overview, *The Study of Urbanization*, Derleyenler: P.M. Hauser ve L.F. Schnore, New York: John Wiley, s.1-47.

HELBAEK, H. 1964. First impression of Çatal Hüyük plant husbandry, *Anatolian Studies*, cilt 14, s.121-123.

HORNE, L. 1982. Fuel for the metal worker, *Expedition*, cilt 25, sayı 1, s.6-13.

HUTCHINSON, R.W. 1953. Prehistoric town planning in and around Aegean, *Town Planning Review*, cilt 23, sayı 1, s.261-279.

İNAN, H. 1983. Osmanlı tarihi ve dünya sistemi: bir değerlendirme, *Toplum ve Bilim*, sayı 23, s.9-38.

ISSAWI, C. 1969. Economic change and urbanization in the Middle East, *Middle Eastern Cities,* Derleyen: I.M. Lapidus, Los Angeles: University of California Press.

JACOBS, J. 1972. *The Economy of Cities*, Harmondsworth: Penguin Books, (ilkbasım: New York: Random House, 1969).

KANSU, Ş.A. 1947. Stone Age Cultures in Turkey, *American Journal of Archeology*, cilt 51, s.227-232.

KAPTAN, E. Mine Damı'nda İlk Tunç Çağı madencilerinin kalay için kullandıkları çok sayıda alet bulundu: Anadolu insanı madenciliğin de

öncülüğünü yapmıştı, *Cumhuriyet 2*, sayı 24805 (Eylül 1993), s.6.

KELEŞ, R. 1980. *Kentbilim Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu.

KINAL, F. 1991. *Eski Anadolu Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

KNOX, P. 1987. *Urban Social Geography*, Essex: Longman.

KONGAR, E. 1972. *Toplumsal Değişme*, Ankara: Bilgi Yayınevi, Özel Dizi 12.

KORFMANN, M. 1984. Beşik-Yassıtepe ve Beşik-Sivritepe, 1983 Ön Raporu, *VI. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, s.107-120.

KORFMANN, M. 1992. *Troia*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

KORFMANN, M. ve MANNSPERGER, D. 1992. *Troia: Homeros, İlyada ve Etkileri*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

KÖKTEN, I.K. 1952. Anadolu'da prehistorik yerleşme yerleri hakkında bir araştırma, *Dil ve Tarih, Coğrafya Fakültesi Dergisi*, sayı 10, s.167-207.

KRAFT, J.C. KAYAN, İ. ve EROL, O. 1980. Geomorphic Reconstructions in the environs of Ancient Troy, *Science*, cilt 209, sayı 4458, s.776-781.

LAMPARD, E.E. 1965. Historical aspects of urbanization, *The Study of Urbanization*, Derleyenler: P.M. Hauser ve L.F. Schnore, New York: John Wiley, s.519-554.

LEAKE, M. 1824. *Journal of a Tour in Asia Minor*, London: John Murray.

LLOYD, S. 1956. *Early Anatolia: The Archeology of Asia Minor Before The Greeks*, Harmondsworth: Penguin Books.

LLOYD, S. 1967. *Early Highland People of Anatolia*, London: Thames and Hudson.

LLOYD, S. 1961. The early settlements of Anatolia, *Dawn of Civilization*, Derleyen: S. Piggott, New York: McGraw-Hill, s.162-194.

LLOYD, S. ve MELLAART, J. 1958. Beycesultan excavations, *Anatolian Studies*, cilt 8, s.93-113.

MADDIN, R. WHEELER, T. ve MUHLY, J.D. 1977. Tin in the An-

cient Near East: old questions and new finds, *Expedition*, cilt 19, sayı 2, s.35-47.

MC EVEDY, C. 1967. *The Penguin Atlas of Ancient History*, Harmondsworth: Penguin Books.

MEADOWS, P. 1969. The city, technology and history, *Urbanism, Urbanization and Social Change: Comparative Perspectives*, Derleyenler: P. Meadows ve E.H. Mizruchi, London: Addison-Wesley, s.10-19.

MEE, C. 1978. Aegean trade and settlement in Anatolia in the second millenium B.C., *Anatolian Studies*, cilt 28, s.121-156.

MELAS, E.M. 1988. The Dodecanese and West Anatolia in Prehistory: Interrelationships, ethnicity and political geography, *Anatolian Studies*, cilt 38, s.109-120.

MELLAART, J. A 1964. Neolithic city in Turkey, *Scientific American*, cilt 210, sayı 4, s.94-104.

MELLAART, J. 1962. Anatolia, c. 4000-2300 B.C., *The Cambridge Ancient History*, Cambridge: Cambridge University Press, cilt 1-2.

MELLAART, J. 1957. Anatolian chronology in the Early and Middle Bronze Age, *Anatolian Studies*, cilt 7, s.55-88.

MELLAART, J. 1972. Anatolian Neolithic settlement patterns, *Man, Settlement and Urbanism*, Derleyenler: P. Ucko, R. Trigham ve G.W. Dimbleby, Gloucester: Duckworth, s.279-284.

MELLAART, J. 1968. Anatolian trade with Europe and Anatolian geography and culture provinces in the late Bronze Age, *Anatolian Studies*, cilt 18, s.187-202.

MELLAART, J. 1967. *Çatal Hüyük: A Neolithic Town In Anatolia*, London: Thames and Hudson.

MELLAART, J. 1965. Çatal Höyük West, *Anatolian Studies*, cilt 15, s.135-156.

MELLAART, J. 1965. *Earliest Civilizations of the Near East*, London: Thames and Hudson.

MELLAART, J. 1958. End of Early Bronze in Anatolia and the Aegean, *American Journal of Archeology*, cilt 62, sayı 1, s.9-33.

MELLAART, J. 1966. Excavations at Çatal Hüyük - 1965, *Anatolian Studies*, cilt 16, s.165-191.

MELLAART, J. 1962. Excavations at Çatal Hüyük: First Preliminary Report - 1961, *Anatolian Studies*, cilt 12, s.41-65.

MELLAART, J. 1964. Excavations at Çatal Hüyük: Third Preliminary Report - 1963, *Anatolian Studies*, cilt 14, s.39-119.

MELLAART, J. 1960. Excavations at Hacılar - 1959, *Anatolian Studies*, cilt 10, s.83-104.

MELLAART, J. 1959. Notes on the architectural remains of Troy I and II, *Anatolian Studies*, cilt 9, s.131-162.

MELLAART, J. 1975. *The Neolithic of the Near East*, London: Thames and Hudson.

MELLAART, J. 1988. *Yakındoğu'nun En Eski Uygarlıkları*, Çeviren: B. Altınok, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

MOORE, A.M.T. 1985. The development of neolithic societies in the Near East, *Advances in World Archeology*, cilt 4, s.1-69.

MORRIS, A.E.J. 1974. *History of Urban Form*, New York: John Wiley.

MUHLY, J.D. New evidence for resources of the trade in Bronze Age tin, *The Search for Ancient Tin*, Derleyenler: A.D. Franklin, J.S. Olin ve T.A. Wertime, Washington D.C.: Seminar Papers held at the Smithsonian Institution, 14-15 Mart 1977, s.43-48.

MUHLY, J.D., MADDIN, R., STECH, T. ve ÖZGEN, E. 1985. Iron in Anatolia and the nature of the Hittite iron industry, *Anatolian Studies*, cilt 35, s.67-84.

MUHLY, J.D. 1980. The Bronze Age setting, *The Coming Age of Iron*, Derleyenler: T.A. Wertime ve J.D. Muhly, New Haven: Yale University Press, s.25-67.

MUHLY, J.D. The Troad in the 3rd millenium B.C. and sources of gold and tin, *Transactions from the IVth International Colloquium on Aegean Prehistory*, Sheffield 13-16 Nisan 1977.

MUMFORD, L. 1966. *The City in History*, Harmondsworth: Pelican Books.

NAUMANN, R. 1975. *Eski Anadolu Mimarlığı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

NEVE, P. 1984. Boğazköy-Hattuşaş, 1983 Kazı Çalışmaları Sonuçları, *VI. Kazı Sonuçları Toplantısı*, İzmir: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlı-

ğı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, s.137-180.

ODDY, W.A. (der.), 1980. *Aspects of Early Metallurgy*, London: British Museum Occasional Papers No: 17.

ODTÜ Keban Projesi, 1968 Yaz Çalışmaları, Ankara: ODTÜ Keban Projesi Yayınları, seri 1, No: 1, Türk Tarih Kurumu, 1970.

ÖZGEN, E. 1971. *Türkiye Demir Envanteri*, Ankara: MTA Enstitüsü Yayını 145.

ÖZGÜÇ, T. 1950. *Ausgrabungen in Kültepe - 1948*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

ÖZGÜÇ, T. 1971. *Demir Devrinde Kültepe ve Civarı / Kültepe and Its Vicinity in the Iron Age*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

ÖZGÜÇ, T. 1963. Early Anatolian archeology in the light of new research, *Anatolia*, cilt 7, s.1-21.

ÖZGÜÇ, T. 1953. Kültepe (Karahöyük) hafriyatı - 1950, *Belleten*, cilt 17, s.251-268.

ÖZGÜÇ, T. 1958. Kültepe ve Horoztepe kazıları, *Türk Arkeoloji Dergisi*, sayı 8 - 1, s.26-27.

ÖZGÜÇ, T. 1986. *Kültepe-Kaniş II: Eski Yakındoğu'nun Ticaret Merkezinde Yeni Araştırmalar / New Researches At the Trading Center of the Ancient Near East*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

ÖZGÜÇ, T. 1957. Kültepe-Kaniş kazıları - 1956, *Türk Arkeoloji Dergisi*, sayı 7 - 1, s.44-45.

ÖZGÜÇ, T. 1959. *Kültepe-Kaniş: Asur Ticaret Kolonilerinin Merkezinde Yapılan Yeni Araştırmalar / New Researches At the Center of the Assyrian Trade Colonies*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

ÖZGÜÇ, T. 1964. The art and architecture of ancient Kanish, *Anatolia*, cilt 8, s.27-48.

ÖZGÜÇ, T. 1963. Yeni araştırmaların ışığında eski Anadolu arkeolojisi, *Anatolia*, cilt 7, s.23-42.

ÖZGÜNEL, C. 1983. Batı Anadolu ve içerlerinde Miken etkinlikleri, *Belleten*, cilt 47, sayı 188, s.697-743.

PIGGOTT, S. (der.), 1961. *Dawn of Civilization*, New York: Mc Graw-Hill.

PIGOTT, V.C. 1982. The innovation of iron, *Expedition*, cilt 25, sayı 1, s.20-25.

POUNDS, N.J.G. 1969. The urbanization of the classical world, *Annals of the Association of American Geographers*, cilt 59, sayı 1, s.135-157.

RAMSAY, W.M. 1961. *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı.

ROSENAM, N. 1963. Climatic fluctuations in the Middle East during the period of instrumental record, *Changes of Climate*, Proceedings of the Rome Symposium, Arid Zone Research 20, UNESCO.

RUSSELL, J.C. 1958. Late ancient and medieval populations, *Transactions of American Philosophical Society*, sayı 48, Ek B.

RUSSELL, R.J. 1954. Alluvial morphology of Anatolian rivers, *Annals of the Association of American Geographers*, cilt 44, s.363-391.

RYDER, M.L. 1965. Report of textiles from Çatal Hüyük, *Anatolian Studies*, cilt 15, s.175-176.

SALTUK, S. 1990. *Arkeoloji Sözlüğü*, İstanbul: İnkılap Kitabevi.

SAMS, K. Eski ve yeni Gordion kazıları, *Müze / Museum*, sayı 2-3, (Temmuz 1989 - Haziran 1990), s.80-83.

SCHIRMER, W. 1982. *Hitit Mimarlığı*, Çeviren: B. Madra, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

SCHLIEMANN, H. 1880. *Ilios: The City and Country of The Trojans*, London: John Murray.

SCHLIEMANN, H. 1884. *Troja: Researches And Discoveries On The Site Of Homer's Troy*, London: John Murray.

SCHLIEMANN, H. 1875. *Troy And Its Remains*, London: John Murray.

SCHMANDT-BESSERAT, D. 1977. The beginnings of the use of clay in Turkey, *Anatolian Studies*, cilt 27, s.133-150.

SETON-WILLIAMS, M.V. 1954. Cilician Survey, *Anatolian Studies*, cilt 4, s.121-174.

SINGER, I. 1983. Western Anatolia in the thirteenth century B.C. according to the Hittite sources, *Anatolian Studies*, cilt 33, s.205-217.

SJOBERG, G. 1952. 'Folk' and 'Feudal' societies, *American Journal of*

Sociology, cilt 58, s.231-239.

SJOBERG, G. 1965. The origin and evolution of cities, *Scientific American*, cilt 213, sayı 9, s.55-63.

SJOBERG, G. 1960. *The Preindustrial City*, New York: The Free Press.

SJOBERG, G. 1955. The preindustrial city, *American Journal of Sociology*, cilt 60, s.438-445.

SJOBERG, G. 1967. The preindustrial city, *Cities and Society*, Derleyen ler: P.K. Hatt ve A.J. Reiss, New York: The Free Press, s.179-188.

STRABON, 1987. *Coğrafya*, Çeviren: A. Pekman, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, Antik Kaynaklar Dizisi 1.

STRONACH, D. 1957. The development and diffusion of metal types in EBA Anatolia, *Anatolian Studies*, cilt 7 s.89-125.

TARHAN, M.T. 1979. Eskiçağ'da 'Kimmerler Problemi', *VIII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, cilt 1, s.355-369.

TEKİN, O. 1992. *Antik Nümismatik ve Anadolu*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

TODD, I.A. 1976. *Çatal Hüyük in Perspective*, London: Cummings.

TRIGGER, B. 1984. Archeology at the cross-roads: what's new?, *Annual Review of Anthropology*, cilt 13, s.275-300.

TRIGGER, B. 1972. Determinants of urban growth in pre-industrial societies, *Man, Settlement and Urbanism*, Derleyenler: P. Ucko, R. Trigham ve G.W. Dimbleby, Gloucester: Duckworth, s.575-599.

TULAY, A.S. 1988. Kütahya Bölgesi şehir sikkeleri, *Türk Arkeoloji Dergisi*, sayı 27, s.125-136.

TUNA, N. 1990. İzmir ili arkeolojik yüzey araştırmaları - 1988, *VII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, s.279-294.

TUNÇDİLEK, N. 1986. *Türkiye'de Yerleşmelerin Evrimi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, No: 3367.

TYLECOTE, R.F. 1976. *A History of Metallurgy*, London: The Metals Society.

UCKO, P., TRIGHAM, R. ve DIMBLEBY, G.W. (der.), 1972. *Man,*

Settlement and Urbanism, Gloucester: Duckworth.

UMAR, B. 1993. *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İstanbul: İnkılap Kitabevi.

ÜNAL, A. M.Ö. 1977. II. Binyıl Anadolusu'nda doğal afetler, *Belleten*, cilt 41, sayı 163, s.423-446.

VERMULE, C.C. 1968. *Roman Imperial Art in Greece and Asia Minor*, Cambridge: Harvard University Press.

VERMULE, E. 1964. The Early Bronze Age in Caria, *Archeology*, cilt 17, s.244-249.

VIEYRA, M. 1955. *Hittite Art 2300-750 B.C.*, London: Alec Tiranti.

VON DER OSTEN, H.H. *Exploration in Hittite Asia Minor: A Preliminary Report*, Westport: Greenwood Press, 1971 (2 cilt), (ilkbasım: 1927-1929).

WAGSTAFF, J.M. 1987. Colonel Leake and classical topography of Asia Minor, *Anatolian Studies*, cilt 37, s.23-35.

WALDBAUM, J.C. 1980. The first archeological appearance of iron and the transition to the Iron Age, *The Coming of the Age of Iron*, Derleyenler: T.A. Wertime ve J.D. Muhly, New Haven: Yale Universitiy Press, s.69-98.

WELLS, P.S. 1980. *Culture Contacts and Culture Change - Early Iron Age Central Europe And The Mediterranean World*, Cambridge: Cambridge University Press.

WERTIME, T.A. ve MUHLY, J.D. (der.), 1980. *The Coming of the Age of Iron*, New Haven: Yale Universitiy Press.

WHEELER, T.S. ve MADDIN, R. 1980. Metallurgy and Ancient Man, *The Coming Of The Age Of Iron*, Derleyenler: T.A. Wertime ve J.D. Muhly, New Haven: Yale Universitiy Press, s.99-126.

WIRTH, L. 1967. Urbanism as a way of life, *Cities and Society*, Derleyenler: P.K. Hatt ve A.J. Reiss, New York: The Free Press.

WOOLLEY, L. 1959. *A Forgotten Kingdom*, Harmondsworth: Penguin Books, 1953 ve London: Max Parrish.

WYCHERLEY, R. 1951. Hellenistic cities, *Town Planning Review*, cilt XXII, sayı 3, s.177-205.

YAKAR, J. 1976. Hittite involvement in Western Anatolia, *Anatolian*

Studies, cilt 26, s.117-128.

YAKAR, J. 1984. Regional and local schools of metalwork in Early Bronze Age Anatolia, Part I, *Anatolian Studies*, cilt 34, s.59-86.

YAKAR, J. 1985. Regional and local schools of metalwork in Early Bronze Age Anatolia, Part II, *Anatolian Studies*, cilt 35, s.25-38.

YASA, I. 1973. *Türkiye'nin Toplumsal Yapısı ve Temel Sorunları*, Ankara: Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları 136.

YENER, A. Kalay madenindeki giz çözüldü, *Cumhuriyet*, 8 Ocak 1994, s.14.

YOUNG, R.S. 1955. Gordion: Preliminary Report - 1953, *American Journal of Archeology*, cilt 59, sayı 1, s.1-18.

YOUNG, R.S. 1957. Gordion: Preliminary Report - 1956, *American Journal of Archeology*, cilt 61, sayı 2 , s.319-331.

ZWICKER, U. 1980. Investigations on extractive metallurgy of Cu/Sb/As ore and excavated smelting products from Norşuntepe (Keban) on the Upper Euphrates (3500-2800 B.C.), *Aspects of Early Metallurgy*, Derleyen: W.A. Oddy, London: British Museum Occasional papers No: 17, s.13-26.

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

ANADOLU'DA DEMİR ÇAĞI KENTLERİ

SEVGİ AKTÜRE

Demir çağında Anadolu, değişen teknolojinin sağladığı yeni olanaklarla yeni bir üretim ve dönüşüm sürecine girmiş, pazar ekonomisine doğru yol almaya başlamıştı. Sevgi Aktüre bu kitapta, bu sürecin Anadolu kentlerinin mekânsal yapılarında ve bölgesel dağılımlarında neden olduğu değişimleri mercek altına alıyor. Arkeolojiyle birlikte siyasal, ekonomik ve sosyal tarihin sunduğu bakış açılarından yararlanarak bütünsel bir tablo çizen yazar, değişimin izinin sürülebildiği somut alan olarak "mekân" boyutuna özel bir vurgu yapıyor. Yazarın yaklaşımında mekân durağan bir yapı değil, kentlere kendi özgül kişiliklerini veren ve aynı zamanda onların geçirdikleri dönüşümleri karşılaştırmalı bir çerçeveye yerleştirmeye yarayan dinamik bir değişken halini alıyor. Yazarın *Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri* kitabının ardından, Anadolu kentlerinin yaklaşık 4500 yıllık geçmişi hakkında bugüne kadar ileri sürülen tezleri gözden geçirmeyi ve kentlerin geçirdiği dönüşüm üzerine yeniden kafa yormayı hedefleyen "Tarih içinde Anadolu Kenti" projesinin ikinci önemli halkası olan bu kitap, büyük imparatorluklar dönemi öncesi Anadolu tarihini merak edenlerin ilgisini çekecektir.

xiii + 294 s. / ISBN 975-333-174-6

OSMANLI'DA KENTLER VE KENTLİLER

SURAIYA FAROQHI

Günümüzün önemli araştırma konularından biri, kentleşme ve kentlere göç olgusudur. Türkiye'nin özellikle 1950'lerden bu yana yaşadığı bu olgunun tarihteki köklerine inmeye ne dersiniz? Tarihçi Suraiya Faroqhi, 15. ve 16. yüzyıllar Anadolu'su için yaptığı bu çalışmada, Anadolu kentlerini ve kentlilerini incelemekle kalmıyor, günümüz için de önemli ipuçları veriyor. Elinizdeki çalışma, nüfus yapılarında, ekonomik temellerde, göçlerde yoğunlaşıyor. Tarihi sürükleyici bir metin haline getirerek okura ulaştıran Faroqhi, kent mekânının bireyle bütünleşmesini yansıtıyor. Kitap, siyasal tarihin ötesinde olmanın özelliğiyle de bir temel kaynak olarak hak ettiği yeri alıyor.

xvi + 457 s. / ISBN 975-333-006-5

4. BASKI

GEÇ ANTİKÇAĞDA ROMA VE BİZANS DÜNYASI

PETER BROWN

Roma İmparatorluğu MS 150 yıllarında bütün Akdeniz çevresine ve Avrupa'ya klasik uygarlığın damgasını vurmuştu. Ama bu klasik dünyada bir yandan da yeni inançlar, yeni düşünceler, yeni toplum biçimleri filizleniyordu. Yaklaşık MS 150-750 arasındaki sosyal ve kültürel değişimler geç antikçağ dünyasının klasik uygarlıktan farklılaşmasına yol açtı. "Barbar" istilaları, Hıristiyanlığın doğuşu ve yayılışı, Doğu'da İran kültürünün gelişmesi, ardından İslamiyetin doğuşu ve yayılışı, Akdeniz uygarlığını, Akdeniz insanını değiştirdi. Bu yüzyıllar, birçok eski köklü gelenek ve kurumun bir daha canlanmamacasına yok olduğu dönemlerdi. 476 yılında Batı Avrupa'da artık Roma İmparatorluğu mevcut değildi. Oysa Doğu'da Bizans İmparatorluğu bütün görkemiyle ayaktaydı. Princeton Üniversitesi'nde tarih profesörü olan Peter Brown, bir klasik başvuru kitabı olan bu çalışmasında geç antikçağdaki değişimleri ve bu çağın insanlarının bu değişime gösterdikleri tepkileri inceliyor. Profesör Brown'a göre bu çağ olağanüstü yeni başlangıçlar dönemiydi; Hıristiyanlığın Avrupa'yı, İslamiyetin Ortadoğu'yu etkilemesi dünyayı değiştirdi. MS 200 civarının türdeş Akdeniz dünyası, ortaçağın üç farklı, birbirine yabancı toplumuna bölündü: Katolik Batı Avrupa, Bizans ve İslam dünyası. Bugün hâlâ bu zıtlıkları yaşamaktayız.

xii + 168 s. / ISBN 975-333-135-5

Kentler, endüstri toplumunda olduğu gibi endüstri öncesi toplumlarda da tarih boyunca en devingen öğe oldu, toplum yaşantısında belirgin izler bıraktı. Sevgi Aktüre, "Anadolu Kenti" için de bu varsayımın geçerli olduğundan yola çıktı. Anadolu'da kent ve kentleşme tarihi üzerinde yapılmış çeşitli araştırmaların sonuçlarını bir araya getirip bunlardan yeni sentezler üretti. Anadolu kentlerinde mekânsal yapı değişimi ile bu yapıyı belirleyen sosyo-ekonomik süreçler arasındaki nedensellik ilişkilerinin irdelendiği bu kitap, araştırmacılar, özellikle kent plancıları için önemli bir kaynak.

ISBN 975-333-012-X
9 789753 330121

TÜRKİYE
EKONOMİK VE TOPLUMSAL
TARİH VAKFI

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

ISBN 975-333-012 X